

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET FOLYÓIRATA

24. szám

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET FOLYÓIRATA

24. szám

Budapest, 2021

E számunk munkatársai

BORUZS KATALIN régész, MNM Mátyás király Múzeum, Visegrád, GÁL VIKTOR régész, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, GIBER MIHÁLY, régész, HEGYI DÓRA régész Várkapitányság NZrt., Budapest, Löffler Zsuzsanna, régész, Móra Ferenc Múzeum, Szeged, Majer Zsófia Veronika régész, Várkapitányság NZrt., Budapest, Molnár Csilla, régész, Móra Ferenc Múzeum, Szeged, Molnár István régész, Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár, Nagy Szabolcs régész, ELTE BTK Régészettudományi Intézet, Budapest, Ringer István, régész, igazgató, PIM Kazinczy Ferenc Múzeum, Sátoraljaújhely

Szerkesztette
Feld István

A szerkesztő munkatársa
Nagy Szabolcs Balázs

Technikai szerkesztő
ICETEAM DESIGN KFT.

Koordinátor
Terei György

ISSN 1787-1093

Kiadja
Castrum Bene Egyesület

TANULMÁNYOK

JOSIP VIŠNJIĆ

**A HORVÁT RESTAURÁLÁSI INTÉZET RÉGÉSZETI KUTATÁSAI,
ILLETVE ÁLLAGMEGÓVÁSI-HELYREÁLLÍTÁSI MUNKÁLATAI ISZTRIA
KÖZÉPKORI VÁRAIN ÉS ERŐDÍTMÉNYEIN¹**

Bevezetés

Az Isztriai-félsziget belsejében a tájékozatlan utazó tíz évvel korábban nehezen vehette észre a feudális várak számos maradványát, amelyek a kora újkorig a régió közigazgatási és gazdasági központjait képezték. Az elhagyatottság hosszú ideje a pusztulás számos nyomát hagyta hátra, és a romokat sűrű növényzet nőtte be. Némileg eltérő volt a helyzet a kisebb számú, városi környezetben lévő és sokkal hosszabb ideig működő erődítményeknél. Így például a pazini várkastély (hr. *kaštel*) az egyetlen, amely a második világháború után is megszakítás nélkül használatban volt. Múzeumi kiállítótérként szolgált, így ennek megfelelően folyamatosan karbantartották. A műemlékvédelmi törekvések e téren különösen a 20. század 90-es éveiben váltak intenzívebbé. Ebben az időszakban állagmegóvó intézkedések születtek Morosini-Grimani (Svetvinčenat) és Kršan várkastélyai esetében, amelyeket a második világháború után sem hagytak fel teljesen. A legtöbb erődítés azonban kimaradt a tudományos kutatás és a műemlékvédelem érdeklődési köréből és a lassú pusztulás útjára lépett.

Ennek a helyzetnek számos oka van, kezdve a művészettörténészek, építészek és régészek a kulturális örökség ezen emlékei iránti csekély tudományos érdeklődésétől, egészen a kutatási és helyreállítási projektek elindításának és lebonyolításának hosszú időtartamáig és magas költségéig. A helyzet azonban az új évezredben jelentősen megváltozott, elsősorban a Horvát Restaurálási Intézet (*Hrvatski Restauratorski Zavod*) és a Kulturális Minisztérium Állagmegóvási Osztálya (*Konzervatorski odjel Ministarstva kulture*) által Polában végzett munkáknak köszönhetően. Azóta számos olyan projekt indult és fejeződött be, amely az isztriai feudális erődítmények feltárását és helyreállítását tűzte ki célul. Mindezeket elsősorban a Horvát Köztársaság Kulturális Minisztériumának pénzügyi hozzájárulásával végezték, néhányat Isztria megye és azon helyi önkormányzatok támogatásával, amelyek területén az adott erődítmények találhatóak. Az utóbbi években a munkák egy részét különféle EU-alapokból finanszírozták.

Jelentősen eltérő az egyes építmények és tulajdonosaik történetének kutatottsága. Isztria középkorának vizsgálata ma is a 19. században és a 20. század elején kiadott forrásgyűjteményekre alapozódik. Ezek közül Isztria és Trieszt területe kapcsán mindenképp kiemelendők a *Codice Diplomatico Istriano* nevű oklevélgyűjtemény kötetei, amelyek a Kr. u. 50. és az 1526. évek közötti időszakot ölelik fel. A kiadványt Pietro Kandler gyűjtötte össze, illetve rendezte sajtó alá (CDI 1–5 1986²). Számos összeállítás nem kizárólagosan

¹ A tanulmány a Castrum Bene Egyesület 2018. évi, egervári vándorgyűlésén tartott előadás írott változata.

² Az 1862 és 1865 között megjelent eredeti kiadvány reprintje.

Isztriával foglalkozik, de közöttük rendkívül értékes munkákkal találkozunk, amelyeket mindenképpen érdemes használni a terület középkori forrásai tanulmányozásakor.³

Ebben az időszakban számos történeti összefoglalás is megjelent, benne Isztria középkorának áttekintésével, és ezek közül néhány a várak történetével kapcsolatos konkrét kérdésekre is kitér. A következők tekinthetők a legfontosabbaknak: Carlo Franceschi tollából *L'Istria, Note storiche* (De Franceschi 1879); Bernardo Benussi művei közül *Storia documentata di Rovigno* (Benussi 1888), *L'Istria nei suoi due millenni di storia* (Benussi 1924), *Nel medio evo. Pagine di storia Istriana* (Benussi 2004⁴); *Istria nobilissima* Giuseppe Caprintól (Caprin 1905); majd *La Contea di Pisino dal decimosesto al decimonono secolo* Silvio Mitistől (Mitis 1903); *Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il Medio Evo* (de Vergottin 1925) és *La costituzione provinciale dell'Istria nel tardo Medio Evo* Giovanni de Vergottin-tól (de Vergottin 1926–1927) és *Doneski k zgodovini Istre v srednjem veku* Milko Kos-tól (Kos 1916). Mindezek mellett meghatározóak Camillo De Franceschi művei, aki a félsziget erődítéseinek a zömét magába foglaló Isztriai Grófsággal foglalkozott. Ezzel a témával kapcsolatos tanulmányai: *I castelli della Val d'Arsa* (De Franceschi 1898–1899), *Storia documentata della Contea di Pisino* (De Franceschi 1964), *I primi signori di Chersano* (De Franceschi 1936), *Il comune polese e la signoria dei Castropola* (De Franceschi 1903–1905), valamint *Mainardo Conte d'Istria e le origini della Contea di Pisino* (De Franceschi 1926).

Ezt követően az isztriai középkor és a várak történetének kutatása egy ideig háttérbe szorult, de számos újabb mű már minőségi előrelépést hozott modern megközelítésével. Mindenképp megemlítendő Peter Štih-nek a goriziai grófokkal kapcsolatos munkássága (Štih 1994, uő. 1997; uő. 2013), továbbá Lujó Margetić számos közleménye (Margetić 1982; uő. 1983; uő. 1984; uő. 1985; uő. 1987; uő. 1988a; uő. 1988b; uő. 1988c; uő. 1993a; uő. 1993b; uő. 1994; uő. 2000) és Darko Darovec publikációi (Darovec 1996; uő. 2007; uő. 2016).⁵ Természetesen Miroslav Bertoša művei is megkerülhetetlenek, különösen a feudális erődítmények használatának utolsó szakaszára vonatkozóan (pl. Bertoša 1986b; uő. 1995).

A közelmúltig az isztriai feudális rezidenciák és erődítmények tudományos szempontból nagyrészt ismeretlenek voltak, s ez jelentős szakmai hiányossággént jelentkezett a kutatás számára. Mindez annak ellenére alakult így, hogy ezen emlékek nem csak a középkori társadalom kiemelkedő tagjainak jellegzetes épületei voltak, hanem mind a mai napig műemléki értékkel is rendelkeznek, és így ma egyre inkább a rendszeres tudományos kutatás, a helyreállítási és állagmegóvási beavatkozások tárgyaiként jelennek meg. Aligha vitatható, hogy interdiszciplináris megközelítésű szisztematikus feltárásokra volt szükség az ide sorolható épülettípusok tanulmányozásához és a jövőbeni állagmegóvási-helyreállítási munkák megalapozásához.

3 Bianchi 1847; Bianchi 1859–1861, uő. 1866; Chmel 1849; Joppi 1882, uő. 1884–1892; Kos 1916; Minotto 1870, uő. 1887, uő. 1888, uő. 1892, uő. 1894, uő. 1895.

4 Az 1893–1897 között megjelent kiadvány reprintje.

5 A szakirodalomban sűrűn használnak adatokat néhány olyan, a közelmúltban megjelent műből, amelyekben azonban leginkább a régebben írt tanulmányokban szereplő adatok forráskritika nélküli újrahasonosítása figyelhető meg.

Isztria a középkorban

A Nyugatrómai Birodalom összeomlása után Isztria a következő három évszázadban Bizánc politikai és kulturális befolyása alatt maradt. A germán törzsek hódítása következtében ez a befolyás időnként megszakadt, ennek ellenére e korszak a folyamatos fejlődés viszonylag stabil időszakának tekinthető (Benussi 2004, 1–119; Novak 2007). 788-ban került sor a félsziget frank meghódítására. Ez jelentős fordulópontnak bizonyult Isztria történelmében, mivel a társadalmi viszonyok jelentős változásával járt, s ez leginkább a kialakult uralkodó osztályt érintette. Erről legjobban az a latin nyelven írt oklevél tanúskodik, amely valószínűleg a Rižana folyónál 804-ben tartott gyűlést említi (Klaić 1972, 9; Margetić 1993b, 407–439; uő. 2000; Levak 2002, 231–236; uő. 2005, 87–96; Krahwinkler 2004). 788 és 952 között Isztria az Itáliai Királyság szerves részét képezte. Az uralkodók a legtöbb kiváltságot és adományt alattvalóik közül a püspököknek vagy pátriárkáknak juttatták (CDI I 1986, 103; 104–105; 129; Benussi 2004, 110–131). Ez volt egyben az az időszak is, amikor a jövőbeli események egyik fő alakítója, a Velencei Köztársaság lassan megerősítette jelenlétét az isztriai politikai színtéren.

A 952. évi augsburgi gyűlésen az Itáliai Királyságról leválasztott Friuli Őrgrófságot – amely magába foglalta Isztriát is – a Bajor Hercegséghez csatolták, majd a terület 976-tól a Karintiai Hercegség alá tartozott. Ezután az előző időszakban kialakult társadalmi trendek folytatódtak, vagyis a püspökök és pátriárkák hatásköre tovább növekedett (pl. CDI I 1986, 172–175, 176, 179–180, 202, 203–204, 205–206, 207–208), de a Velencei Köztársaság is megerősítette befolyását.

Isztria egyik legjelentősebb alakja a 11. században a türingiai Weimar–Orlamünde dinasztiából származó I. Ulrik gróf volt. Az ő idejében III. Henrik (1039–1056) német-római császár a Karintia felett rendelkező herceg hatalmának csökkentése érdekében Isztriát leválasztotta a Karintiai Hercegségről, és Ulriknak önálló örgrófságként (hr. *marka*) adta. Isztria ezáltal kizárólagosan a koronától függő határörgrófság (ném. *Markgrafschaft*, lat. *Marcio Histriae*) lett (Benussi 2004, 338–362).

A 12. század folyamán az Isztriai Őrgrófság igazgatásában két nemesi család játszott szerepet. V. Henrik császár a Sponheim családnak (II. Engelbert: 1112–1124, III. Engelbert: 1124–1173), majd Barbarossa Frigyes az Andechs családnak juttatta az örgrófi címet (III. Bertold: 1173–1188, IV. Bertold: 1189–1204, IV. Henrik: 1205–1208). 1208-ban IV. Andechs Henriket elítélték a Sváb Fülöp német király elleni merényletben való részvétel vádjával, ezért Isztriát elveszítette és a terület Bajor Lajoshoz került (Benussi 2004, 373–399; Maraković 2009, 16).

A 12. században az isztriai városi kommunák autonómiája egyre erősödött, és önálló politikai egységként kezdtek el működni (De Vergottini 1925, 95–101; Benussi 2002, 127). Ahogyan a városok fokozatosan megszabadultak a tartomány feudális urainak hatalmától, úgy fokozódott a Velencei Köztársaság nyomása. A ránk maradt írott forrásokban ettől az időszaktól jelennek meg a név szerint ismert nemesek, a hűbéri⁶ várak lakói. Pazinban például a 12. század közepén Meinhard von Schwarzenburg neve tűnik fel. Meinhard 1185. évi halála után, a lányának, Matildának III. Engelbert goriziai⁷ gróffal kötött házassága

6 A szerző a „hűbéri, hűbér” jelzőt illetve fogalmat a tanulmányban nem használja mindig következetesen, sok esetben a „középkori” vagy „feudális” megjelölés helyett szerepel (Szerk.)

7 Gorizia város a mai olasz-szlóven határon. Történelmi városmagja és a vár Olaszországhoz tartozik. További névváltozatai: horvátul és szlovénül Gorica, németül Görz. (A fordító megjegyzése)

révén a birtok egy újabb család örökös javai közé került (De Franceschi 1964, 19), illetve ők szereztek meg Poreč püspökeinek tanácsosi funkcióját is. Ez ösztönzőleg hatott a befolyásos nemesi családnak az Isztria területén történő erőteljes terjeszkedésére, ami az elkövetkező időszakban zajlott le.

1209-ben újabb isztriai örgróf kinevezésével új korszak kezdődött, amelyet az isztriai hűbéri rezidenciák klasszikus időszakaként jellemezhetünk. IV. Ottó német-római császár ekkor az Isztriai Örgrófságot az Aquileiai Pátriárkátus fennhatósága alá helyezte (Benussi 2002, 154; uő. 2004, 399, 216. l.). A 13. század első felében az aquileiai pátriárkák elérték politikai hatalmuk csúcspontját, szinte függetlenül irányították hatalmas területüket, elsősorban Volker von Ellenbrechtskirchen (1204–1218) és utódja, Bertold von Andechs (1218–1251) idejében. Erőteljes császári támogatással részben sikerült egyesíteniük a félszigetet (pl. Minotto 1870, 14, 16–17; Thesaur. Eccl. Aquil. 1847, n. 544; CDI 2 1986, 462–463), s bár törekedtek a rájuk bízott tartomány egységének, illetve integritásának fenntartására, már érezhető volt a szétesési folyamat kezdete, amely a század második felében végbe is ment. A velencei jelenlét a tartományban egyre erősebbé vált, ugyanakkor Isztria középső részén Pazin székhellyel fokozatosan kezdett kialakulni egy önálló uradalom Gorizia grófjai kezén. Utóbbiak ezt részben annak köszönheték, hogy Poreč püspökeinek jogászaiként jártak el, de ezt követően sikerült megszerezniük úgy a püspökség, mint az aquileiai pátriárkák⁸ birtokainak nagy részét is, így terjesztve ki isztriai hatalmukat (Štih 1993, 63–68).

Így a 13. század második felében Gorizia grófjainak területe jelentősen megnövekedett, másrészt viszont a Velencei Köztársaság jogi és politikai fennhatóságot szerzett a nyugat-isztriai kommunák felett. Raimondo della Torre pátriárka nyomására (Benussi 2002, 183) ekkor esküdtek hűséget a Velencei Köztársaságnak Poreč (1267-ben), Umag (1269-ben), Novigrad (1270-ben), Sutlovreč (1271-ben), Motovun (1278-ban), Koper (1279-ben), Piran és Rovinj (1283-ban) városai.

A 14. század folyamán jelentősen csökkent az aquileiai pátriárkák hatalma, és már csak névleg viselték az örgrófi címet. A Goriziai-birtoktestet 1342-ben három testvér között osztották fel. A legidősebbnek, III. Albertnek, March és Metlika (hr. *Marka i Metlika*) grófság jutott Fehér-Krajnával (hr. *Bela krajina*) és Isztriával. Ily módon újabb, önálló uradalom alakult ki, amelyet Albertnek sikerült önálló grófsággá szervezni, s ez fennmaradt a Goriziaiak ezen ágának kihalása után is. A tartomány függetlenségének alapja a gróf által 1365-ben a nemességének adott kiváltság volt (De Franceschi 1964, 40–41; CDI 3 1986, 1307–1310), amelyet később az osztrák uralkodók is megerősítettek (Štih 1994, 56–57).

III. Goriziai Albert halálát követően összes isztriai és krajnai birtoka III. Albert és III. Lipót osztrák hercegek kezébe került. Hosszú időszak vette ezzel kezdetét, amely alatt a Pazini Grófságot a Habsburgok különféle nemesi családokból származó képviselői igazgatták, majd annak élén az az uralkodói család bérlői, illetve hitelezői jelentek meg (De Franceschi 1964, 43–90). A velenceiek ugyanakkor tovább bővítették birtokaikat. Először a 14. században és a 15. század elején háborúk sorozatával, amelyeket a pátriárkátus,

8 A pátriárkától különböző időpontokban és körülmények között Lupoglav, Vranja, Boljun, Paz, Kozljak, Kršan, Sovinjak, Račice, Momjan, Završje várkastélyokat vették át. Ezek birtokosai a Goriziaiakat tényleges uraiknak tekintették.

Genova, illetve I. Lajos, majd Luxemburgi Zsigmond magyar-horvát királyok⁹ ellen folytattak; 1421-ben Isztriában meghódították a pátriárka utolsó erődítményeit is.

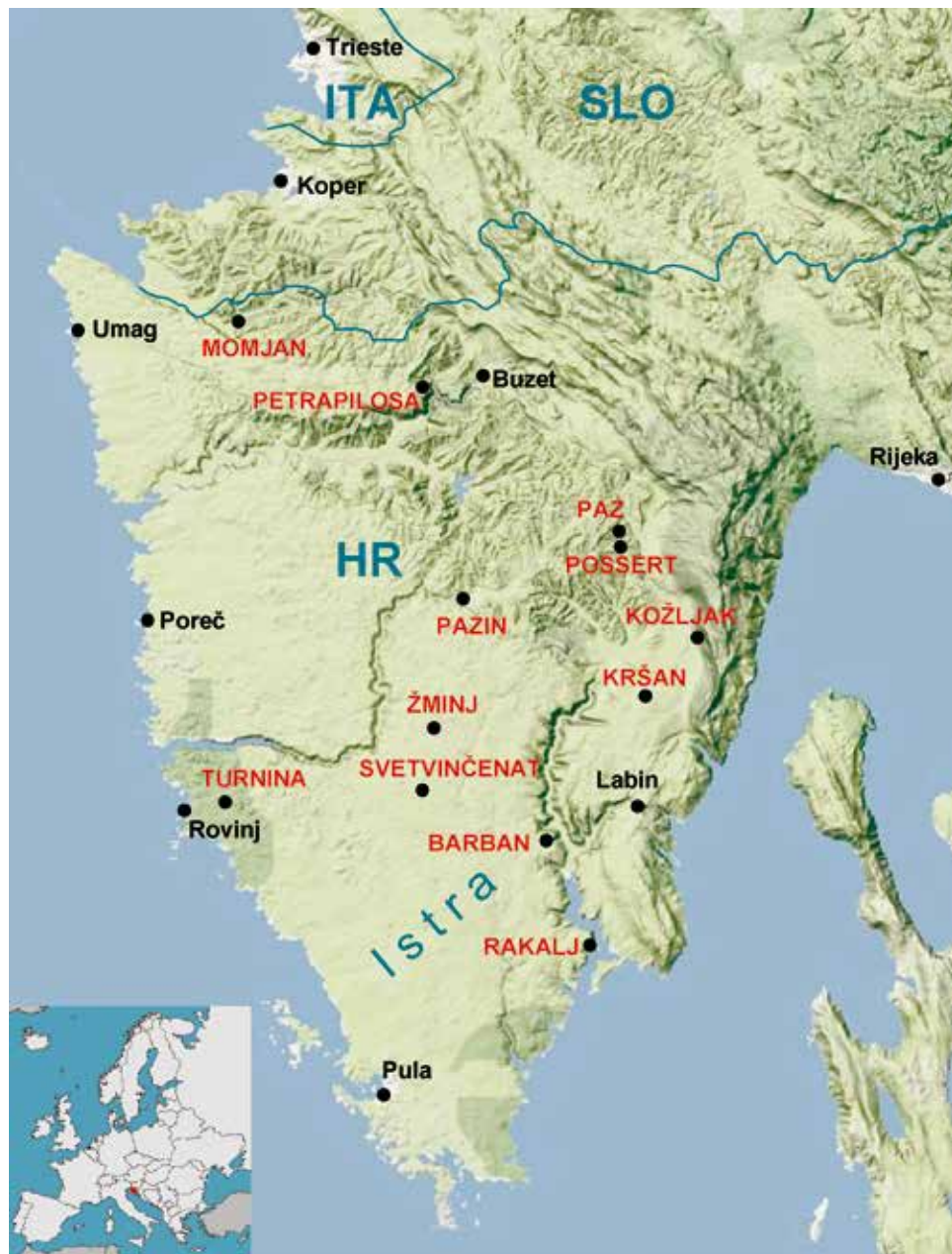
Végül Velencének a Cambrai-i Liga ellen 1508 és 1516 között folytatott háborúja vezetett Isztriában azokhoz a területi változásokhoz (Benussi 2004, 341–343; Miličić 2017, 337–363), amelyek 1797-ig, a Velencei Köztársaság megszűnéséig fennmaradtak. Az utolsó jelentős konfliktus, amelyben az erődítmények még fontosabb szerepet játszhattak, az 1615–1618. évi, a Velencei Köztársaság és a Habsburg Birodalom, illetve zsoldosaik között lezajlott ún. uszkók háború (hr. *Uskočki rat*, Bertoša 1986b) volt. Ezt követően megkezdődött felhagyásuk folyamata. Az újabb hadviselési módszerek terjedésével eltűnt a középkori erődítmények iránti igény, és ezzel elveszítették eddigi szerepüket. Vagy elhagyták vagy pedig egy ideig még lakásként használták őket.

A HORVÁT RESTAURÁLÁSI INTÉZET KUTATÁSAI

Amikor 2006-ban az isztriai Juršiči településen megalapították a Horvát Restaurálási Intézet Szárazföldi Régészeti Osztályát (hr. *Odjel za kopnenu arheologiju Hrvatskog restauratorskog zavoda*), néhány középkori erődítménynél is megkezdődött a romok helyreállítása. Addig szinte egyetlen ilyen jellegű régészeti lelőhely sem került feltárára. 2006 óta azonban a régészeti kutatási projektek megindulásával, illetve Possert erődítményének teljeskörű építészeti és szerkezeti helyreállításával az Isztriai-félszigeten a mai napig tizenegy feudális rezidencia és erődítmény teljes vagy részleges kutatása történt meg, elsősorban az osztály tevékenységének köszönhetően, amelyet minden esetben az épületmaradványok állagmegóvása kísért. Az egyre több várnál elindított konzerválási és helyreállítási tevékenység Isztria megye egyik prioritásává vált a kulturális örökség megőrzése és védelme területén.

Tehát a középkori erődítmények régészeti kutatása, mely ugyanúgy hasznos adatforrásnak bizonyult az egyes épületszerkezetek datálásában, mint az egykor itt folyt élet megismerésében és az előkerült használati tárgyak értelmezésében, módszeresen csak az elmúlt tizenöt évben valósult meg. Így Possert esetében 2006 és 2015 között előbb vizsgálatokat végeztek, majd az erődítés szerkezeti rehabilitációs projektjére is sor került (Višnjić 2013a; uő. 2013b; uő. 2014a; uő. 2015a); 2008-tól 2010-ig, majd 2016–2018 között a Žminj-i várkastéllyal kapcsolatos kutatásokat végezték el (Bekić 2008; Višnjić 2009; uő. 2010a; uő. 2017a; uő. 2018a; Višnjić – Pamić 2016a); 2010-től napjainkig Petrapilosa kutatása és az erőd szerkezeti állagmegóvási és helyreállítási projektje folyik (Višnjić 2012a; uő. 2013c; uő. 2014b; uő. 2015b; Višnjić – Pamić 2016b; Višnjić – Baričević 2018); 2010–2012 között, illetve 2015-ben a Svetvinčenatban található Morosini-Grimani várkastély régészeti feltárása történt meg, amelyet az épületegyüttes komplex szisztematikus helyreállítása követett (Višnjić 2010b; uő. 2012b; uő. 2015c); 2014 óta folyik a kutatás és a szerkezeti rehabilitáció Turnina tornyán (Višnjić 2014c, uő. 2015d, uő. 2017b; uő. 2018b; Višnjić – Pamić 2016c); 2016-ban szondázó feltárást végeztek Kršan várának területén (Višnjić – Pamić 2016d), mely szisztematikus helyreállításának részét képezte; 2014-ben kutatás és a szerkezeti helyreállítás indult el Stari Rakalj erődjénél (Percan Percan 2015; uő. 2016; uő. 2017; uő. 2018a); 2011-ben és 2018-ban a helyreállító-állagmegóvó munkálatok részeként kutatás zajlott a pazini erőd területén (Višnjić 2012c; uő. 2018c); 2015

9 A szerző a horvát történetírásban elterjedt megnevezést alkalmazza a középkori magyar uralkodókra (Szerk.).

1. kép – Isztria térképe a tanulmányban említett erősségekkel

óta folynak kutatások és állagmegóvási munkálatok Paz erősségében (Višnjić 2015e, uő. 2017d; uő. 2018d; Višnjić – Pamić 2016e); 2018-ban kutatás történt szerkezeti állagmegóvás-helyreállítás keretében a barbani tornyon (Percan 2018b); 2008 óta szisztematikus vizsgálatokat végeznek a Tara közelében található Stancija Blek őskori és középkori lelőhelyen (Šiljeg, Kovačić – Konestra 2012, 103–106; uők. 2013, 131–134; Šiljeg, Kovačić, Šegvić – Kostešić 2014, 145–148; Šiljeg, Konestra és Benčić 2016, 139–143) (1. kép).

A várak egy részén a fennmaradt felmenő falak kutatására, stratigráfiai elemzésére is sor került, s ez szintén rendkívül hasznos módszernek bizonyult a kérdéses erődítmények építészeti fejlődésével kapcsolatos információk gyűjtésében.¹⁰ Az elvégzett kutatások jelentősen megváltoztatták és gazdagították az erődítményekkel összefüggő ismereteinket, különös tekintettel az itt folyt élethez kapcsolódó anyagi kultúrára, és – mint kiderült – a nagyon dinamikus építészeti fejlődésükre. Az alábbiakban a vizsgált erődítmények rövid leírása és a kutatási eredmények bemutatása olvasható.

Possert (Shabez)

Possert vára Cerovlje községben található, a Raša és a Pazinčica folyók völgyei között húzódó dombos területen. A birtokra vagy a várra vonatkozó kevés ismert történeti forrás csak részben teszi lehetővé a hozzájuk kapcsolódó események rekonstrukcióját. A régészeti kutatások eredményei azt mutatják, hogy az első épületet valószínűleg a 14. század közepén építették, és ez megfelel az írott adatoknak is (2. kép).

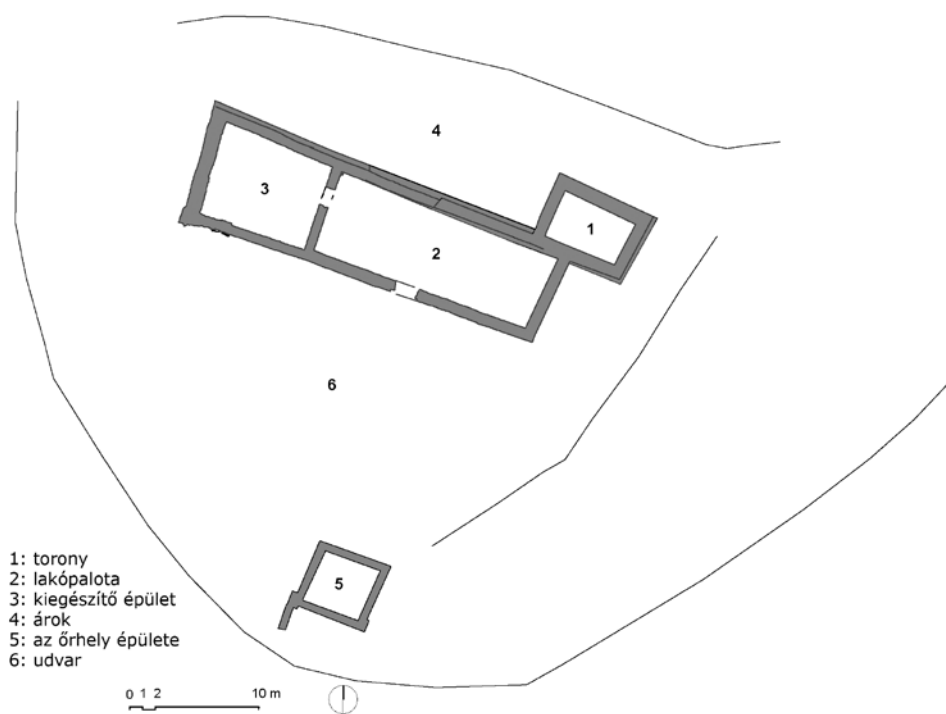
Ettől az időponttól kezdve a birtokot Kožljak várának tulajdonosai, először a Guteneck, majd a Moyses és Barbo család birtokolta (Bianchi, 1847, 358; De Franceschi 1899, 166; uő. 1964, 272-273). Ekkor épült fel az első, kisebb épület a nyugati oldalon, valószínűleg a birtok működésével kapcsolatos gazdasági célból és ezt később beépítették az erősség együttesébe. A 15. század közepére helyezhető azaz erődített lakó-gazdasági komplexum, amelynek maradványai a terepen a mai napig felismerhetők. Alapvetően egy négyszögletes toronyhoz kapcsolódó, valamint dél felé az udvar felé forduló lakópalotáról (hr. *palasa*) van szó. Megőrződött felmenő maradványai között megtalálható számos, a középkori várépítészetre jellemző elem, így a magas védőtorny, a védőpártázat, az árok és a széles út – mindezek egy kisebb jelentőségű hűbéri erődítmény léptékének megfelelő formában. Ezenkívül az építészeti maradványokon látható sok kisebb szerkezetből következtethetünk olyan elemekre, melyek a zárt és szűk középkori erődítményben mégis többé-kevésbé kényelmessé tették az életet. Az erősséget három oldalról mesterséges akadályokkal erődített meredek lejtők, északról pedig egy 6 méter széles árok védte. A lakóépülettől délre az udvar helyezkedett el az őrség épületével (Višnjić 2013, 72-77). A komplexumot valószínűleg a 17. század elején, az uszkók háború alatt érték olyan sérülések, hogy birtokosai elhagyták. Ezután a Barbo család a közelben a barokk Belaj kastélyt építtette fel (Vlaketić 1999, 244-245).

A vár rendkívül romos állapota miatt 2007-től 2016-ig került sor építészeti-szerkezeti helyreállításának és régészeti kutatásának projektjére. A felújítás során az állagmegóvás

10 Az egyes várak elemzésére Josip Višnjić "Isztriai feudális várak építészeti fejlődése és az 'épületrégészet' módszerének alkalmazása a várak fejlődésének elemzésében" (hr. *Arhitektonski razvoj istarskih feudalnih utvrda, primjena metode "arheologije arhitekture" prilikom analize razvoja utvrda*) című doktori értekezésének összeállítása során került sor. A disszertáció prof. Mitja Guštin témavezetésével és doc. dr. Zrinka Mileusić al-témavezetésével készült. A védésre 2018-ban került sor a koperi Primorska Egyetem Bölcsészettudományi Karán (szlo. *Univerza na Primorskem, Fakultet za humanistične študije*, Višnjić 2018e).

2. kép – Possert várának maradványai

3. kép – Possert várának alaprajza

elvét alkalmazták, a megőrződött építészeti struktúrák és a hiteles rekonstrukcióhoz elegendő támpontot szolgáltató elemek stabilizálásához szükséges részek restaurálásával. A projekt utolsó évében készültek el a látogatók számára a bejárást lehetővé tevő járőrfülek és a magasabb várfalakhoz való hozzáférést biztosító szerkezetek. A műemlék így már világosabb képet nyújt annak szerkezetéről, és egyben megismerhető az a kulturális táj is, amelyhez az építmény tartozik (3. kép).

A régészeti kutatások szintén a projekt fontos részét képezték. Ennek köszönhetően jelentősen megváltoztak a lakó-védő egység eredetére és fejlődésére vonatkozó következtetések, és feltárultak a lelőhely korábban ismeretlen részei. Ezen kívül a régészeti leletek, például a kerámia- és üvegedények, a különféle szerszámok és fegyverek fém alkatrészei, valamint a cserépkályhák töredékei a vár működéséről és lakói mindennapi életéről szolgáltatottak fontos adatokat. A leletanyag egy része helyi műhelyekben készült, míg a fényűzőbb tárgyakat, mint például a mázas kerámiát vagy az üvegárut főként a Velencei Köztársaság területéről importálták (Višnjić 2013, 84-106; uő. 2018e, 343-352).

Petrapilosa

Petrapilosa (ol. *Pietrapelosa*) középkori várának romjai a Mirna folyó egyik mellékága, a Bračana mentén helyezkednek el, mélyen az Isztriai-félsziget északi részének belsejében. Egy mészkőgerinc tetején található, 119 m-es tengerszint feletti magasságban a folyó-völgy felett, ahonnan az alatta haladó út jól ellenőrizhető volt.

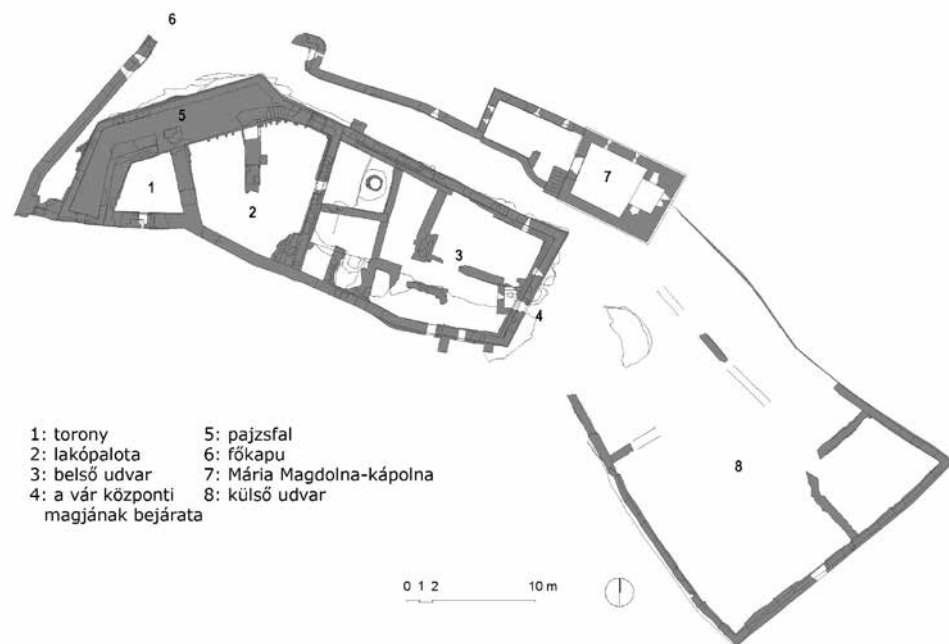
Petrapilosa a feudális várakra jellemző topográfiai helyzetben, a környező terepből magasan kiemelkedve, stratégiaiul rendkívül előnyös ponton épült. Mivel északi és keleti oldalán meredek lejtők, délen pedig meredek sziklafal határolják, csak nyugatról lehet megközelíteni. Alaprajzát a kelet–nyugati irányban elnyúló terep legcélszerűbb kihasználásával alakították ki (4. kép).

A komplexum a központi részből és az ezt övező külső várrészekből áll. A vár belső magját, a főtoronyt, a lakópalotát, a belső udvart, valamint több melléképületet nyugatról és északról egy külső kerítőfal vesz körül. Délen erre nem volt lehetőség, de az ott található sziklafal miatt szükség sem. A főkapu a nyugati falban kapott helyet, és a nyugati torony felügyelete alatt állt. Innen egy keskeny falszoros vezetett a kisméretű Mária Magdolna-kápolnához, amely homlokzati harangfalával és téglalap alakú, dongaboltozatos szentélyével a 13. század elejére datálható (Višnjić 2018e, 215). A kápolnától és a központi résztől keletre a külső udvar húzódik, ahol a melléképületek maradványai láthatóak (5. kép).

A kedvező stratégiai helyzetet az őskorban is felismerték, ekkor itt valószínűleg egy erősített település állt. Az első említés Petrapilosaról a 12. század elejéről származik. 1102-ben II. Ulrik isztriai gróf feleségével, Adelaide-del együtt jelentős területet adományozott Isztriában az aquileiai érsekségnek, beleértve *Druvine* falut is (Kandler 1875, 241; Klen 1977, 30; CDI I 1986, 241–242; Darovec 1996, 17). Egy 1210. évi említés alapján *Vulginus de Petrapilosa* volt az első hűbérúr, aki a várról nevezte magát (Kos 1928, 166. szám; Benedetti 1964, 7; Darovec 1996, 19; Sirk 2002, 177). Az elkövetkező másfél évszázadban családja birtokolta a várat. A Mirna folyó felső szakaszától északra és délre eső területeknek, valamint Petrapilosanak és Grožnjannak az urai voltak, továbbá erős befolyásuk volt Motovun felett is. Ekkor Isztria legfontosabb nemesi családjai közé tartoztak (Darovec 1996, 26). Ezután a vár az utolsó isztriai birtokaival (Oprtalj és Buzet) együtt 1421-ig az aquileiai pátriárka tulajdonában volt, majd ezt követően a velenceiek

4. kép – A stratégiaileg előnyös és jól védhető helyre épült petrapilosai vár

5. kép – Petrapilosa várának alaprajza

kezére került. A pátriárka félszigeten való jelenlétének utolsó évtizedeiben a tartományban öt képviselő ógrófok székeltek itt (Minotto 1887, 272; uő. 1888, 288–289; CDI 3 1986, 1335, 1363, 1397, 1421; Darovec 2007, 109–117). A velencei hódítást követően vita alakult ki a Szenátusban az újonnan megszerzett várak fenntartásának szükségességéről, ezért javaslatokat tettek Petrapilosa lerombolására is. Végül azonban további használatáról döntöttek (Minotto 1887, 288–289), és 1440-ben Nicola Gravisi koperi-pirani nemesnek ítelték oda szolgálatáért, amit a Velence elleni padovai összeesküvés felfedésében nyújtott. Ettől kezdve területe 1869-ig a család birtokában volt (Darovec 1996, 48; Flego 2001). Maga a vár az 1620-as években tűzvészben égett le.

2010 óta folytak szisztematikus régészeti feltárások a helyszínen (Višnjić 2012a; uő. 2013c; uő. 2014b; uő. 2015b; Višnjić – Pamíć 2016b; Višnjić – Baričević 2018), amelyek a jogszabálynak megfelelően megelőzték a vár építészeti és szerkezeti helyreállítását. Az ásatások eddig ismeretlen részleteket tártak fel a vár kialakulásáról és működésének időszakáról, ám a kutatás talán legértékesebb eredménye olyan stratigráfiai egységek gazdag sorozata, amely a folyamatos használatát jelzi a 11. századtól a 17. századig. A fennmaradt épületszerkezetek elemzése 13 építéstörténeti fázist derített fel, amelyek többsége építési munkálatokra, illetve közülük három bontásokra vonatkozik. Az említett fázisok többsége a 12. század eleje és a 14. század vége közötti időszakból származik, míg a későbbi századokból már kevésbé aktív építési tevékenység volt igazolható (Višnjić 2018e, 165–218.)

Turnina

A turninai középkori tornyot az azonos nevű domb tetejére építették, Rovinj városától körülbelül 4 km-re északkeletre. Stratégiaileg kulcspozíciót betöltő helyen emelkedett, ahonnan a városba vezető összes útvonal ellenőrizhető volt. Rendkívül kedvező elhelyezkedését az őskorban is felismerték, a bronzkorban magaslati telepet hoztak itt létre. A fennsík legmagasabb részét körülvevő, koncentrikus sáncok maradványai még mindig kivehetőek a terepen, ezek a későbbi, középkori várnál jóval nagyobb területet fednek le (Marchesetti 1903, 102; Benussi 1927, 253; Škiljan 1980, 15–16, 58, 63; Matijašić, 1988, 59; Bekić, 1996, 40–42) (6. kép).

A középkori épületből a földszint és az első emelet egyes részei maradtak fenn. A torony, amelynek külső falai elérik a 2 m-es vastagságot, 18,4 x 17,2 m-es téglalap alakú központi tömbből, valamint az ehhez nyugatról csatlakozó 5,6 x 12,2 m-es épületrészből áll. A földszinten és az első emeleten a főtömböt négy, hosszirányban kelet-nyugat felé húzódó, dongaboltozatos helyiségre osztották fel. A torony közvetlen közelében gazdasági jellegű melléképületek emelkedtek, amelyek maradványai az elmúlt évek régészeti ásatásai során kerültek napvilágra (7. kép).

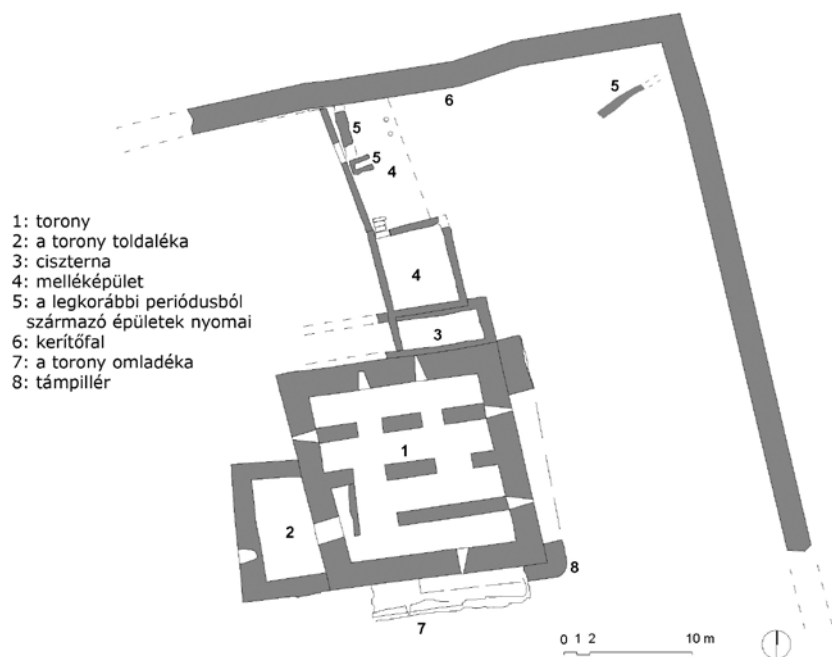
A régészeti kutatások eredményei azt mutatják, hogy a középkori épület első építési szakasza a 8. század végére keltezhető, s így bizonyára összefügg a félsziget frank meghódításával. A 12. század folyamán az akkor már sérült korábbi épületet kibővítették, s az ettől kezdve védművekkel megerősített rezidenciaként működött tovább. Ebben az építési szakaszban a földszint felett már legalább három emelettel kell számolnunk (Višnjić 2018e, 67–80).

Turnina legkorábbi okleveles említése a 13. század közepéről származik. Ekkor a torony a velencei Albertino Morosini tulajdonát képezte, aki Gregorio di Montelongo aquileiai pátriárka szolgálatában állt (De Franceschi 1903, 297; Bianchi 1847, 377). Az erősség azután a 14. század első felében tűnik fel ismét a forrásokban, annak kapcsán,

6. kép – Turnina tornyának romjai

7. kép – Turnina tornyának alaprajza

hogy a velencei hatóságok végleg leszámoltak a De Castropola polai nemesi családdal. Eszerint a De Castropolák birtokolták előző időszakban Turninát, melyet az aquileiai pátriárkáktól kaptak hűbérbe. A pátriárkák a 13. század végén és a 14. század elején erre a családra támaszkodtak azon törekvésükben, hogy Pola és Dél-Isztria felett hatalmukat fenntartsák (De Franceschi 1902–05; Benussi, 2002). A De Castropola család veresége és a velencei területről való kiutasítása után a Velence és a korábbi tulajdonosok közötti vita egyik tárgyává a turninai birtok vált. A velencei igazgatás úgy ítélte meg, hogy a toronynak nem szabad idegen tulajdonban maradnia, hanem a köztársaság uralma alá kell kerülnie. Ezért azt tanácsolta Pazenatik kapitányának és Rovinj podestájának, hogy erősítsék meg és megfelelően fegyverezzék fel (Minotto 1887, 220–221). A Velencei Szenátus döntését Rovinj podestájának és kommunájának a következőképp írta meg: "Órizzék meg az említett tornyot legjobb tudásuk szerint, továbbá az onnan származó adók és a terület ezentúl a rovinjiakat illeti" (Minotto 1887, 227). Később a torony Rovinj kommunájának kizárólagos tulajdonává vált, amelynek tanácsa az erősség megvédésére kapitányt és örököt alkalmazott (Benussi 1888, 64; Caprin 1905, 147).

Az utazók és a történészek érdeklődése Turnina romjai iránt már korán felébredt. A torony első leírása Pietro Coppo geográfus és kartográfus *Del sito del Istria* című munkájából ismert, amelyet 1529-ben írt meg és 1540-ben nyomtatta ki. Coppo megemlíti, hogy a tornyot egykor Arupino-nak hívták, és elsőként állította, hogy eredetileg antik épületről van szó, amelyet még a rómaiak pusztítottak el. Fontos információval szolgált arról is, hogy a torony az ő idejében már részben összeomlott (Caprin 1905, 147; Radossi 2008, 403). Az épület jelentős károkat szenvedett a második világháború alatt.

Paz

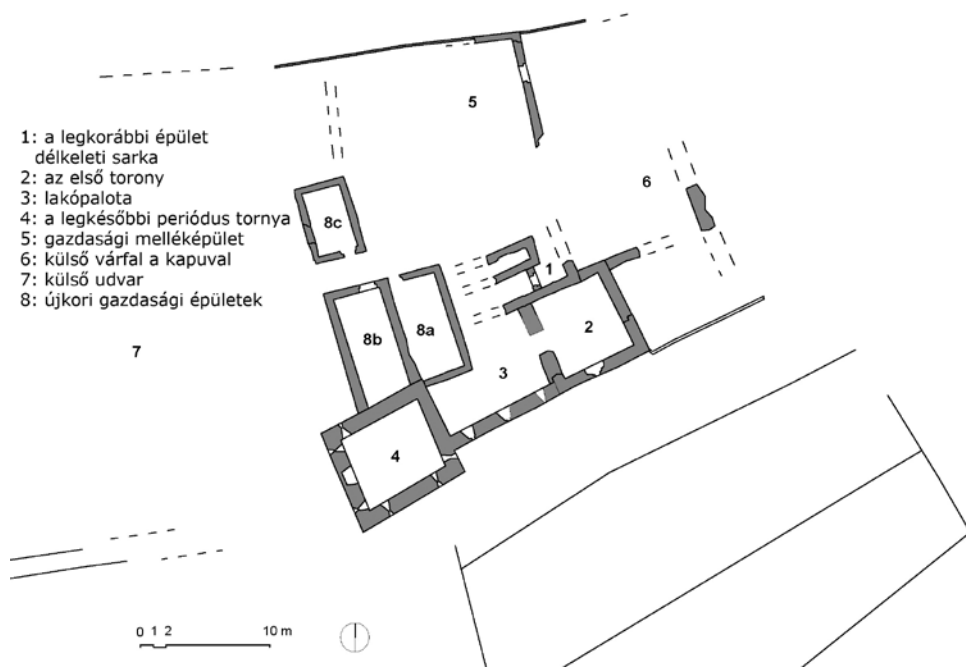
A Straževica és Tupalica hegycsúcsoktól a Boljunščica folyó völgy felé meredeken ereszkedő keleti lejtő egyik kisebb fennsíkján található Paz települése. A helység keleti panorámáját a temető Szent Vid-temploma uralja, míg a nyugati oldalon a falu felett egy középkori és újkori részletekkel rendelkező erődítmény maradványai állnak. A település és az erősség létrejöttét valószínűleg az határozta meg, hogy a Boljunščica folyó és a Borutski patak völgyének közlekedési útvonalait összekötő átjáró mentén helyezkedett el, s valószínűleg nevét is ennek köszönheti (*Pas, Passberg*) (8. kép).

A történeti források a 13. század végétől említik a hűbérbirtokot, amikortól az a De Pas, majd a Walderstein, illetve a Barbo család tagjai és végül az Auerspergek fennhatósága alatt állt (Bianchi 1847, 140; De Franceschi 1899, 153-159; Fučić 1963; Čutić Gorup 2016, 79). A romok és a 17. század végén készült, J. W. Valvasor munkájában közzétett ábrázolások alapján az erődítmény az utolsó építési szakaszában egy jelentős komplexummá nőtte ki magát. Egy kisebb központi udvar körül lakó-, védelmi és melléképületek álltak, míg a nyugati oldalon egy nagyobb külső udvar helyezkedett el. Manapság mindennek csak kevés részletét lehet felismerni a terepen. A déli oldalon a palotaépület külső fala és az ahhoz csatlakozó négyszögletes torony még szinte eredeti magasságában áll. Az együttes többi építménye kevésbé jól őrződött meg, ezek főleg kisebb gazdasági épületekhez tartoztak az épületegyüttes északi és nyugati oldalán. A közelmúltban végzett régészeti kutatások során derült ki, hogy az utolsó építési periódusban emelt épületekbe befoglalták a vár korábbi időszakaiból származó falakat is (9. kép).

Az épületszerkezetek elemzése három fő építési periódust derített fel, amelyek közül a legkorábbi a 13. század végére tehető. A 15. század közepétől induló második szakaszban egy négyszögletes tornyot építettek a korábbi vármaghoz. Az utolsó periódus jelentős

8. kép – Paz várának déli, részben helyreállított homlokzata

9. kép – Paz várának alaprajza

építkezései során az erősséget kifejezetten rezidenciális komplexummá alakították át, amely azonban gazdasági és védelmi funkciókat is ellátott. A vár összképét a délnyugati torony és a tágas lakóépületek határozták meg. Előbbi – számos nagyméretű ablaknyílása alapján – lakó, rezidenciális és szimbolikus szerepet is betöltött. Ez szerkezeti és stílusában is kapcsolódik a harmonikusan kialakított, a korábbi tornyot is magába foglaló reprezentatív palotaépülethez, melynek homlokzatait nagy, profilált szemöldökpárkánnyal díszített ablaknyílások tagolják. Az időszakra jellemzően módon megfigyelhető itt a védelmi funkció fokozatos visszaszorulása és a feudális erődítmények egyre meghatározóbb rezidenciális jellegű átalakításának folyamata (Višnjić 2018e, 401-428).

Pazin

Isztria területén úgy történelmi, mint építészeti és műemléki vonatkozásban a legjelentősebb feudális erősségként Pazint nevezhetjük meg. A vár nagyon korán megjelenik az írott forrásokban, s évszázadokon keresztül innen igazgatták a Pazini Grófságot. Az építmény szerkezetében jól követhetőek építési korszakainak stílusjegyei. A központi udvart körülvevő épületek formáját az erődítmény sokszögű alaprajza határozza meg. A gazdasági és lakóépületek külső falai valójában a vár védőfalai. A támadásoknak leginkább kitett északi oldalon két védőtornyos is található. A vár főkapuját felvonóhíd védte. Az erődítést a Pazin-barlang mély szakadéka fölé építették, a természetes eredetű meredek lejtők által védett fennsík keleti részén. Az itt folyt 15. és 16. századi intenzív építkezési tevékenységről számos levéltári irat, hadmérnöki terv és veduta ismert. Ezekből egyértelmű, hogy az erődítés további, mára teljesen elpusztult védművekkel is rendelkezett. Az egész fennsíkot, amely magába foglalta a várat és az alsóvárat is, kerítőfalak vették körül, bejárattal a keleti oldalon. Az utóbbitól a vár félkör alakú tornyához meredek rámpa vezetett fel. Magának a hűbérúrnak a vára a nyugati oldalon megerősített külső udvarral rendelkezett (10-11. kép).

A pazini várról már igen korai időszakból rendelkezünk írott adatokkal. 983-ban II. Ottó császár megerősítette Provence-i Hugó itáliai uralkodó 931. évi adományát, amelyben számos birtokot Poreč püspökének ítél meg, köztük *Castrum Pisinum*-ot is. A püspökök birtokaik jelentős részének igazgatását katonai erővel is rendelkező prokurátorokra bízták, akik cserébe hűbéri javadalmakat kaptak. Így feleltek a Poreč védőszentje, Parentiumi Szent Mór vértanú földjeként említett egyházi terület biztonságáért is. (De Franceschi 1964, 12–13; Zjačić 1973). Közülük a legfontosabb szerepet Meinhard von Schwarzenburg játszotta, akit egy 1179-es dokumentum említ a püspök megbízottjaként (CDI 1 1986, 163). 1183-ban Poreč püspöke Castiglione birtokát a gróf lányaira ruházta át. A szöveg különösen érdekes számunkra a következő részletek miatt: „*actum in castro Pisini*”, illetve „*capella domini in castro Pisini*” (CDI 1 1986, 323). Meinhard 1185-ben meghalt, idősebb lánya és egyben örököse, Matilde grófnő az elbitorolt jogokat visszaadta a püspöknek, de a várat megtartotta. Feleségül ment III. Goriziai Engelberthez, így a birtok a Goriziai család örökös java lett (De Franceschi 1964, 19; Štih 1994, 60). Ezért a 13. század vége óta a goriziai gróf által kijelölt *ministerialisok* éltek Pazinban. Közülük kereshetjük Pazin befolyásos nemesi családjának alapítóját, akik különféle időszakokban Lupoglav, Gotnik, Kršan, Rakalj és Žužemberk uradalmak felett is hatalmat szereztek (Štih 1994, 88).

1364-ben III. Goriziai Albert megállapodást írt alá IV. Rudolf, III. Albert és III. Lipót hercegekkel, amely szerint ha örökös nélkül hal meg, a Habsburgok öröklék javait, ami 1374-ben be is következett (De Franceschi 1964, 43; Štih 1994, 55-56). Ez egy hosszú időszak kezdetét jelentette, amelyben a Pazini Hercegséget és így Pazin várát is a nemesi

10. kép – Pazin vára, előtérben a félkör alakú toronnyal

11. kép – Pazin várának alaprajza

családok egyes tagjai kezelték, akiket az osztrák hercegek neveztek ki. Végül az uralkodó család különféle bérlői vagy hitelezői jelentek meg, mint igazgatók. Az igazgatással először a Devin családot bízták meg, majd a Walsee-Ens, a Mosconi stb. család következett (De Franceschi 1964, 43–90).

Tekintettel az épületegyüttes hosszú élettartamára, nem meglepő, hogy a falakon azonosítható különböző építészeti stílusok mindenütt egymásba kapcsolódnak. A vár legrégebbi építményei az eredeti védőfalakban és a négyzetes öregtoronyon ismerhetők fel, amelyek valószínűleg a 12. század végéről származnak. A román és kora gótikus stílusú részletekre (melyek elsősorban a délnyugatra néző épületen jelennek meg) a későbbi évszázadokban késő gótikus, sőt reneszánsz elemek is rétegződtek, miközben néhány új, a korábbiakhoz hozzáépített épülettel bővült a komplexum (Višnjić 2018e, 114-154).

Az erődítmény területén 2011-ben és 2018-ban végeztek régészeti feltárásokat. Ezek során felfedezték – a bronzkori előzményeken túl – a főbejárat előtti felvonóhidat, valamint az egységet nyugatról és északról védő eredeti kerítőfalat. Ez utóbbi valószínűleg a 13. században épült, és a 17. században hagyták fel (Višnjić 2012; uő. 2018d).

A pazini vár az egyetlen mai napig folyamatosan használt erődítmény Isztriában. Az épületegyüttest felépítésétől napjainkig sohasem hagyták el, jelenleg múzeumi és levéltári gyűjteményeknek ad helyet.

Žminj

Žminj kisváros dombjainak legmagasabb fennsíkján találhatóak az egykori vár romjai. A vár a Szent Mihály arkangyal plébániatemplom és a Szentháromság kápolna körül alakult ki. Manapság csak a délkeleti, félkör alakú torony maradványa őrződött meg teljes egészében, míg az azonos jellemzőkkel rendelkező északkeleti torony csak a második világháborúig állt. A történeti forrásokból ismert egy harmadik torony is a délnyugati sarokban (12-13. kép).

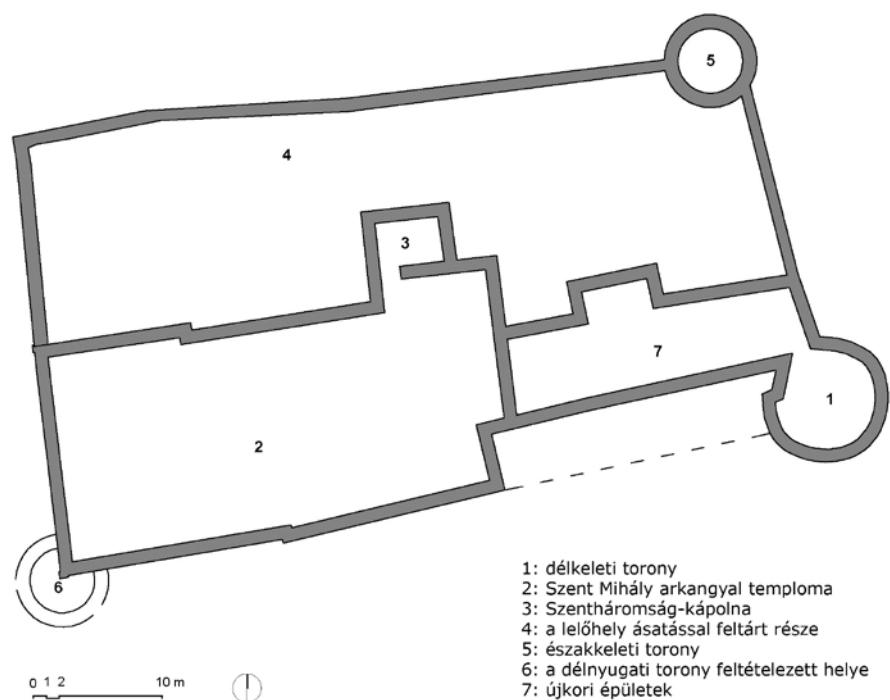
A Horvát Restaurálási Intézet által 2008 és 2010 között, majd 2016 és 2018 között elvégzett régészeti ásatások kiegészítették a korábbi ismereteket, és újabb adatokat szolgáltatottak a lelőhely egykori megjelenéséhez, építéstörténetéhez és az egyes építési szakaszok datálásához.

Žminjt először 1178-ban említik II. Sándor pápa oklevelében. A 12. század óta a pazini birtok részét képezte. Soha nem vált az uradalom székhelyévé, hanem Pazin kapitánya alá tartozott. Mivel a késő középkorban a Velencei Köztársaság és a Habsburg birtokok határán állt, több alkalommal érte támadás és szenvedett sérülést. 1617-ben a velenceieknek sikerült meghódítani és ekkor részlegesen feldúlták (Nefat – Bradanović 2017, 39-44).

A 62×34 m-es kiterjedésű erősség alaprajza téglalap alakú volt, három, korábban említett tornyával, amelyek a várfalak síkja elé léptek ki. A régészeti leletek alapján a 15. század végén vagy a 16. század elején épült, ám ezen a helyen maga a település jóval korábban létezett. Az ásatások kimutatták a lelőhely különleges, a bronzkortól a kora újkorig átívelő régészeti gazdagságát. A leletanyag megerősíti, hogy a középkori város által később elfoglalt fennsíkon a bronzkorban település állt, amelynek méreteit jelenleg csak megbecsülni tudjuk. A területen a kora középkorban alakult ki ismét jelentős telep. Ennek tárgyi nyomai egyelőre kizárólag a régészeti kisleletekre korlátozódnak, melyek mindazonáltal egyértelműen igazolják annak lakottságát (Bekić 2008; Višnjić 2009; uő. 2010a; uő. 2017a, uő. 2018a; Višnjić – Pamić 2016a). Érdemes megemlíteni a Žminj óvárosának lábánál kutatott temetőt, amely Isztriában az egyik legnagyobb kora középkori temetőnek

12. kép – Žminj várának délkeleti tornya

13. kép – Žminj várának alaprajza

számít 9. és 10. századi leletanyaggal, bizonyítva a szláv lakosság korai jelenlétét ezen a vidéken (Šonje 1987). A leletek alapján a település a 10. vagy a 11. században jelentős fejlődésen ment keresztül, és ezt követően is jelentősebb építési tevékenység volt észlelhető. A középkori építményeket a vár kialakításakor bontották le, majd annak jelentős részét is lerombolták a 19. és 20. században.

Morosini-Grimani

A Svevinčenat faluban található hűbéri erősség a középkor második felében és a kora újkorban velencei területen emelkedett. Korabeli tulajdonosai alapján hívják Morosini-Grimani várkastélynak (14. kép).

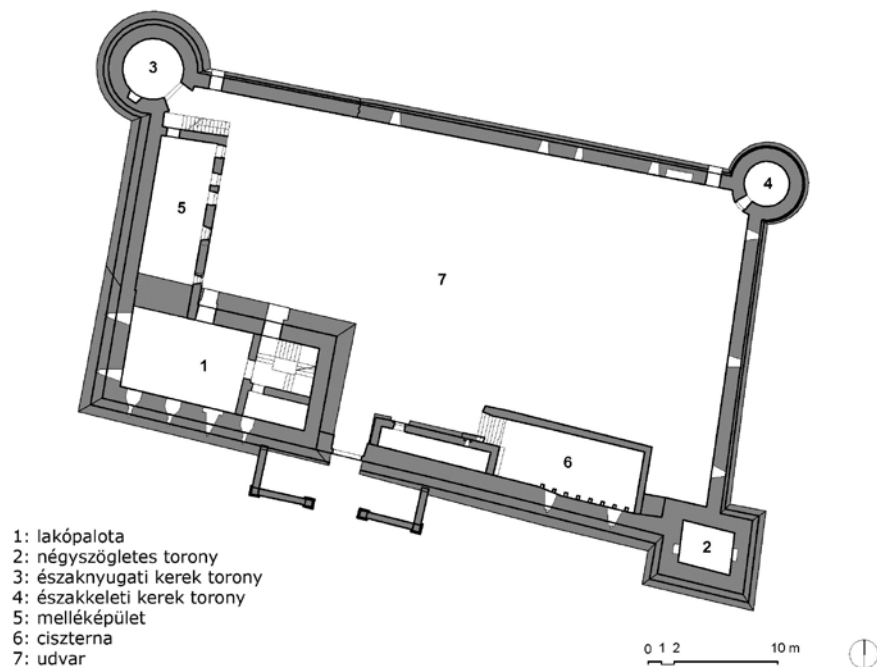
A vár egy trapéz alaprajzú erődítmény, amelynek sarkaiban lakó és védelmi célokat szolgáló épületek álltak. A központi helyet egy nyitott udvar foglalja el. A várkastély 47,5×26,5 m nagyságú. Az isztriai feudális erődítmények sorában szokatlan módon síkságon épült fel. Északi oldalánál egykor egy árok nyújthatott bizonyos fokú természetes védelmet, míg többi oldalán az erődítményhez való hozzáférést természetes akadályok nem nehezítették. A trapéz alakú alaprajzból csak a három védőtornyos ugrik ki. A tornyok és a lakópalota közötti teret keskeny lőréses, magas védőfalak zárják le. A várkastély külső falai az alsó sávban jellegzetes rézsűs kialakításúak. Az erődítmény főbejárata a déli oldalon a városi tér felé néz. Az álló maradványok és a történeti ábrázolások alapján a várkastélyt eredetileg felvonóhídon keresztül lehetett megközelíteni, míg manapság a főkapuhoz utólagosan kialakított rámpa vezet. A vár délnyugati és nyugati részét lakóépületek foglalják el. Így a délnyugati sarokban található a legfontosabb lakóépület, a palota, amely egyben az épületegyüttes legdominánsabb eleme is. A palotához kapcsolódó nyugati kerítőfal mentén egy későbbi melléképület található. Az erőd másik három sarkában védőtornyok emelkednek. Ezek közül a délkeleti négyzet, míg az északkeleti és északnyugati kör alakú (15. kép).

Svetvinčenat-ot a legkorábbi írott források a Poreč-i egyház tulajdonaként említik. III. Sándor pápa 1178. évi oklevelével erősítette meg a püspök birtokjogait (Benussi 2004, 473). A 13. században azonban az aquileiai pátriárka a *de Castropola* családnak adományozta a területet, amelynek területén Svetvinčenat található (Tamaro 1893, 658; Benussi 2004, 227). 1252-ben Svetvinčenat-ot továbbra is falunak, nem pedig várnak nevezték, ami valószínűleg azt bizonyítja, hogy még akkor sem építették fel az erősséget (CDI 2 1986, 491). De ha abban az időben még nem is bizonyítható erődítés, valószínű, hogy már létezett valamilyen feudális rezidencia a település mellett. Egy 1264-ből származó forrás az „*Apud S. Vincentium in domo Castaldionis d. Potestati de Pola...*” szavakkal kezdődik (Benussi 2004, 74–75), ami arra utal, hogy időközben Svetvinčenat-ban valamilyen lakóépülete állt a birtokosnak. 1332-ben a Velencei Köztársaság megszállta Polát Dél-Isztria nagy részével együtt. Az elkövetkező években számos konfliktus robbant ki a de Castropolák és a Velencei Köztársaság között, amelyek a de Castropola család számára kedvezőtlenül zárultak. Tagjait bebörtönözték, majd kiűzték őket isztriai birtokaikból (De Franceschi 1904, 219). 1368-ban azután Velence Nagytanácsa a Morosinik közbenjárására megengedte a Castropoláknak a korábbi isztriai birtokaikon – köztük Svetvinčenatban – való tartózkodásukat. A család az 1460-as évekig maradt a birtok tulajdonosa, de esetenként más nemesi családokból származó birtokosok is megjelentek itt.

Nascinguera Castropola halálát követően férfi örökös hiányában Poreč püspöke a hűbéri jogot Paolo Morosini-nak adta át (Vučić 1997, 118). Amikor Andrea Morosini férfi utód nélkül halt meg, az örökség lányaira, Morosina-ra és Angela-ra szállt át. Nevükben

14. kép – A Morosini-Grimani várkastély és a reneszánsz tér Svetvinčenatban

15. kép – A Morosini-Grimani várkastély alaprajza

anyjuk, Chiara igazgatott. A lánytestvéreket a Marin és Almoròa Grimani testvérpár vette feleségül a di San Luca családi ágból, ezáltal a hűbérbirtok a Grimaniak kezébe jutott (Vučić 1997, 127). Kis megszakításokkal az erődítmény gyakorlatilag a mai napig használatban maradt. Kiterjedt helyreállítási munkálatok zajlanak rajta, hogy teljes területe ismét használható legyen.

Az álló épületrészek elemzése alapján először egy nagyobb, védelmi funkció nélküli épületet építettek a területen. Valószínűleg a de Castropola család idejéből származó *domus*-ról van szó, amelyet, mint láttuk, a 13. század közepén említenek. Az elvégzett régészeti kutatások eredményei ugyanezt támasztják alá. Az említett épületet később beépítették az erődítmény 1485-ben felhúzott palotájába – az időpontról a várkastély vésett felirata tanúskodik. Jelentős átépítés történt a 16. század 90-es éveiben kitört tűz után, amint ezt levéltári források és epigráfiai adatok igazolják (Višnjic 2018e, 460-494).

Rakalj

Sari Rakalj a Raška-csatorna felett, a környéket uraló domb magas platóján fekszik az Isztriai-félsziget délkeleti részén, 93 m tengerszint feletti magasságban. Különösen alkalmas volt a Raška-csatorna torkolata, valamint a Kvarner-öböl vízi útvonalainak ellenőrzésére. Ez az egyik oka, hogy a területen szinte állandó megtelepedés igazolható a bronz- és vaskortól kezdve a középkori várig. 1275 óta a Goriziai-Pazini Grófság birtokában volt.

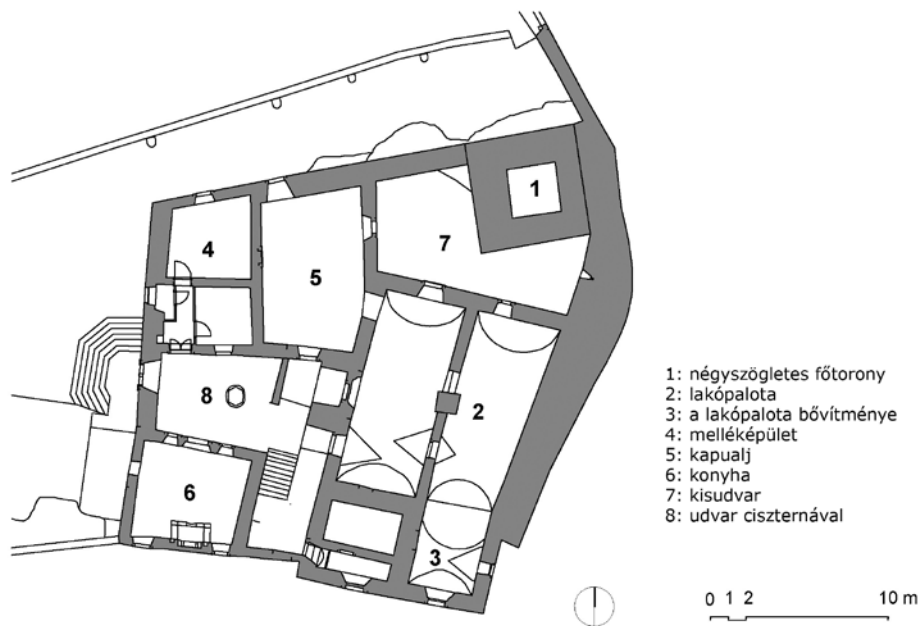

16. kép – Rakalj vára háttérben a Raška-öböllel

Az első írott forrás 1312-ben említi *Castellare de Rachir* néven, amikor Gorizia grófja, Henrik hozományként átadta lányának, Erzsébetnek és vőjének, Prambergi Miklósnak. 1342-ben a Goriziai grófok közötti birtokfelosztás kapcsán *Castrum Novum* néven említik, és 1374-ben az egész grófsággal együtt a Habsburg hercegek hatalmába került. A 15. és a 16. században többször az osztrák uralkodók hívei rendelkeztek felette. A Velencei Köztársaság és a Cambrai-i Liga közötti háború (1508-1516) során 1510-ben a velencei uralom alatt álló szomszédos Mutvoran várkastély zsoldosai bevették és lerombolták (De

17. kép – Kršan vára az erődített településsel

18. kép – Kršan várának alaprajza

Franceschi 1964, 287-291). Ezzel megszűnt az élet Stari Rakalj területén, amelyet ezentúl nem említenek lakott helyként.

Az erődítmény a falakkal védett település legkiemelkedőbb nyugati részén helyezkedik el. A váron kívül csak a lakó- és gazdasági épületek alapozásának maradványait lehet felismerni, mellettük a Szent Ágnesnek szentelt (hr. *S. Agneza*) gótikus templom az egyetlen teljesen megmaradt épület. Az épület téglalap alaprajzú, a szentélyben egy 1495-ből származó felirattal. Maga a vár is részben megőrződött, de a régészeti munkálatok megkezdése előtt csak az északi kerítőfal részlete volt látható. A feltárások azonban tisztázták, hogy trapéz alaprajza volt, 35×26 m-es alapterülettel. A vár északnyugati sarkában négyzet alaprajzú, önmagában álló öregtorony kapott helyet. A keleti fal mentén lakópalota húzódott, míg az északi részen kövezett udvar terült el, benne kerek kúttal (16. kép).

A középkori leletanyag többnyire a 12. és 15. század közötti időszakra tehető (Percan 2015; uő. 2016; uő. 2017; uő. 2018a). Az egyelőre csak kis számban és szórányosan előkerült kora középkori konyhai edénytöredékek arra utalnak, hogy a feudális erősség építése előtt ezen a helyen egy település alakult ki és azon belül alakították ki a hűbérúr rezidenciáját. A vár több építési periódusa volt meghatározható, amelyek felismerhetőek a fennmaradt építészeti maradványokon is.

Kršan

Az Isztriai-félsziget délkeleti részén, nem messze a Plomin-öböltől, a kiszáradt Čepić tó nyugati partjának lejtőin fekszik Kršan védműekkel körbekerített középkori települése. Látképét manapság is az erődített feudális rezidencia uralja, amely az együttes egész délkeleti részét elfoglalja, közvetlenül annak bejáratánál. Kršan erőssége – a legtöbb középkori erődítménytől eltérően – nem öltött klasszikus méreteket, jól védhető magaslat tetejét sem foglalja el, meredek sziklák, szurdokok sem veszik körül. Helyét valószínűleg a közelben húzódó közlekedési útvonalak ellenőrzésének szándéka határozta meg, amelyek Pazin, Gračišće és Pićno irányából haladtak át a vár alatt Plomin és Labin felé. Számos magas sziklaorom biztosította a természetes védelmet, melyek a környéken szétszórva találhatóak meg, és jelentősen gátolták a mozgást és az erősség megközelítését (17. kép).

A trapéz alaprajzzal rendelkező rezidencia egy 25,5×28,4×21×19,2 m-es területet ölel fel. Több épületegységből áll: a bővített lakópalotából a komplexum délkeleti részén, a főtoronyból az északkeleti sarokban, egy további lakóépületből északnyugaton és a konyhából a délnyugati részen. A felsoroltakon kívül két további udvar volt a kerítőfalakon belül (18. kép).

Kršan vára a történelmi forrásokban először romként jelenik meg. Az 1274 augusztusában Raimondo della Torre pátriárka és II. Albert goriziai gróf között megkötött békeszerződésben *castrum Carsack*-ként említik, amelyet „Gorizia grófjának emberei pusztítottak el” (De Franceschi 1899, 200; Štih 1997, 68; uő. 2013, 133; CDI 2 1986, 361). Amennyiben valóban erről az erősről van szó, akkor nem sokáig maradhatott ebben az állapotban. 1307-ben ugyanis III. Pazini (*de Pisino*) Heinrich (Heinzmann, Aycemann, Ancemannus) az aquileiai pátriárkától, Ottobontól hűbérbirtokként megkapta a várat, az ahhoz tartozó falut és más területeket (De Franceschi 1899, 201; Kos 1916, 2). Az ismert források alapján III. Heinrich élete során jelentősen növelte birtokainak számát, így alapozva meg saját és utódjai hatalmát (Kos 1916, 17). A vár és a birtok felett a család képviselői a 17. század elejéig rendelkeztek. Ezt követően gyakran váltott tulajdonosokat, egészen a

második világháború végéig, amikor nagyrészt elhagyták (De Franceschi, 1936, 227–234; De Franceschi, 1964, 285. o.).

Az épületben eddig nem történt jelentős régészeti feltárás. A kisszámú kutatás azonban adatokat nyújt az épületegyüttes fejlődésének tisztázásához és a vár egyes részeinek 13-15. századi datálásához (Višnjić 2018e, 286-287). Érdemes megjegyezni, hogy 2016-ban a Horvát Restaurálási Intézet munkatársai megtisztították a torony felső emeletét, miközben egy meglévő vízközpökhöz csatlakoztatott érdekes vízelvezető rendszert tártak fel (Višnjić – Pamić 2016d).

Az építészeti szerkezetek elemzése azt igazolta, hogy Kršan vára, mint valamennyi isztriai erődítés, igen hosszú ideig volt aktív használatban. Ugyanakkor épületeinek nagy része már a középkor utáni időszakra tehető, amikor itt jelentős építési tevékenységekre került sor. Így nehéz azonosítani a korai elemeket, mivel ezeket gyakran elfedték vagy beépítették a későbbiekbe. Ennek ellenére különféle építészeti jellegzetességek ismerhetők fel a komplexum minden olyan részén, melyeken függőleges és vízszintes rétegződések találhatók. Kršan erősségének fennmaradt falain az építkezések és pusztítások 15 különféle fázisa ismerhető fel, ami nem meglepő, mivel tudjuk, hogy folyamatos használatban volt a 13. század és a 20. század vége között (Višnjić 2018e, 287-328).

ÖSSZEGZÉS

Az említett erősségeken végzett kutatások számos új adattal szolgáltak, és megalapozzák az Isztriai-félsziget rezidenciális jellegű hűbéri várainak értékelését. Érdemes megjegyezni, hogy több kutatás jelenleg is folyamatban van, melyek közül néhányat 2018-ban indítottak és itt rendkívül érdekes új eredményekről tudunk.¹¹ 2019-ben várhatóan régészeti ásatásokra kerül sor Momjan várában is, ami minden bizonnyal lehetőséget kínál új jelentős adatok gyűjtésére az ilyen típusú épített örökségről.¹²

A feudális korszak legrégebbi isztriai erődítményeinek leletanyaga igen csekély és csak kevésbé ismert. A legkorábbi isztriai erősségként Turnina jelölhető meg, amelynek a 9. századra tehető legelső periódusát nehéz egyértelműen hűbéri rezidenciának tekinteni, de bizonyosan megvetette az alapjait a későbbi épülettípusnak. Turnina az isztriai hűbéri várak között kivételt képez mind a keletkezés, mind a jellegzetességei szempontjából: egy folyamat első megnyilvánulásának tekinthetjük, melynek során az újabb társadalmi rend meghonosodik a félszigeten. A toronnyal ellátott, tehát erődített rezidencia a kiegészítő helyiségekkel/terekkel együttesen (Višnjić – Pamić 2016c) a feudális uradalom jelentős központjának számított. Mindenekelőtt azonban olyan hatalmi központnak kell tekintelnünk, melynek segítségével a regionális hatalom ellenőrzés alatt tarthatta a helyi lakosságot. Valamivel később az írott forrásokban megjelennek a *castrum*nak nevezett várak. Témánk szempontjából a 983-as "*castrum Pisinum*" említés különösen fontos (CDI I 1986, 179–180), de hangsúlyozni kell, hogy az eddigi kutatások során Pazin várának épületszerkezetében ilyen korai maradványokat nem lehetett meghatározni.

Az isztriai feudális erősségek fejlődésének igen korai szakaszához tartoznak a Petrapilosa és Pazin legkorábbi építményei. Jelenleg konkrét keletkezést lehetővé tevő adatokkal kizárólag Petrapilosa várára vonatkozóan rendelkezünk, ahol a kiterjedt régészeti

kutatás alapján az első építési periódus a 12. század elejére tehető (Višnjić 2012a; uő. 2013c; uő. 2014b; uő. 2015b, Višnjić – Pamić 2016b). Pazin esetében a történeti adatok már a 10. század végétől említik a várat (CDI I 1986, 179–180; RI II, 2 n. 902 és későbbi megerősítések). A 12. század közepén már ott székelt a helyi nemesség egyik legfontosabb képviselője, Meinhard von Schwarzenburg (De Franceschi 1964, 15), ami minden bizonnyal arra utal, hogy a vár megállapítható legkorábbi építési szakaszát legkésőbb a 12. századra keltezhetjük.

A legvalószínűbb feltételezés az, hogy az első, egyszerű erősségek építetői a főpapok, Poreč püspökei és Aquileia pátriárkái voltak. Építkezéseik megteremtették a feltételeket a birtokaik és a székhelyeikre vezető fontos közlekedési útvonalak felügyeletéhez. Ezenkívül – Isztria 11. és 12. századi, felettébb összetett erőviszonyainak közepette – valószínűleg igyekeztek megakadályozni a nyugat-isztriai kommunák területének szárazföldi terjeszkedését is.

A következő időszakra tehető a klasszikus feudális rezidenciális jellegű várak kialakulása, azaz néhány rendkívül fontos és jellegzetes építészeti elem megjelenése az isztriai erősségek szerkezetében. Ezek voltak a védőtornyok, a lakóépületek-lakópaloták és a kápolnák. Ilyen épületek emelése a 12. század végétől a 13. század közepéig tarthatott, és ezt legjobban Petrapilosa várának régészeti kutatási eredményei igazolják (Višnjić 2012a; uő. 2013c; uő. 2014b; uő. 2015b; Višnjić – Pamić 2016b). Az itt elkülönített 2. régészeti stratigráfiai egység (amely a második építési szakaszhoz kapcsolódik) pontosan az említett időszakra keltezhető.

A nagy horderejű építészeti változások okai (melyek az egyes várakon is látható nyomot hagytak) a korszak történelmi viszonyaiban lelhetők fel: a nemesi családoknak, az aquileiai pátriárkák megbízottjainak és Gorizia grófjainak megjelenésében, akik ezeket az erődítményeket lakóhelyként használták. A szóban forgó családok a következők voltak: *de Pisino* (Štih 1997, 88), *de Petrapilosa* (Benedetti 1964, 7; Darovec 1996, 19; Sirk 2002, 177), *de Mimiliano* (Minotto 1870, 19; Kos 1928, n. 618; Štih 2013, 170), *de Pas* (Bianchi 1847, 140; De Franceschi 1899, 153), *de Castropola* (De Franceschi 1902–05; Benussi, 2002), *Chersainer* (Štih 1997, 68-70; De Franceschi 1899, 206-217; De Franceschi 1936, 222-226), *de Cosliaco* (Štih 1997, 64-67) stb. A paloták emelése természetesen úgy értelmezhető, mint egy határozott igény a megfelelő lakáskörülmények megteremtésére. A tornyok építése nem csupán az erődítmények védelmi és ellenőrző képességének növelését szolgálhatta, hanem a birtok tulajdonosának a környező népesség és térség feletti uralmát is jelképezte (Settia 2017, 106).

Az említett példákon kívül a 12. században egy másik erősség is jelentős változásokon ment keresztül. Turnina esetében a kora középkori erődítmény (azaz a torony) nyilván részben romos maradványain kezdtek építkezésbe, valószínűleg e század végén. Ennek eredményeként egy olyan erősség jött létre, mely jellegében a közép-európai típusú erődített lakóépületekhez, palotákhoz, (hr. *palaca*) áll a legközelebb. Ha itt is az építkezés okát keressük, a háttérben egyértelműen az aquileiai pátriárkák vagy a polai püspökök állhattak, akik az elkövetkező évszázadokban jogot formáltak az épületegyüttesre (Minotto 1887, 216–217; CDI 3 1986, 1139).

A 13. és a 14. század folyamán további bővítések és átalakítások követhetők nyomon az erődítmények védelmi és lakóelemeiben. Az isztriai várak építéstörténetének kései szakaszában, különösen a 15. század második felében, rendkívül jelentős építési aktivitás

11 Pl. Kožljak (Višnjić 2018f) és Barban (Percan 2018b) erősségeinél.

12 *A kézirat 2019 első felében került lezárásra (Szerk.).*

figyelhető meg. Számos vár igen nagyléptékű átalakításon ment keresztül ekkor, az újonnan készült épületegységeket pedig igen gyakran szabályos alaprajzi elrendezés jellemezte.

A 15. század legátfogóbb építési vállalkozásaként a Svetvinčenatban álló Morosini-Grimani várkastély emelhető ki. A monumentális épületegyüttest egy palota meglévő épületének és egy kisebb térségnek a felhasználásával hozták létre, amelyeket kerek és négyszögletes tornyokkal ellátott, egyedi megoldású védőfalak kapcsolak össze. Jelentős építkezés folyt Possertben is, ahol a 15. század közepén nagyméretű új palotaépületet emeltek fel négyszögletes toronnyal az északkeleti sarkon, amely magába foglalta a régebbi épületet is.

Nagyszabású átalakítások történtek más erődítésekben is, mint például Pazinban, ahol a század elején a korábbi palotaépületet újjáépítették és kibővítették. Ennek köszönhetően számos ablak- és ajtónyílása gazdagon díszített, profilált, gótikus kökerettel rendelkezett, amelyek kivételesnek számítanak az Isztriai-félszigeten. Kršanban új palotát emeltek további épülettel a komplexumon belül.

Ugyanakkor meglepően ritkán fedezhető fel törekvés a védelmi rendszereknek a tűzfegyverek használatához történő igazítása terén. Az egyetlen ilyen komoly vállalkozásnak csak Pazin átépítése tekinthető, míg más erődítményekben hasonló igyekezet vagy teljesen hiányzott, vagy csak jelzésszerűen ismerhető fel. Pazinban valószínűleg a 15. század végén vagy a 16. század elején a vár északkeleti sarkához egy félkör alakú tornyot építettek. Ez amellet, hogy egyben a bejárat kaputorony funkcióját is betöltötte, struktúrájával már megfelelt a korabeli hadviselésnek.

A 16. és 17. század folyamán számos bizottságot hoztak létre az erődítmények bejárá-sára és felmérésére, s ezek több alkalommal is javasolták bástyák építését, ez azonban soha nem valósult meg (De Franceschi 1964, 181-189; Slukan–Altić 2009, 232–233).

Ezután az általunk elemzett erősségek többségét elhagyták. Így a sokkal korábban szerepét veszített Turminán kívül Petrapilosat és Possertet a 17. század elején hagyták fel, Pazt pedig a 17. század végén vagy a 18. század elején. A régi erődítmények csak akkor maradtak fenn, ha nagyobb városi (vagy városi jellegű) településekben álltak, ahol az épületek jelentős átalakításokkal kielégíthették a tulajdonosok lakhatási igényeit.¹³

A tűzfegyverek elleni védelemre alkalmas kora újkori védelmi struktúrák csúcspontját Isztrián belül De Ville pulai erődje jelenti, mely az 1630-as években épült az akkora már romos középkori vár helyén (Bertoša 1995, 414–455; Žmegač 2009, 72–78). Ezt egy hosszú, több évszázados korszak jelképes lezárásaként is értékelhetjük. Ezt megelőzően Isztria középkori feudális várai még a társadalmi élet központjai és a fegyveres konfliktusok fontos tényezői voltak, míg ezt követően az egykor erős várfalak már csak újabb épületek alapanyag-forrásaivá süllyedtek.

13 Ilyen építkezésekre példa Pazin, Kršan vagy Svetvinčenat.

IRODALOM

- BEKIĆ, LUKA. 1996. »Sustav gradina na rovinjskom području«. *Histria Archaeologica* 27: 19–92.
- BEKIĆ, LUKA. 2008. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na kaštelu Žminj 2008. g.* Stručno izvješće. Zagreb: Hrvatski restauratorski zavod.
- BENEDETTI, ANDREA. 1964. »Gli antichi Signori di Pietrapilosa«. *Pagine Istriane*: 12–13.
- BENUSSI, BERNARDO. 1888. *Storia documentata di Rovigno*. Trieste.
- BENUSSI, BERNARDO. 1924. *L'Istria nei suoi due millenni di storia*. Trieste.
- BENUSSI, BERNARDO. 1927. »Dalle annotazioni di Alberto Puschi per la carta archeologica dell'Istria«. *Archeografo triestino* 3 (14): 243–282.
- BENUSSI, BERNARDO. 2002. *Povijest Pule u svjetlu municipalnih ustanova do 1918. godine*. Pula: ZN „Žakan Juri“ (Pretisak djela objavljenih 1923.).
- BENUSSI, BERNARDO. 2004. *Nel medio evo. Pagine di storia Istriana*. Rovigno–Trieste: Unione Italiana – Fiume, Università Popolare – Trieste (Pretisak djela objavljenog između 1893. do 1897).
- BERTOŠA, MIROSLAV. 1986B. *Jedna zemlja jedan rat 1615–1618*, Pula: Istarska naklada.
- BERTOŠA, MIROSLAV. 1995. *Istra: Doba Venecije (XVI.–XVIII. Stoljeće)*, Pula: ZN „Žakan Juri“.
- BIANCHI, JOSEPHUS. 1847. *Thesaurus Ecclesiae Aquilejensis. Opus saeculi XIV*. Udine.
- BIANCHI, JOSEPH. 1859–1861. *Documenta historiae Foro-Julienensis saeculi XIII. Et XIV. Ab anno 1300 ad 1333 summam regesta*. AKG (31). Wien.
- BIANCHI, JOSEPH. 1866. *Documenta historiae Foro-Julienensis saeculi XIII. Et XIV. Ab anno 1200 ad 1299*. AKG (21, 22, 24, 26). Wien.
- CAPRIN, GIUSEPPE. 1905. *L'Istria Nobilissima*, I–II. Trieste: Libreria Svevo.
- CHMEL, JOSEPH. 1849. *Urkunden zur Geschichte von Österreich, Steiermark, Kärnten, Krain, Görz, Triest, Istrien, Tirol aus den Jahren 1246–1300*. FRA II 1. Wien.
- ĆUTIĆ GORUP, MAJA. 2016. »Članovi obitelji Barbo kao zaštitnici reformacije u Pazinskoj knežiji«. *Povijesni prilozi* 50: 71–96.
- DAROVEC, DARKO. 1996. *Kostel Petrapilosa*. Pazin: Josip Turčinović.
- DAROVEC, DARKO. 2007. *Petrapilosa. Grad, rodbina, fevd in markizat*. Koper: Založba Annales.
- DAROVEC, DARKO. 2016. »Turpiter interfectus. The Seigneurs of Momiano and Pietrapilosa in the Customary System of Conflict Resolution in Thirteenth-century Istria«. *Acta Histriae* 24: 1–42.
- DE FRANCESCHI, CARLO. 1879. *L'Istria, Note storiche*. Parenzo.

- DE FRANCESCHI, CAMILLO. 1898. »I castelli della Val d'Arsa (1)«. *AMSI* 15:135–198.
- DE FRANCESCHI, CAMILLO. 1898. »I castelli della Val d'Arsa (2)«. *AMSI* 15:337–393.
- DE FRANCESCHI, CAMILLO. 1899. »I castelli della Val d'Arsa (3)«. *AMSI* 16:199–264.
- DE FRANCESCHI, CAMILLO. 1899. »I castelli della Val d'Arsa (4)«. *AMSI* 16:152–197.
- DE FRANCESCHI, CAMILLO. 1902. »Il comune polese e la signoria dei Castropola(1)«. *AMSI* 19:168–212.
- DE FRANCESCHI, CAMILLO. 1902. »Il comune polese e la signoria dei Castropola(2)«. *AMSI* 19:281–361.
- DE FRANCESCHI, CAMILLO. 1903. »Il comune polese e la signoria dei Castropola (3)«. *AMSI* 20:147–227.
- DE FRANCESCHI, CAMILLO. 1904. »Il comune polese e la signoria dei Castropola (4)«. *AMSI* 21: 95–130.
- DE FRANCESCHI, CAMILLO. 1904. »Il comune polese e la signoria dei Castropola (5)«. *AMSI* 21:457–496.
- DE FRANCESCHI, CAMILLO. 1926. »Mainardo Conte d'Istria e le origini della Contea di Pisino«. *AMSI* 38:35–62.
- DE FRANCESCHI, CAMILLO. 1936. »I primi signori di Chersano«. *AMSI* 48:213–234.
- DE FRANCESCHI, CAMILLO. 1938. »Il ramo dei Duinati di Momiano e ili suo secolo di storia«. *AMSI* 50: 75–112
- DE FRANCESCHI, CAMILLO. 1964. *Storia documentata della Contea di Pisino*. Venezia: Società istriana di archeologia e storia patria.
- DE VERGOTIN, GIOVANNI. 1925. *Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il Medio Evo*. Trieste: Società istriana di archeologia e storia patria.
- DE VERGOTIN, GIOVANNI. 1926. »La costituzione provinciale dell'Istria nel tardo Medio Evo (1)«. *AMSI* 43:81–127.
- DE VERGOTIN, GIOVANNI. 1927. »La costituzione provinciale dell'Istria nel tardo Medio Evo (2)«. *AMSI* 44:9–60.
- FLEGO, IZABELA. 2001. »Markizi Gravisi iz Petrapilose na Bužeštini«. *Buzetski zbornik* 27: 35–54.
- FUČIĆ, BRANKO. 1963. *Istarske freske*. Zagreb: Zora.
- JOPPI, ANTONIO. 1882. »Dritti di Aquileia nel Marchesato d'Istria Anno Domini MCCCXXXI«. *AT* (N. S. 9). Trieste.
- JOPPI, VINCENZO. 1884–1892. »Documenti Goriziani«. *AT* (N. S. 11–18). Trieste.

- KANDLER, PIETRO. 1875. *Notizie storiche di Montona*. Trieste: Tipografia del Lloyd austriaco.
- KANDLER, PIETRO. 1986. *Codice Diplomatico Istriano* (1–5). Trieste: Tipografia Riva (pretpisak originalnog izdanja objavljenog 1862. do 1865.).
- KLAIĆ, NADA. 1972. *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*. Zagreb: Školska knjiga.
- KLEN, DANILO. 1977. »Iz prošlosti Kostela – Petra Pilose i njegovih sela«. *Buzetski zbornik* 2: 29–50.
- KOS, FRANC. 1928. *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* 5. Ljubljana: Leonova družba.
- KOS, MILKO. 1916. Doneski k zgodovini Istre v srednjem veku, *Vjesnik kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva* 18: 1–28.
- KRAHWINKLER, HARALD. 2005. *...in loco qui dicitur Rizano... Zbor v Rižani pri Koprju leta 804*. (prevod v slovenščino Doris Debenjak) Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- LEVAK, MAURIZIO. 2002. »Prijedlog novog čitanja jedne rečenice s Rižanskog placita«. *Historijski zbornik* LV: 231–236.
- LEVAK, MAURIZIO. 2005. »Primates populi Istrię provincię na Rižanskom saboru«. *Acta Histriae* 13(1): 87–96.
- MARAKOVIĆ, NIKOLINA. 2009. »Zidno slikarstvo u Istri od 11. do 13. stoljeća. Revalorizacija lokalne umjetničke baštine u europskom kontekstu«. Doktorski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.
- MARCHESETTI, CARLO. 1903. *I castellieri preistorici di Trieste e della Regione Giulia*. Trieste: Atti del Museo civico di storia naturale di Trieste.
- MARGETIĆ, LUJO. 1975. »Creske općine u svjetlu isprave od 5. listopada 1283. i pitanje kontinuiteta dalmatinskih gradskih općina«. *Radovi instituta za hrvatsku povijest* 7: 5–80.
- MARGETIĆ, LUJO. 1982. »*Histria* u dvije vijesti iz prve polovice VII stoljeća«. *Živa antika* 32: 171–176.
- MARGETIĆ, LUJO. 1983. »Iz pazinske prošlosti (u povodu tisućljeća prvog spomena Pazina)«. *Istra* 21, (5): 80–90.
- MARGETIĆ, LUJO. 1984. »La pace provinciale tra gli Istriani e Margravio W.«. *Atti Centra za historijska istraživanja, Rovinj* 15: 49–60.
- MARGETIĆ, LUJO. 1985. »Isprava o zemaljskom miru između istarskog stanovništva i markgrofa W.«. *Problemi sjevernog Jadrana, Zbornik radova Zavoda za povijesne i društvene znanosti JAZU* 5: 33–49.
- MARGETIĆ, LUJO. 1987. »Osnove istarskoga srednjovjekovnog obveznog prava«. *Rad JAZU* 433: 1–64.
- MARGETIĆ, LUJO. 1988A. »Ugovor Mletaka i italskih gradova *contra generationes Sclavorum* (840.)«. *Historijski zbornik* XLI: 217–235.

- MARGETIĆ, LUJO. 1988B. »Iz starije buzetske pravne prošlosti«. *Buzentski zbornik* 12: 55–61.
- MARGETIĆ, LUJO. 1988C. »Pravni položaj Istre u doba rimske vlasti«. *Relationes Polenses*: 93–103.
- MARGETIĆ, LUJO. 1990. *Rijeka, Vinodol, Istra*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
- MARGETIĆ, LUJO. 1993A. »Neka pitanja u svezi s pet isprava iz Pule (X.-IX. stoljeće) objavljenih u Codice diplomatico istriano«. *Domesti* god. 26, sv. 1/2: 29–31.
- MARGETIĆ, LUJO. 1993B. »O nekim pitanjima Rižanskog placita«. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 43: 407–438.
- MARGETIĆ, LUJO. 1994. »Neka pitanje prijelaza vlasti nad Istrom od Bizanta na Franke«. *Acta Histriae* 2: 5–14.
- MARGETIĆ, LUJO. 1996A. »Iz pazinske prošlosti (u povodu tisućljeća prvog spomena Pazina)«. *Istra i Kvarner. Izbor studija*, 147–154. Rijeka: Pravni fakultet.
- MARGETIĆ, LUJO. 1996B. »Isprava o zemaljskom miru između istarskog stanovništva i markgrofa W.«. *Istra i Kvarner. Izbor studija*, 213–230. Rijeka: Pravni fakultet.
- MARGETIĆ, LUJO. 1997. »Bilješke o međunarodnom položaju Zvonimirove Hrvatske«. U: *Zvonimir kralj hrvatski*, ur. Goldstein, Ivo, 11–26. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta.
- MARGETIĆ, LUJO. 2000. »L'Istria bizantina ed alcuni problemi del Placito di Risanò«. *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško doba*, ur. Peter Kos, 81–95. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- MARGETIĆ, LUJO. 2002. *Prikazi i diskusije*. Split: Književni krug.
- MATIJAŠIĆ, ROBERT. 1988. *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium*. Zagreb: Latina et graeca.
- MILOTIĆ, IVAN. 2017. »Sententia Tridentina. Pravna analiza i tumačenje«. *Mletačko – austrijska granica u Istri*, ur. Tatjana Bradara, 337–363. Pula: Arheološki muzej Istre.
- MINOTTO, ANTONIO STEFANO. 1870. *Acta et Diplomata e regio tabulario Veneto usque ad saec. XV. summatim regesta Vol. I, Sect. I.: Documenta ad Forumjulii, patriarchatum Aquileiensem, Tergestum, Istriam, Goritiam spectantia*. Venezia.
- MINOTTO, ANTONI STEFANO. 1887–1900. »Senato Misti (cose dell'Istria)«. *AMSI* (3–6). Parenzo.
- MINOTTO, ANTONI STEFANO. 1892–1895. »Documenta ad Forumjulii, Istriam, Goritiam, Tergestum spectantia«. *AMSI* (8, 9, 10). Parenzo.
- MITIS, SILVIO. 1903. »La Contea di Pisino dal decimosesto al decimonono secolo«. *AMSI* 18: 56–146.
- NEFAT, NATAŠA, MARIJAN BRADANOVIĆ. 2017. »Arhitektura«. U: *Crkva Sv. Mihovila Arkandela u Žminju*, ur. Orbanic, Elvis, 39–73. Žminj: Župa Sv. Mihovila Arkandela Žminj.
- NOVAK, ANDREJ. 2007. *L'Istria nella prima età bizantina*. Rovigno: Centro di Ricerche storiche.

- PERCAN, TIHOMIR. 2015. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na kaštelu Stari Rakalj 2015. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- PERCAN, TIHOMIR. 2016. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na kaštelu Stari Rakalj 2016. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- PERCAN, TIHOMIR. 2017. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na kaštelu Stari Rakalj 2017. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- PERCAN, TIHOMIR. 2018A. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na kaštelu Stari Rakalj 2018a. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- PERCAN, TIHOMIR. 2018B. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na kuli u Barbanu 2018a. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- RADOSSI, GIOVANNI. 2008. *La toponomastica di Rovigno d'Istria*. Rovigno: Centro di ricerche storiche.
- RI. I–XIV. <http://www.regesta-imperii.de/en/research/the-structure-of-the-regesta-imperii.html>
- SETTIA, ALDO ANGELO. 2017. *Castelli medievali*. Bologna: Il Mulino.
- SIRK, ŽELJKO. 2002. »Između lava i orla (I): srednjovjekovni gradovi, kašteli i kule Istre i Hrvatskog primorja i njihovi gospodari«. *Nova Istra* 21 (2–3): 171–224.
- SLUKAN ALTIĆ, MIRELA. 2009. »Historijsko–geografska osnova razvoja Pazina: kartografska analiza«. *Pazinski memorijal* 26/27: 227–249.
- ŠILJEG, BARTOL, VLADIMIR KOVAČIĆ I ANA KONESTRA. 2012. »Arheološko-konzervatorska istraživanja lokaliteta Stancija-Blek kod Tara 2011. g.«. *Annales Instituti Archaeologici*, 8: 103–106.
- ŠILJEG, BARTOL, VLADIMIR KOVAČIĆ I ANA KONESTRA. 2013. »Nastavak arheološkokonzervatorskih istraživanja lokaliteta Stancija Blek (Tar) u 2012. godini«. *Annales Instituti Archaeologici* 9: 131–134.
- ŠILJEG, BARTOL, VLADIMIR KOVAČIĆ, NERA ŠEGVIĆ I IVA KOSTEŠIĆ. 2014. »Arheološkokonzervatorska istraživanja lokaliteta Stancija Blek (Tar) u 2013. godini«. *Annales Instituti Archaeologici* 10: 145–148.
- ŠILJEG, BARTOL, ANA KONESTRA I GAETANO BENČIĆ. 2016. »Stancija Blek (Tar), kampanja 2015. g.: nastavak arheološko – konzervatorskih istraživanja i prezentacija rezultata široj javnosti«. *Annales Instituti Archaeologici* 13: 139–143.
- ŠKILJAN, MARIJA. 1980. »L'Istria nella protostoria e nell'età protoantica«. *Atti del centro di ricerche storiche* 10: 9–37.
- ŠTIH, PETER. 1994. »Goriški grofje in geneza Pazinske grofije«. *Acta Histriae* 3: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko: 55–70.
- ŠTIH, PETER. 1997. *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- ŠTIH, PETER. 2013. *I conti di Gorizia e l'Istria nel Medioevo*. Rovigno: Centro di ricerche storiche di Rovigno.

- TAMARO, MARCO. 1893. *Le citta e le castella dell'Istria* 2. Parenzo: Tipografia di Gaetano Coana.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2008A. »Arhitektonska analiza srednjovjekovne utvrde Petrapilosa«. Magistrsko delo. Koper: Univerza na primorskem, Fakulteta za humanistične študije.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2008B. »Petrapilosa. Arhitektonska analiza srednjovjekovne utvrde«. *Miscelanea aetatis mediae. Studia universitatis hereditati* 1, ur. Mitja Guštin, 13 – 45. Koper: Založba Annales.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2009. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na kaštelu Žminj 2009. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2010A. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na kaštelu Žminj 2010. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2010B. *Izvešće o arheološkim istraživanjima kaštela Morosini–Grimani u Svetvinčentu 2010. g.*, Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2010C. »Petrapilosa – arhitektonski razvoj utvrde«. *Buzetski zbornik* 37, Buzet: 49–75.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2012A. »Rezultati arheoloških istraživanja provedenih unutar kaštela Petrapilosa tijekom 2010. i 2011. g.«. *Buzetski zbornik* 39: 123–158.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2012B. *Izvešće o arheološkim istraživanjima kaštela Morosini–Grimani u Svetvinčentu 2011 i 2012. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2012C. *Izvešće o arheološkim istraživanjima Pazinskog kaštela 2011 i 2012. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2013A. »Srednjovjekovna utvrda Possert. Šest godina arheoloških radova i konzervatorsko–restauratorskih zahvata na sačuvanim arhitektonskim strukturama«. *Histria archaeologica* 43: 67–154.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2013B. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na utvrđi Possert 2013. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2013C. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na utvrđi Petrapilosa 2013. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2013D. *Izvešće o arheološkim istraživanjima u povijesnoj jezgri Motovuna 2013. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2014A. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na utvrđi Possert 2014. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2014B. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na utvrđi Petrapilosa 2014. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2014C. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na kuli Turnina kod Rovinja 2014. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2015A. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na utvrđi Possert 2015. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.

- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2015B. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na utvrđi Petrapilosa 2015. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2015C. *Izvešće o arheološkim istraživanjima kaštela Morosini–Grimani u Svetvinčentu 2015. g.*, Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2015D. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na kuli Turnina kod Rovinja 2015. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2015E. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na utvrđi Paz 2015. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2016. *Konzervatorski elaborat za kaštel Sv. Jurja i pećinu ispod sela Srbani.* Konzervatorski elaborat. Poreč: Konzervatorski odjel u Puli.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2017A. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na kaštelu Žminj 2017. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2017B. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na kuli Turnina kod Rovinja 2017. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2017C. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na utvrđi Paz 2017. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2018A. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na kaštelu Žminj 2018. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2018B. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na kuli Turnina kod Rovinja 2018. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2018C. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na utvrđi Paz 2018. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2018D. *Izvešće o arheološkim istraživanjima Pazinskog kaštela 2018. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2018E. »Arhitektonski razvoj istarskih feudalnih utvrda, primjena metode "arheologije arhitekture" prilikom analize razvoja utvrda«. *Doktorsko delo. Koper: Univerza na primorskem, Fakulteta za humanistične študije.*
- VIŠNJIĆ, JOSIP. 2018F. *Konzervatorski elaborat za kaštel Kožljak.* Konzervatorski elaborat. Konzervatorski elaborat. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- VIŠNJIĆ, JOSIP, SINIŠA PAMIĆ. 2016A. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na kaštelu Žminj 2016. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- VIŠNJIĆ, JOSIP, SINIŠA PAMIĆ. 2016B. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na utvrđi Petrapilosa 2016. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- VIŠNJIĆ, JOSIP, SINIŠA PAMIĆ. 2016C. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na kuli Turnina kod Rovinja 2016. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- VIŠNJIĆ, JOSIP, SINIŠA PAMIĆ. 2016D. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na utvrđi Kršan 2016. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.
- VIŠNJIĆ, JOSIP, SINIŠA PAMIĆ. 2016E. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na utvrđi Paz 2016. g.* Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.

VIŠNJIĆ, JOSIP, MATEJA BARIČEVIĆ 2018. *Izvešće o arheološkim istraživanjima na utvrđi Petrapilosa 2018.* g. Stručno izvješće. Juršići: Hrvatski restauratorski zavod.

VLAKETIĆ, RADOVAN. 1999. »Belaj–od kaštela Sv. Martina do ladanjskog dvorca«. *Nova Istra* 12 (1): 244–250.

VUČIĆ, BORIS. 1994. »Svetvinčenat u Istri. Renesansna transformacija mjesta«. Magistarski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet.

VUČIĆ, BORIS. 1997. »Kaštel u Svetvinčentu«. *Vjesnik Istarskog arhiva* 6–7: 107–150.

ZJAJČIĆ, M. 1973. »Posjedovni odnos Porečke crkve od VI do XVI stoljeća«. *Jadranski Žmegač, Andrej. 2009. Bastioni Jadranske Hrvatske. Zagreb: Školska knjiga. Zbornik* 8: 33–104.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE:

AKG Archiv für Kunde österreichischer Geschichts–Quellen.

AMSI Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria.

AÖG Archiv für österreichische Geschichte.

AST Archivio di Stato di Trieste.

ASVE Archivio di Stato di Venezia.

AT Archeografo Triestino.

CDI Codice diplomatico Istriano.

DAP Državni arhiv u Pazinu (Állami Levéltár Pazinban)

FRA Fontes rerum Austriacarum.

HR-HDA Hrvatski državni arhiv (Horvát Állami Levéltár)

OeStA Österreichischen Staatsarchivs.

NAGY SZABOLCS BALÁZS

ERŐDÍTÉSEK A VÁRPALOTAI VÁR KELETI KÜLSŐ OLDALÁN AZ 1566. ÉVI OSTROMIG¹

A 2020-BAN VÉGZETT RÉGÉSZETI FELTÁRÁSOK TANULSÁGAI

I. Bevezetés

Középkori eredetű váraink egykori *tényleges* védelmi jellegét és erejét talán az ostromok és a háborús szükséghelyzet szülte erődítések tükrözik vissza legmegbízhatóbban. A 16-17. századból fennmaradt képi ábrázolások és írásos emlékek ugyan e vonatkozásokban is már kifejezetten sok adattal szolgálnak, mégis, számos területen csak a régészeti megfigyelésekkel kiegészülve rajzolódik ki egy teljesebb, hitelesebb kép. Az újabb várpalotai feltárások számtalan példával támasztják alá ezt az egyszerű állítást. A 2020-ban végzett ásatás során a helyszín jellegéből és a feltárási mélységből adódóan elsősorban a vár 16-17. századi történetét, azon belül pedig leginkább a védelmi építmények folyamatos változását (bővítéseit, sérüléseit, javításait) és az egykori ostromok régészeti lenyomatát ismerhettük meg jobban.

Dolgozatomban ásatási eredményeink első összefoglalóját adom közre. Jelen írásban csak az 1566 elé keltezhető maradványokat mutatom be, a későbbi korszakokra és ostromokra vonatkozó megfigyeléseink egy külön közlemény tárgyát fogják képezni. Ennek megfelelően alább a középkor végi és kora újkor eleji erődítési munkálatok sorozata kerül előtérbe. Különös jelentőséggel bír a korábban szinte kutatatlan, 16. századi keleti² rondella nagyfelületű feltárása, valamint előzményeinek és sajátos építési módjának vizsgálata (*I. kép*). Szintén fontos elem a vár megjelenését ma is meghatározó, a középkori falakat kívülről megvastagító támpilléres köpenyezés keltezésének régóta esedékes újragondolása. Várpalota középkor végi összképét és erődítettségét egészen új megvilágításba helyezi egy mindezeknél korábbi, a vár körül keskeny falszorost alkotó, tornyokkal ellátott körítőfal vizsgálata, melynek délkeleti saroktornyában az alsó szint lőrési épségben őrződtek meg a föld alatt.

Nem kevésbé érdekes ezen erődítések későbbi, 16-18. századi sorsa, azonban ezek esetében a folyamatban lévő dendrokronológiai vizsgálatok még érdemben befolyásolhatják az értékelést. Így az alábbiakban nem térek ki például az említett délkeleti saroktorony ostrom okozta, régészeti értelemben kifejezetten gazdag pusztulási rétegére, a rondella 1566 utáni (támpilléres, köpenyfalas és gerendavázis szerkezetű) megerősítéseire, a falszorosban kialakított egyszerű lakóépület és a kövezett út maradványaira vagy a végvárból kora barokk kastélyt kialakító tereprendezésekre.

1 Jelen tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával, és az ELTE BTK Régészettudományi Intézet Tématerületi Kiválósági Program 2020 kutatásainak keretei között készült.

2 Az alábbiakban az égtáj-megnevezéseket a vár szakirodalmában bevett módon alkalmazom, azaz pl. a vár bejáratú szárnyát nevezem délnek (valójában délkeleti), a korai palotát és kápolnát magába foglaló keleti szárnyat pedig észak-déli tengelyűnek tekintem (valójában északnyugat-délkeleti).

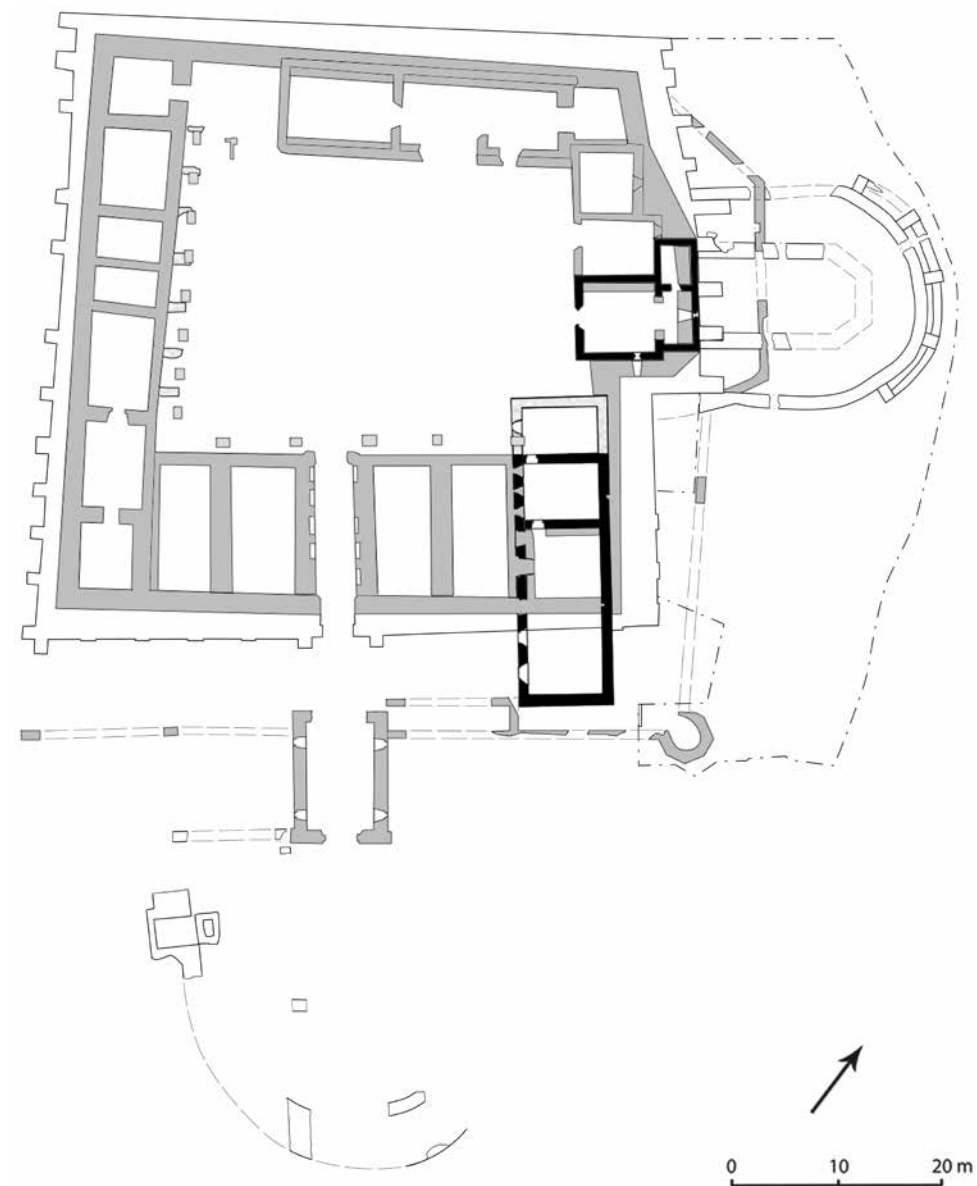
1. kép – Várpalota, vár. A feltárási terület részlete kelet felől, előtérben a keleti rondella maradványaival (Fülöp Máté felvétele)

Természetesen a le nem zárult lelettisztítási és – restaurálási munkák és egyéb, a kiértékeléshez alapvető részfeladatok elvégzése után jóval részletesebb elemzésre, megalapozottabb következtetésekre nyílik mód. Ennek megfelelően átfogó értelmezésre, az (eddig) alig vizsgált hódoltság kori építéstörténet egészének rekonstrukciójára most nem teszünk kísérletet. Néhány részletet (pl. a déli védművet) leszámítva a tárgyalásban kizárólag a vár keleti külső oldalán napvilágra hozott maradványokat mutatom be. A feltárt erődítések közül csupán a középkorra keltezhető építményeket igyekszem tágabb összefüggésekbe helyezni, felvázolva a keltezés szempontjából fontosabb építészeti párhuzamok egy szűkebb körét. Az ezeknél későbbi, de 1566-ig elkészült erődítések esetében csak az ásatási megfigyelésekre és a belőlük levonható következtetésekre szorítkozom. A feltárások eredményeit az építési és erődítési munkálatok többé-kevésbé körvonalazható sorrendjében mutatom be, a dolgot pedig az egyes részleteken túlmutató, általánosabb jellemzőkkel és tanulságokkal zárom.³

I/1. A vár vázlatos története 1566-ig

A várpalotai erősség egy feltehetőleg 14. századi eredetű nemesi udvarházból, a bárói rangú Újlaki család *palotájából* alakult ki, mely a Zsigmond-kor végére egy több szárnyból álló, összetett, eredetileg különálló kápolnával is rendelkező épületgyüttessé fejlődött (2. kép). Az 1440-es évek során Újlaki Miklós erdélyi vajda négysaroktornyos, közel

³ A vár építéstörténetére vonatkozó néhány fontosabb, eddig megjelent közlemény: Gergelyffy 1970; László 1992; László 2006; Nagy 2019.

2. kép – Alaprajzi vázlat a várpalotai vár 1566-ig elkészült, álló vagy feltárt építményeiről. Fekete: a 14. századi udvarház korai épületei. Szürke: a vár a középkor végén. Világos szürke: középkori részletek még a 15. század során visszabontva. Fehér: 1526-1566 közé keltezhető erődítések. A 2020. évi feltárások határát szaggatott pontvonal jelzi

négyszetes alaprajzú várra építtette át a Veszprém és Fehérvár között félúton található birtokközpontot. A várat ezekben az években feltehetőleg elsődleges rezidenciájának szánta, az 1450-es évektől azonban már csak mellékreidenciaként használta ő és fia, Újlaki Lőrinc.⁴ Lőrinc 1524. évi halálával Palota Csulai Móré László kezébe került, aki jelentős építkezéseket hajtott végre és székhelyét is ide tette. 1533-ban azonban Laski Jeromos Szapolyai-párti hadak élén (török segédcapatokkal is kiegészülve) több heti ostrommal elfoglalta az erősséget. Az uralkodó a várat 1537-ben Podmaniczky Jánosnak adományozta, majd 1559-ben, Podmaniczky Rafael halálával az erősség visszaszállt a koronára, s végvárként az Udvari Haditanács irányítása alá került. Fehérvár 1543. és Veszprém 1552. évi eleste ellenére Palota egészen az 1593-ig megmaradt magyar kézen, Thury György vezetésével sikeresen ellenállva a vár talán leghíresebb, 1566. évi török ostromának is.⁵

I/2. A 2020. évi feltárás körülményei és előzményei

2020 augusztusa és novembere között a várpalotai ún. Thury-várnál az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézete megelőző régészeti feltárást a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum megbízásából.⁶ A megelőző feltárás összesen mintegy 1400 m² felületen zajlott,⁷ ezt egészítették ki a régészeti megfigyelés által érintett területek, túlnyomórészt a feltárástól dél-délkeletre eső felületeken. Mivel utóbbi feladatot a megyei múzeum szakemberei önállóan látták el, és az természeténél fogva más jellegű ismeretanyagot eredményezett, a régészeti megfigyelés eredményeire az alábbiakban nem tértek ki. A munkálatokat a helyi önkormányzat által kezdeményezett, „Zöld város kialakítása Várpalotán” elnevezésű projekt tette szükségessé, mely a lelőhelyen (többek között) változó mértékű szintsüllyesztést, tereprendezést, parkosítást és a felszín alatti történelmi korú építmények bemutatását irányozta elő. A feltárás közvetlen előzményének tekinthető 2016. évi ásatásunk, melynek során három kutatóárokban vizsgáltuk ugyanezen terület északi, középső és déli szakaszát egy jóval kisebb felületen, de általában lényegesen nagyobb mélységben. Mivel e négy évvel korábbi próbaásatás így fontos adalékokkal szolgál a 2020. évi eredményekhez is, az alábbiakban több esetben is utalok rájuk, ahogy teszem azt a korábbi kutatásvezetők – elsősorban G. Sándor Mária és László Csaba – feltárásai kapcsán is.

A 2016. évi ásatás során már kiderült, hogy a területen a kora újkori maradványokat változó, helyenként több mint 1 m, máshol csupán 0,4 m vastag újkori és modern feltöltési

4 Gergelyffy 1970, 125-133; László 2006; Nagy 2019, 378-380.

5 Horváth 2002, 26-40; Gergelyffy 1970, 134-138; Veress D. 1983, 35, 77, 93-96, 140-141.

6 A feltárást a szerző irányította Gillich Olivér feltárásvezető-helyettes segítségével; Ekrik Ákos, Font Ágnes, Fülöp Máté, Szabados Ákos, Szoboszlay Gergely régészek és régésztechnikusok közreműködésével; Balázs Sára, Csendes Dominika, Gönczi Vivien, Görög Vilmos, Kékesi Márk, Kertész Boglárka Teodóra, Marsi Attila, Molnár Ágoston Gyula, Sólyom Lili Anna, Szabó Dominika Beáta, Szabó Levente Imre, Szathmári Kata, Szauer Dániel Mihály, Szürös Péter Pál, Tóth Erik, Vig László és Ujj Kira Diána régésztechnikusok és régészhallgatók részvételével. A feltárás munkatársai voltak a Laczkó Dezső Múzeum részéről Balatincz Anna és Györfly-Villám Zsombor. A feltárás szervezésében és a többirányú kapcsolattartásban a múzeum munkatársai közül Csirke Orsolya volt nagy segítségemre. A fémkereső műszeres kutatást Sándor Lajos végezte. A feltáráson résztvevő önkénteseknek, az önkormányzat és a kivitelezést irányító EB Hungary Invest Kft együttműködő munkatársainak, továbbá minden közreműködőnek ezúton is köszönöm a segítséget.

7 Az egybefüggő feltárási területen elszórtan, szigetszerűen fel nem tárható kisebb egységet alkotott néhány tereptárgy (pl. műtárgyak beton alapozása), illetve több, megmaradónak ítélt fa gyökérszónája. Ezek összterületével kb. 1500 m²-re emelkedik a feltárás teljes felülete.

3. kép – Arab betűs felirattal ellátott török pecsétnyomó

rétegsor fedi. Az előzetesen megszabott teljesítési határidőre tekintettel a teljes felületen gépi földmunkával távolítottuk el e felső rétegek jelentős részét. Megfigyelhettük, hogy az egyértelműen 19-21. századi rétegek is jelentős mennyiségben tartalmaztak értékes kora újkori leletanyagot. Ezekből került elő például egy ép, arab betűs felirattal ellátott, mandula alakú pecsétnyomó, mely a hazai emléktárhelyen – különösen ismert régészeti kontextusból – viszonylag ritka leletnek számít (3. kép).⁸ A fémkereső kutatással kísért gépi földmunkát követően a továbbiakban kizárólag kézi bontással haladtunk tovább, a feltárás folyamán végig fémkereső műszerrel is átvizsgálva a felszíneket és a kitermelt meddőt.

A végleges feltárási mélységet a beruházáshoz szükséges szintsüllyesztés mélysége határozta meg. Ez a szint a területen közel sem volt egységes, de összességében egy kelet felé növekvő mértékű, átlagosan 0,8 – 2,5 m közötti mélységet (azaz végeredményét tekintve kelet felé lejtő felszínt) jelentett. Így hiába végeztünk jelentős mértékű mélyítést viszonylag nagy felületeken, a beruházási mélységhez való igazodás azt eredményezte, hogy a feltárt falakhoz, objektumokhoz tartozó korabeli járósínteket általában nem értük el. Ebből következik, hogy az előkerült építmények és objektumok régészeti alapú keltezése sok esetben csak tágabb időhatárok megállapítását tette lehetővé.

8 A török pecsétnyomókra újabban lásd GAÁL 2014; SUDÁR – K. NÉMETH 2020.

I/3. A képi ábrázolások forrásértéke

A vár mindeddig rendkívül hiányosan feldolgozott kora újkori építéstörténetének alapvető forrásaként szolgált a kutatás számára Nicolo (vagy Natale) Angielini és Giulio Turco alaprajzi felmérése (4. kép). Ezen rajzok jelentősége a 2020. évi feltárások után is megkérdőjelezhetetlen, ugyanakkor forrásértékük, hitelességük most már megalapozottabban vizsgálható. A két rajz közül Turco felmérése⁹ részletgazdagabb ábrázolást nyújt, így nem véletlen, hogy a különféle alaprajzi rekonstrukciók a kezdetektől máig elsősorban erre támaszkodtak. A felmérés keletkezésének körülményei is viszonylag jól ismertek: a rajz az 1571-72 fordulóján tartott végvárbejárás során készülhetett (több más vár felmérésevel együtt).¹⁰ Már a korábbi kutatások (elsősorban Éri István és G. Sándor Mária ásatásai) is megerősítették, hogy Turco ábrázolása nagy vonalakban helyes, valamint arra is felhívták a figyelmet, hogy a rajz határozottan jelzi a végvár keleti oldalának több sérülését, legnyilvánvalóbban a négyzetes saroktornyok esetében.¹¹ A 2020. évi feltárások alapján mindezt azzal egészíthetjük ki, hogy – ahogy az egy korabeli felmérésnél szinte természetes is – a kisebb részletek tekintetében számos pontatlanság mutatkozik. A legszembetűnőbb eltérés talán a keleti rondella és a várfal kapcsolatának kérdése, de ezt és néhány további eltérést alább fogok részletezni.

Turco alaprajzához képest Angielini felmérése¹² elsöre úgy tűnhet, mintha előbbinek csupán egy kissé leegyszerűsített változata, felületes másolata lenne. Ezzel szemben a 2016. és 2020. évi feltárások meggyőzően igazolták, hogy néhány részlet tekintetében Angielini rajza jóval pontosabb és hitelesebb, még ha ábrázolásmódja láthatóan elnagyoltabb is. E részletekre az egyes építményeknél szintén az alábbiakban fogok kitérni. Itt érdemes azonban megemlítenem, hogy az Angielini-rajz pontos keltezésére vonatkozó adatot nem ismerek. Bár a feltárási eredmények alapján magam is könnyen elképzelhetőnek tartom Várnai Dezső inkább csak sugallt, semmint ténylegesen kifejtett véleményét, miszerint e felmérés 1566-ig elkészülhetett,¹³ ezt biztosan alátámasztó történeti forrásról nem tudok. Pálffy Géza 2011-ben megjelent kétnyelvű monográfiájából részletes képet kapunk az Angielini testvérek (Natale és Nicolo) pályafutásáról. Ezek alapján a fivérek 1564-ben kezdhették meg szolgálatukat a császári udvarban (Natale esetében ez forrásokkal igazolható, öccse esetében csak feltételezhető). Pálffy véleménye szerint elképzelhető, hogy már ebben az évben részt vettek (esetleg csupán Natale) a Győrből kiinduló dunántúli várszemenlén, majd 1566-1577 között több évből is van adat a fivérek egyikének dunántúli ténykedésére. 1569-1570 körül készíthette el Natale vagy Nicolo (esetleg egyik társuk) a Balatontól északra eső győri kapitányság területének térképét, s ez idő tájt rajzolhatta meg Nicolo Veszprém alaprajzát is. Nem kizárt, hogy Natale részt vett a Turco palotai alaprajzát is eredményező 1571-1572 fordulóján végzett várbejáráson.¹⁴ Mindezek alapján tehát elképzelhető, hogy az Angielini-rajz valóban még az 1566. évi ostrom előtt készült, de dunántúli munkáikról csak 1566-tól kezdődően rendelkezünk több forrással.

9 A rajz őrzési helye: Bécs, Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv, Akten des Wiener Hofkriegsrates 1572. Mai No. 77. Exp. fol. 33.

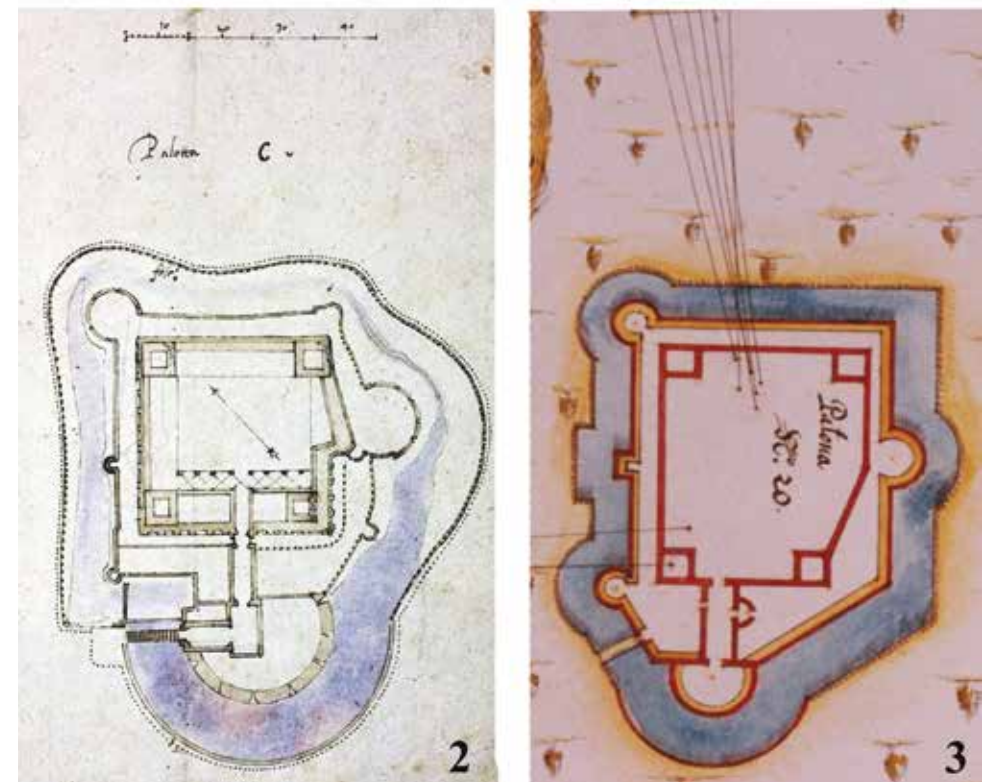
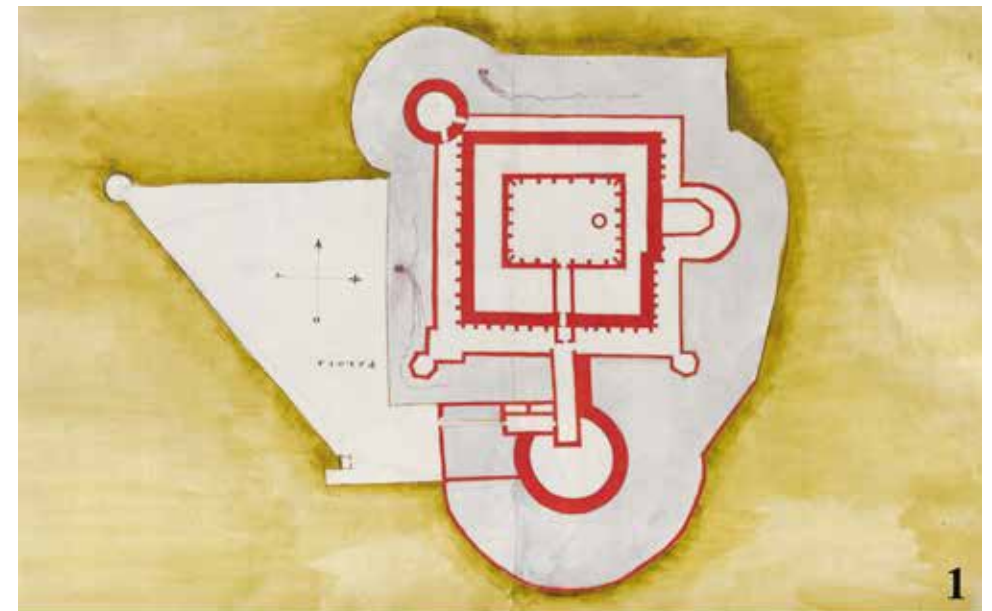
10 PÁLFFY 2011, 43.

11 GERGELYFFY 1970, 135-137.

12 A rajz őrzési helye: Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 8609.

13 VÁRNAI 1970, 149-152.

14 PÁLFFY 2011, 14, 22, 42-49, 54-56.

4. kép – Hadmérnöki felmérések részletei a vár 16-17. századi állapotáról. 1: Angielini. 2: Giulio Turco. 3: ismeretlen szerző műve a stockholmi Királyi Hadilevéltárból

Ismert továbbá egy harmadik alaprajzi felmérés is, melyet a stockholmi Királyi Hadi-levéltár egyik kötete őrzött meg, s noha a rajzon „Patona” névalak szerepel, nem kétséges, hogy csupán elírásról van szó.¹⁵ Domokos György vizsgálatai szerint a kötetben szereplő ábrázolásokat a 16. század második felében, a 17. század legelején másolhatta át egyetlen személy egy nagyobb gyűjteményből (ismeretlen szempontok alapján) kiválogatva a rajzokat. A felméréseken nem mindenhol a tényleges állapot rögzítését láthatjuk, hanem a tervezett korszerűsítések is megjelennek – igaz, ezek esetenként eltérő színnel jelölve.¹⁶ Palota alaprajza itt olyan mértékben elnagyolt és leegyszerűsítő, hogy az ábrázolás forrásértéke, véleményem szerint, rendkívül csekély. Annyit megállapíthatunk, hogy a rajz (illetve annak eredetije) közvetlen forrása az Angielini-felmérés semmiképpen sem lehetett, Turco munkája azonban szóba jöhet, mint (egy) lehetséges kiindulópont. Feltételezhető továbbá, hogy a várnak nagyjából azonos korszakát, állapotát jelenítette meg, mint Turco alaprajza. Ugyan néhány kisebb eltérés (pl. éppen a már említett délkeleti sokszögletű saroktorony hiánya) alapján akár pl. a tizenöt éves háború kora is felmerülhet, azonban a rajz szembevetendő pontatlanságai és elnagyoltsága miatt ezeket a különbségeket talán csak a véletlen vagy a figyelmetlenség rovására kell írunk. Erősen kérdéses, hogy az ostromlók feltüntetett lövegállásait topográfiailag, történetileg hitelesnek fogadjuk-e el, s így lehet-e kronológiai jelentőségük.¹⁷

Az alaprajzok mellett különböző ostromábrázolások és látképek is készültek a 16-17. század során, azonban az általam ismert munkák mind nyugati-délnyugati irányból ábrázolják a végvárat, így a most feltárt keleti oldal vonatkozásában fontos adatokkal nem szolgálnak. Ezek az ábrázolásokon jól látható az 1961. évi kutatásokból és a hadmérnöki felmérésekből is ismert déli köríves kapuelővédmű, melyre a továbbiakban barbakánként utalok (még ha nem is minden elemében felelt meg egy klasszikus barbakán ismérveinek). Több rajzon közvetlenül a barbakán mögött tűnik fel egy ahhoz hasonló, nagyjából azonos méretű és kialakítású, kerek, erősen rézsülő oldalú építmény. Nem tartom kizártnak, hogy a hátsó építmény esetében valójában az ebből a szögből amúgy takart, láthatatlan keleti rondellát kívánták jelölni, erre utalhat a vizesárok külső partjának jellegzetes befordulása is. Azonban, ha ez a felvetésem esetleg helytálló is, a különböző látképek forrásértékét a keleti oldal erődítéseire nézve még így is rendkívül szerénynek tartom.

II. A feltárt jelenségek

II/1. Római és Árpád-kori leletek

Római korai tárgyak – pl. érmék (köztük egy átlukasztott darab) és egy fibula – a feltárás során változatos helyekről, de kizárólag másodlagos (sokadlagos) helyzetből kerültek elő, 16. század közepi és 17. századi rétegekből. Egy kis méretű terra sigillata edénytöredék (egy medaillon közepén madár alakkal) egy, a 17. század végére – 18. század első felére keltezhető letaposott járósíntől származott. A leletanyag teljes feldolgozása során bizonyára néhány további római kori leletet is azonosítani lehet majd. Kérdéses,

hogy milyen ókori rétegeket bolygathattak meg a kora újkor során a vár területén vagy közelében, mindenesetre az érmék kontextusát tekintve nem egyszeri bolygatásról lehet szó.¹⁸

A római emlékegyértelmű jelenlétével szemben egyetlen érem vagy egyéb lelet sem került elő, melyet már a helyszínen (tisztítást és restaurálást megelőzően) egyértelműen Árpád-koriként lehetett volna meghatározni. Ez a hiány azonban távolról sem zárja ki a terület korabeli lakottságát, hiszen 2020. évi kutatásunk során sehol sem értünk el 15. századinál korábbi járósínt, réteget. Jelzésértékű, hogy korábbi munkálatok során már napvilágra került Árpád-kori emlékegy. Így például G. Sándor Mária 1962-ben a nyugati palotaszárnyban talált néhány 12-13. századi jellegű, esetleg 14. századi fazéktöredéket,¹⁹ míg 2011-ben Pintér László szakfelügyelete során került felszínre a vár déli kapuépítményének délkeleti sarkánál 2 db S végű karikaékszer, Árpád-kori és késő középkori edénytöredékek társaságában.²⁰

II/2. Középkori jelenségek

Bizonytalan értelmezésű falszakaszok

A 2020-ban feltárt talán legkorábbi jelenség (leszámítva különböző másodlagos helyzetű tárgyi leleteket) az egyik legbizonytalanabb értelmezésű is egyben. A vár keleti oldalának közepe táján tudtuk megfigyelni egy legalább 80 cm széles, habarcsba rakott kőfal apró részletét. Ez a maradvány a vár jelenlegi külső falának (tehát a 16. században megköpönyezett és később több alkalommal kissé módosított várfalnak) és egy azzal egykorú támpillérenek a síkjától indul, de láthatóan azok alá fut be, és a középkori kápolna sekrestyéjének északkeleti sarka felé tart (**5. kép 4**). A kérdéses falmaradvány átlós, északkeleti irányú (a pontos égtájak szerint valójában majdnem tisztán északi irányú), de egykori hosszát és teljes szélességét a beruházás meghatározta sekély kutatási mélység és a ráfedő későbbi falazatok miatt megállapítani nem lehetett. Az átlós irányú falat részlegesen visszabontották, és fölötté építették föl a 16. század eleji támpilléres falköpenyezés ide eső támpilléreket. E támpillérek keltezését alább részletesebben is taglalom, mindenesetre a falak említett viszonya az átlós irányú fal középkori (talán 14-15. századi) keltezése mellett szól. Szerepét csak nagyobb felületű és mélységű kutatás tisztázhatná, de helyzete, iránya alapján akár elképzelhető, hogy a boltozott sekrestye saroktámpilléreként szolgált.

A feltárási terület délnyugati szélén került napvilágra egy másik, szintén bizonytalan helyzetű, min. 40 cm széles, fehér meszes habarcsba rakott kőfal részlete, melynek nyugati széle kívül esett szelvényünkön (**6. kép 1**). A kőfal észak-déli irányítású, a vár jelenleg is álló nagyméretű délkeleti saroktámpilléreinek déli síkjára merőlegesen húzódik. Szintén nagyjából merőleges a később tárgyalandó délkeleti saroktorony nyugati sarkától induló déli körítőfalra. Előbbi fallal semmiképpen sem egykorú, hanem feltehetőleg (bár erre biztos adatot nem nyertünk) korábbi. Utóbbi fallal való kapcsolatát nem tudtuk

15 A rajz őrzési helye: Stockholm, Kungliga Krigsarkivet, Handritade Kartverk No. 23. 20. sz. kép.

16 DOMOKOS 1999, 112-116. Domokos György segítségét az alaprajzi felmérések kapcsán ezúton is köszönöm.

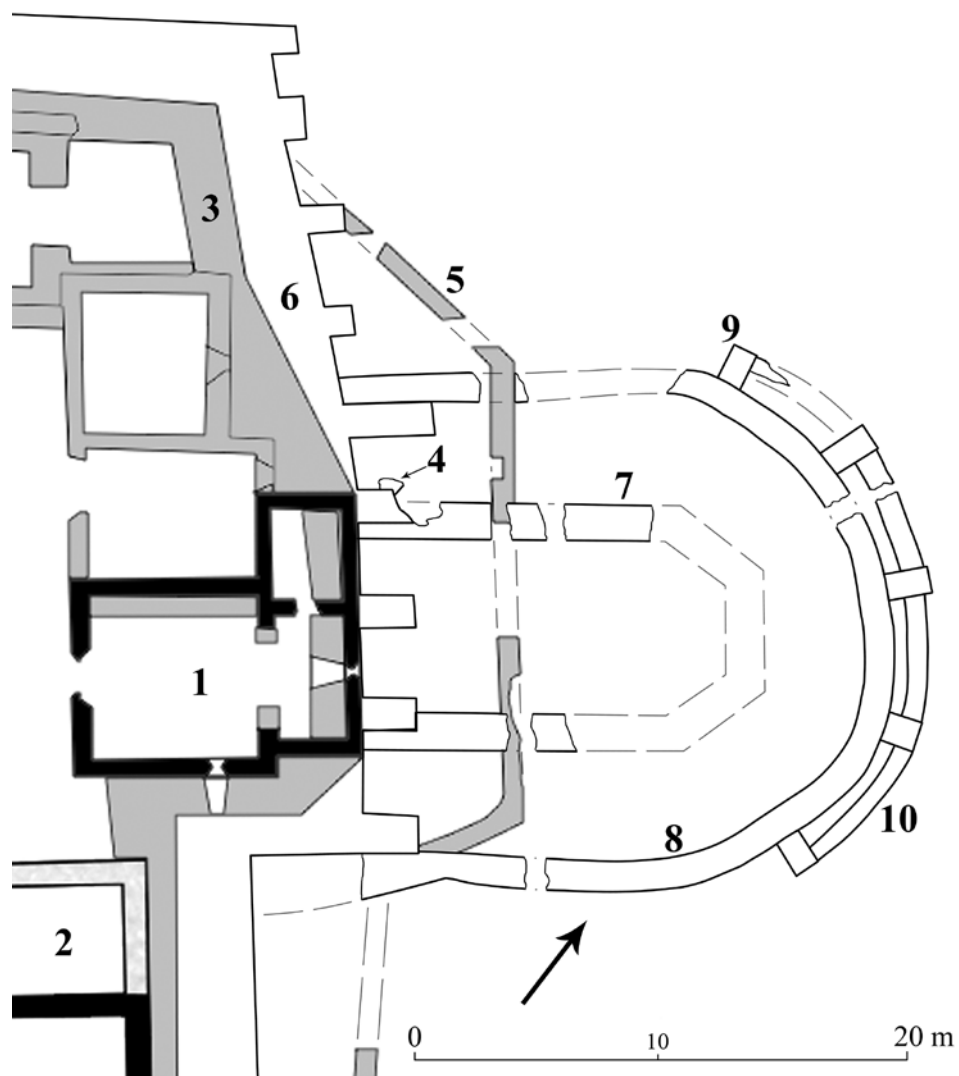
17 Az ábrázolás elsősorban észak felől jelez erős ostromtűzet, ez elméletileg összevágthatna azzal, hogy az 1593-as sikeres oszmán-török ostrom során a török ágyúk tüze alatt a vár északi védművei összeomlottak. VERESS D. 1983, 140.

18 Természetesen az ókori leletek egy részét a 15-17. században elméletileg tudatosan is gyűjthették-örizhették-hasznosíthatták (akár különleges vagy mágikus erejű tárgyként, akár humanista érdeklődéstől vezérelve), de valószínűbb, hogy (legalábbis többségük) véletlenül került a 16-18. századi feltöltésekbe.

19 Két darab fazéktöredék kihajló, ferdén levágott peremmel, hullámvonalalköteg-, illetve bekarcolt (csiga) vonaldísszel, Laczkó Dezső Múzeum 2015.39.1. és 2015.39.8. Itsz.

20 Pintér László kéziratos jelentése a 2011. évi szakfelügyeletről és régészeti feltárásról.

5. kép – A feltárási terület északi fele. 1: kápolna. 2: korai udvarház épülete. 3: a középkori vár külső falai és saroktornya. 4: bizonytalan szerepű falmaradvány. 5: saroktornyos körítőfal. 6: támpilléres köpenyfal. 7: sokszögzáródású védmű. 8: a rondella belső falíve. 9: kisméretű külső támpillérek. 10: a rondella külső falíve

megvizsgálni, mindenesetre a körítőfaltól délre folytatása nem volt vagy nem maradt meg. Keltezése így kérdéses, a korhatározást a falazatban azonosított, oda csupán falazóköként beépített, másodlagos felhasználású kőfaragványok sem segítik.

Középkori körítőfal

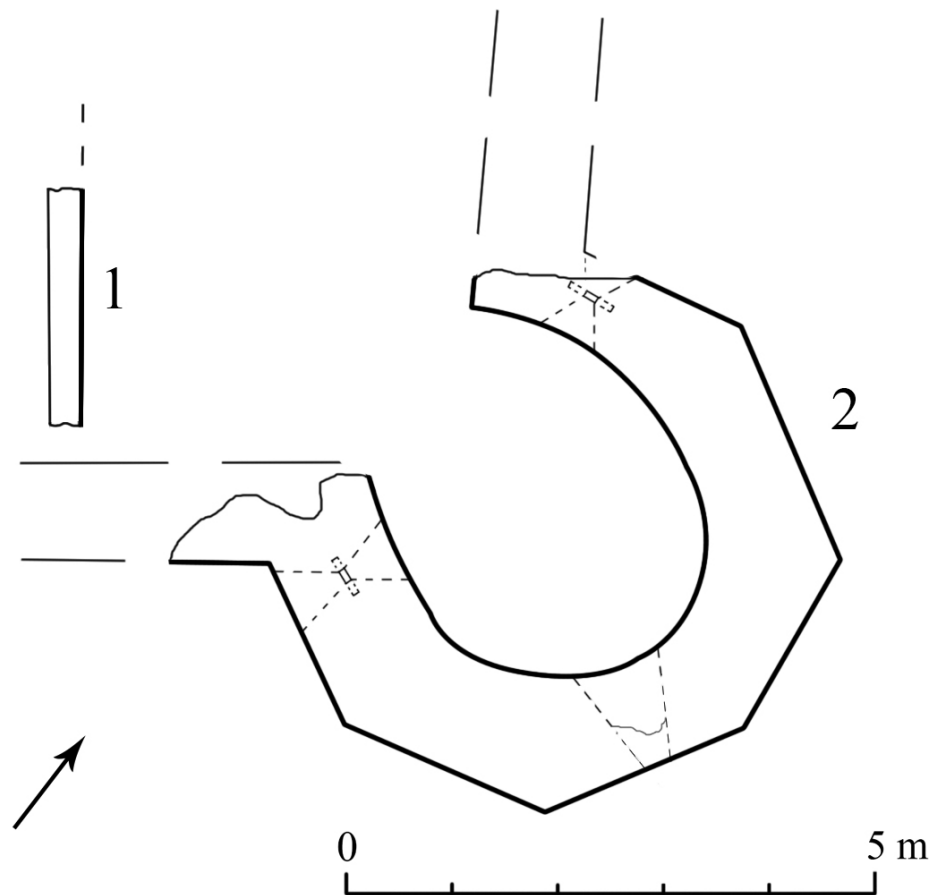
Ezekhez képest sokkal jobban ismert az a kb. 65-70 cm széles, rózsaszínű meszes habarcsba rakott kőfal, melynek változó hosszúságú szakaszait a vár keleti oldalán először G. Sándor Mária, majd László Csaba és Pintér László tudta megfigyelni (2. kép, 5. kép 5). 2016-ban e falazatnak a déli oldalán való folytatását tártuk fel és egyértelműen igazolni tudtuk, hogy a korábbi kutatások és az új ásatások ugyanazon falvonulat különböző szakaszait érintették. A megfigyeléseket összegezve egyben megállapíthattam, hogy egy, a középkori várnégyszög külső védvonalát alkotó körítőfal maradványairól van szó, melynek déli és keleti szakasza találkozásánál egy kisméretű saroktoronyt alakítottak ki. 2016. évi megfigyeléseinkhez 2020-ban viszonylag kevés újat tudtunk hozzátenni. A falazat több különböző – egy 2011. évi csatornafektetéssel sajnos erősen ronsolt – szakasza került napvilágra, néhol a külső és a belső falsík eredeti vakolatfoltjait is megőrizve. Egy helyen a fal külső síkjába beépítve egy csaplyukas, másodlagos helyzetű kőfaragványt is megfigyelhettünk. Lényeges, hogy végre tisztázódott a fal alaprajzi helyzetének egy fontos kérdése is, előkerült ugyanis a vár keleti oldalának közepe táján az a pont, ahol a fal tompaszögben megtörve délnyugat felé fordul. A körítőfal keleti szakaszának északi végén 1962-ben G. Sándor Mária tárt fel egy ezzel lényegében azonos szögű törést,²¹ melytől a vár északkeleti sarka felé fut a fal, míg itt annak irányváltása azt a visszaugrást követi, melyet a keleti várfal a kiugró kápolnától délre ír le. László Csaba 2001. évi megfigyelése²² és a 2016-ban azonosított saroktorony helyzete alapján így már nagy biztonsággal megrajzolható a körítőfal keleti szakaszának teljes hossza, annak ellenére, hogy a keleti szakasz déli fele túlnyomórészt feltáratlan.

A fal keltezése kapcsán 2020-ban a korábbiaknál is egyértelműbben megállapíthattuk, hogy építése biztosan megelőzte a 16. század első felében és közepén történt erődítési munkálatokat, ide értve a keleti rondellát, egy azon belül, sokszögzáródású alaprajzzal készült építményt, valamint az ezeknél korábbi, már említett támpilléres falköpenyezést. Mindezeket a falakat és építményeket ugyanis a körítőfal már részlegesen visszabontott falkoronái fölött alakították ki. További egyértelmű keltezési támpontot azonban nem nyertünk, így négy évvel korábbi megfigyeléseinkhez kell visszanyúlnunk, amikor is a körítőfal déli részének egy rövidebb szakaszán annak alapozási árkát és a kapcsolódó járószintet azonosíthattuk. E rétegeknek lényegében csak felszínét értük el, s ennek is megfelelően a leletanyag rendkívül szerény, egyetlen éremként azonban innen került elő egy Luxemburgi Zsigmond denár. A járószint feletti faszéntörmelék rétegből hasonló korú éremanyag származott: egy további Zsigmond denár, valamint 178 db bronz lapka, melyek I. Ulászló denárjainak helyben történő verését (feltehetőleg hamisítását) igazolták öntőtégely-töredékekkel és egyéb leletekkel együtt.²³ Az érmék tanúsága tehát arra utalt, hogy a körítőfal valamikor a 15. század közepe előtt, talán a késő Zsigmond-korban épülhetett. A pénzek mellett azonos rétegből előkerült leletek azonban elbizonytalanítják ezt a szilárdnak tűnő keltezést. A járószint feletti rétegből ugyanis mázatlan darabok mellett belül zöld, sárga vagy sárgászöld mázú edénytöredékek is napvilágra jöttek, melyek későbbi keltezést valószínűsítene. Természetesen maga a járószint és vele a körítőfal ettől még lehetne késő Zsigmond-kori, de az egyetlen Zsigmond denár és a kevés kísérő lelet

21 Lásd G. Sándor Mária 1962. évi ásatási dokumentációját (ismeretét László Csabának ezúton is köszönöm).

22 Lásd László Csaba 1988-2011. közötti kéziratot kutatási naplóját, 21. o.

23 NAGY – VARGA in press.

6. kép – Vázlat a körítőfal délkeleti saroktoronyáról és lőréseiről

önmagában már nem meggyőző. Így összességében biztosabbnak látszik egyelőre csak egy tág 15. századi, esetleg 16. század eleji kelteztést megállapítani. A korhatározás szempontjából egy további fontos tényező a körítőfal keleti és déli szakaszainak találkozásánál épült délkeleti saroktorony.

A délkeleti saroktorony építészeti jellemzői

2016-ban ugyan a torony (6-7. kép) és a hozzá nyugat felől csatlakozó déli körítőfal között falelválást állapítottam meg, most a maradványok jóval alaposabb vizsgálata ezt azonban egyértelműen cáfolta: a torony és a becsatlakozó fal között falbekötés látható, a

kettő tehát egykorú.²⁴ 2020-ban egyben tisztázódott az építmény teljes alaprajza is: falai belülről ugyan ívesek, de kívülről sokszögletű alaprajzot formáznak, ahol a sarkokat nagyméretű faragott kváderkövekkel erősítették meg. A torony a hétszög hat oldalával lép ki a körítőfalak síkja elé, míg a vár belseje felé nyitott, azaz a hetedik oldalt nem zárja le falazat. A falvastagság 0,9-1,15 m között változik, az építmény belső átmérője 3-3,5 m, külső átmérője 5-5,5 m. Emeletei ugyan elpusztultak, de a felsorolt méretadatok így is nyilvánvalóvá teszik, hogy a tornyot nem ellenséges ágyútűzzel szembeni védekezésre tervezték, s maga a torony sem lehetett alkalmas komolyabb lövegek elhelyezésére.

Az építmény általunk feltárt alsó szintje meglehetősen jó állapotban maradt meg. Leglátványosabb építészeti részletei a közel azonos magasságban kialakított lőrés (6-8. kép). Nyugati és északi lőrése teljesen megegyező szerkezetű: vízszintes keresztmetszetük kettőtölcsér alakú, azaz kívülről és belülről egyaránt tölcseresen szűkülő. A nyílások középső, legszűkebb része álló téglalap alakú, kb. 8-10×20-26 cm-es, aljukon pedig egy 8×6 cm keresztmetszetű fészket alakítottak ki, melyet két oldalt a falazatba is beeresztettek. E két lőrés jellegzetes formája kétségtelenül kézi tűzfegyverek, szakállas puskák elhelyezését tette lehetővé, a fészkekbe ülő egykori fatámasz pedig a puska szakállának beakasztását szolgálta. A lőrés építése során felül deszka áthidalókat alkalmaztak, melyek nyoma világosan mutatkozik a habarcslenyomatok formájában, sőt a nyugati lőrés esetében rossz megtartású, elfehéredett famaradványokat is azonosítani lehet. A két azonos szerkezetű lőrés elhelyezése világos elképzelést tükröz: általuk pontosan a déli, illetve a keleti körítőfal előterét lehetett tűz alatt tartani. A harmadik, délkelet felé tekintő lőrés kialakítása némileg eltért, de szintén puska lőrésnek tartható. A külső falsík itteni sérülése miatt ez csupán részlegesen őrződött meg, de a maradványokból egy kifelé tölcseresen szűkülő forma szerkeszthető ki, melynek nyílása a toronybelső felől 50×50 cm-es volt, míg kívülről hozzávetőleg 15 cm széles és 25 cm magas lehetett. Mind a három lőrés – a kissé eltérő kialakítás ellenére – a torony építésével egykorúnak határozható meg a falszövet vizsgálata alapján.

Terveinkkel szemben a torony padló szintjéig a feltörő talajvíz miatt nem tudtunk mélyíteni. Így csupán a lőrés magassága alapján sejthető, hogy az elért mélységet valószínűleg nem több mint kb. 20 cm választhatja el az egykori belső padló szinttől. Mindez így is fontos adattal szolgált: a torony feltárt alsó szintjének lőrésai a körítőfal előtt kialakított árkot pásztázhatták. Már 2016-ban gyanítható volt, hogy a körítőfal külső oldalán egy mélyedés húzódtott, ugyanis a keleti körítőfalszakasz északi végéhez közel a fal belső oldalán egy adott mélységben alapozási jellegű falkiugrás jelentkezett, míg a szabályosan rakott külső falsíkon ilyen jóval mélyebben sem mutatkozott. 2020-ban megerősítést nyert, hogy a körítőfal külső oldalát valóban egy árok övezhette, ugyanis a toronyban elért feltárási mélység kb. 1 m-rel mélyebben van, mint a toronytól nyugatra 8 m-re a körítőfal belső oldalán 2016-ban azonosított (fent a leletei kapcsán említett) járószint. A körítőfal belső oldalán húzódtó falszoros járószintje és a toronybelső padló szintje közötti jelentős

24 A keleti körítőfal északról való becsatlakozását a várfal jelenleg is álló nagyméretű saroktámpillére és annak alapozása teljesen elpusztította, így ott a kérdés nem vizsgálható. A nyugat felől bekapcsolódó körítőfal rendkívül mélyen visszabontott, s a szelvény alján is éppen csak a falkorona felszíne jelentkezett, így elméletileg az is elképzelhető, hogy a körítőfal eredetileg torony nélkül készült, majd később a sarkon a falat részlegesen visszabontva és a toronnyal egybeépítve alakították ki a saroktoronyos rendszert. Erre azonban semmilyen tényleges jel nem utal, így sokkal valószínűbb, hogy a körítőfal védelmi erejét eleve is egy, a falsíkok elé erőteljesen kilépő saroktoronnyal fokozták.

7. kép – A saroktorony maradványai kelet-délkelet felől

8. kép – A torony északkeleti lőrése

szintkülönbséget támasztja alá a torony későbbi feltöltési rétegeinek alább részletezendő erős délkeleti irányú (azaz a torony nyílása felől meredeken eső) lejtése is. A saroktorony tehát egy árokba léphetett ki, utóbbiról azonban további részleteket nem tudunk meg. A 16. századi hadmérnöki felmérések itt egy vízcsapot jelölnek, így elképzelhető, hogy az árkot már kezdetektől a helyi forrásokból feltörő vízzel táplálták.

A torony alsó szintjét az emelettől egy gerendafödém választhatta el, melynek gerendafészkjei ugyan nem maradtak meg, de az építmény „második” leégésekor a födém a torony belsejébe zuhant. A szenült gerendákból több helyen mintát is tudunk venni, melyek dendrokronológiai elemzése a torony „első” leégése utáni helyreállítását keltezheti. A toronyban pusztító tüzeseteket, sérüléseket és a faégyűrés vizsgálat eredményeit egy későbbi tanulmányban tervezem bemutatni. Az omladékréteg a faszéntörmeléken túl főként vörösre kiégett agyagtömböket és köveket tartalmazott. A változó méretű kiégett agyagtömbök többségén faszerkezet(ek) lenyomatait figyelhettük meg. Az agyaggal tapasztott gerendafödém szerkezetét szilárdíthatták az előkerült különböző méretű vasszegek, vaskapcsok és egyéb vastöredékek.

Néhány, az omladékrétegből származó, feltehetőleg egykor a torony emeletéhez tartozó kő felületét sárgás színű, többször megújított vakolatréteg fedte. (A vakolat színe természetesen a tűz és az eltemetődés hatására idővel módosulhatott.) Innen került elő egy íves felületű kőfaragvány-töredék is, mely talán egy emeleti nyílás (lőrés?) szegmensíves záródásának eleme lehetett. A torony külső, déli oldalán feltárt köves-habarcos omladékból látott napvilágot továbbá egy homorlatos, vízvetőlemezes párkánykő, melyet azonban valószínűleg csak másodlagosan, falazóköként használták fel a torony építésekor.

A délkeleti saroktorony és a körítőfal keltezése

Mivel sem a torony padlószintjét, sem a toronnyal egykorú külső járószintet nem értük el a feltárás során, így a körítőfal járószintje kapcsán már említett leleteken túl továbbiak nem segítik a torony keltezését sem. Az építőanyagok és habarcsok vizsgálata sem visz közelebb a kérdéshez: a törtköves falazás technikája nem mutat sajátosan egyedi vonásokat, a rózsaszínes habarcs pedig a vár több különböző középkori építési periódusánál is megfigyelhető.²⁵ A körítőfal keleti szakaszán azonosított egyetlen, másodlagos felhasználásban beépített kőfaragvány tagozata (ha volt) a falsík mögött rejtőzik.

A korhatározáshoz fontos áttekinteni a torony alaprajzi-formai párhuzamait. A várakat övező, ezáltal falszorost létrehozó, tornyokkal ellátott vékony falvastagságú védvonalak már a Zsigmond-korban is számos helyen megjelentek Magyarországon, ahogy azt többek között Csesznek vagy Ozora példája jelzi.²⁶ Tűzfegyverek számára kialakított lőrések szintén készültek a 15. század közép-ső harmadától, és jelen voltak az ország belső, a

25 Sötét rózsaszínű téglaporos habarcs jellemezte a nyugati palotaszárny udvari homlokzata előtt feltárt falpillérek, melyek a palotaszárnyal egykorú emeleti folyosót hordozták (1440-es évek), de szintén rózsaszínes, igaz, világosabb habarcs jellemezte azokat a pilléralapozásokat is, melyek e szerkezet elbontása után az új, boltozott udvari folyosó arkádjait hordozták (15. század harmadik negyede). Lásd Cs. Dax Margit 1968. és 1976. évi ásatási rajzait (Laczkó Dezső Múzeum, Adattár 18274-80. ltsz.); valamint Lásd László Csaba 1988-2011. közötti kéziratot kutatási naplóját, 19. o.

26 Csesznekre lásd RÁCZ 2017, 93-96; Ozorára lásd pl. FELD 2003, 5-6; FELD – KOPPÁNY 1987, 332-343; FELD ET AL. 1988, 265-266, 274. Siklós esetében bizonytalan a félköríves tornyokkal ellátott védőgyűrű és falszoros keltezése a 15. századon belül. Lásd BARTOS – CABELLO 2007a, 83; BARTOS – CABELLO 2007b, 21.

törököktől közvetlenül nem fenyegetett területein is. A soproni városfal III. periódusaként meghatározott korszerűsítése során többek között a palotaihoz hasonló kettőtölcser alaprajzú puskalőrészeket is kialakítottak a falakon és félkörös faltornyokon, a lőrészek nyílását kulcslyuk alakúra vagy egyszerű négyzetesre képezve ki. Holl Imre e korszerűsítést írott források és régészeti leletek alapján a 15. század második negyedére keltezte.²⁷ A városok mellett az uralkodói és főúri rezidenciák erősítéseit is fokozatosan a tűzfegyverek használatához igazították. A legelső jól ismert példa Zsigmond pozsonyi építkezése, ahol a négyszögletes vármag leginkább fenyegetett nyugati oldalán már a század első harmadában korszerű ágyúlőrészeket és ágyúkamrákat alakítottak ki.²⁸ A főúri építkezések körébe tartozik Hunyadi János vajdahunyadi vára, melynek 1440-es években végzett erősítéseit szintén a tűzfegyverek kihívásai és lehetőségei mentén tervezték, kerek tornyai többek között a külső járószint magasságában elhelyezett lőkamrákat képezve ki.²⁹

Nagyobb hasonlóságot mutatnak a palotai ismert részletekkel a kőszegi vár külső várfalának jellemzői: a fal szerény vastagsága, a háromnegyed kör alaprajzú saroktornyok kis mérete, valamint a kettőtölcser alakú lőrészek, aljukon a fatámasz helyét jelző fészkekkel. Ásatási megfigyelései alapján Holl Imre az erősítést legkésőbb a 15. század második felére határozta meg.³⁰ Fontos analógiát jelent a gyulai vár falszorosát övező körítőfal is, melynek sarkaira a palotaihoz hasonló sokszögletű kis tornyokat építettek. A befelé nyitott, a várfalsíkok elé a hatszög öt oldalával kilépő tornyokon olyan alacsonyban elhelyezett, kifelé tölcselesen szűkülő lőrészeket képeztek ki, melyek közül egy-egy a körítőfalak előterének fedezésére volt alkalmas. A 15. század első harmadában épült körítőfalhoz képest a saroktornyok biztosan későbbiek, azokat Parádi Nándor a század közepére keltezte, de korhatározásuk alapja bizonytalan, így egy későbbi erősítés emlékei is lehetnek.³¹ Kőszeghez és Gyulához hasonlóan igen közeli, de azoknál pontosabban keltezhető párhuzam a nagyvázsonyi vár falszorosát övező négysaroktornyos védelmi vonal. Az 1500 körüli évekre tehető körítőfalat ez esetben is csekély falvastagság, a háromnegyed kör alaprajzú tornyokat pedig kis alapterület jellemzi. A tornyok alsó szintjén elhelyezett kulcslyuk alakú lőrészekből kézi löfegyverek által itt is a fal előtti árok volt pásztázható.³² Buzás Gergely a nagyvázsonyi védelmi rendszer alapvető jellegzetességeivel állította párhuzamba Szapolyai István trencsényi várának 1499 előtti, valamint az egri püspöki vár 1486 utáni erősítési munkálatait is.³³

A teljesség igénye nélkül felsorolt párhuzamok³⁴ tanúsága szerint tipológiai alapon a palotai körítőfal a puskalőrészes saroktoronnyal legkorábban a 15. század közepső harmadától keltezhető. Ha nem feltételezzük a típus kifejezetten korai megjelenését Palotán,

27 HOLL 1967; HOLL 1968; HOLL 1981.

28 FIALA 1987, 246, 257-259.

29 HOLL 1981, 223-225; LUPESCU 2006, 77-81, 132-135, 140-143.

30 Fogalmazásmódja ugyanakkor kisebb bizonytalanságról tanúskodik. Véleménye szerint a falszoros a „karsú tornyocskákkal” a század második felében épülhetett, „de lehet, hogy már valamivel korábban”. Máshol úgy fogalmaz: a falszoros „legkésőbb a század második felében már használatban állt”. HOLL 1992, 81.

31 PARÁDI 1966, 142, 150; HOLL 1981, 223-225; FELD 2000, 271-274.

32 BUZÁS 2014, 12-13; BUZÁS 2019, 250-251; FÜLÖP – KOPPÁNY 2019, 23-24.

33 BUZÁS 2014, 11-14; BUZÁS 2019, 250-251.

34 Az elrendezésükben és akár a lőrészek formáját tekintve is hasonló, de a palotainál jóval szélesebb falú és nagyobb alapterületű ágyútornyok magyarországi elterjedését itt nem említem, azokra lásd HOLL 1981, 225-233; BUZÁS 2019, 242-253.

akkor nagyobb valószínűséggel a század közepétől, második felétől számolhatunk az erősítéssel, és jól látszik, hogy tipológiai szempontból még a 16. század eleji korhatározás is megalapozott lenne. A keltezés nehézségeit jól szemlélteti a szászvári püspöki mellékrezidencia erősítéseinek története is. Itt a viszonylag vékony falvastagságú, kerek vagy félköríves tornyokkal ellátott külső falgyűrűk közül a legkorábbi, kulcslyuk alakú lőrészel jellemezhető szerkezet Buzás Gergely véleménye szerint a 15. század második feléből való, de alaprajzilag igen hasonló védvonal létesült itt még a 16. században is.³⁵

A korhatározás kapcsán számításba kell vennünk a saroktornyos körítőfalnak a vár egészéhez való viszonyát is. A leletekből és a formai-alaprajzi analógiákból kiindulva elméletileg akár egy, az 1440-es években végzett várépítést kevéssel megelőző erősítést sem zárhatnánk ki, ez azonban a főúri rezidencia építéstörténetének összefüggéseiben nézve nem tűnik életszerűnek. Kevésbé valószínű ugyanis, hogy ezzel az akkoriban kifejezetten korszerű lőrészekkel felszerelt, de csekély falvastagságú védelmi vonallal egy máskülönben erősítetlen udvarház épületegyüttesét vették volna körbe – ennek az ismert párhuzamok is ellentmondanak. A körítőfal keleti szakaszának északi vége – amennyire ez kiszerkeszthető – a 15. század közepén emelt északkeleti négyzetes saroktorony sarkához tart, ez szintén a körítőfal korábbi volta ellen szól. Végül sokatmondó, hogy a 16. századi hadmérnöki felmérések (Turco és Angielini alaprajza) egy, a feltárt délkeleti saroktoronnyal azonos méretű és szerkezetű tornyot jelölnek a vár délnyugati sarkán is, szintén a várnégyszögöt övező körítőfal derékszögű töréspontján. A felmérések alapján igencsak valószínű, hogy a két torony egykorú, azok elhelyezkedése pedig már a vár 15. század közepén kialakult elrendezéséhez igazodik.

A vár építéstörténeti logikáját tekintve reálisnak tűnik, hogy a saroktornyos körítőfal az 1440-es években kiépülő várral egykorú lehetett. Ez a lehetőség abból a szempontból különösen is ésszerűnek látszik, hogy az ekkor létrejött várnégyszögön túlnyúló korai palota déli végét nem úgy kellene elképzelnünk, mint amely „szabadon állt”, hiszen így az is egy külső, fallal övezett védvonal mögé került. A körítőfal keleti szakaszának sajátos vonalvezetése (mely a várnégyszög keleti síkjának a kápolna és sekrestye okozta előreugrását követi) talán szintén e sebezhetőbb rész védvonal mögé rejtését szolgálta.

Természetesen könnyen elképzelhető, hogy a körítőfal mai szemmel indokoltan tűnő kiépítésére mindezek ellenére csak később került sor. Ma már biztosan ismert a vár egy későbbi átalakítása is, melyet még a 16. századi erősítési munkálatok előtt végeztek el, és – részben vagy egészben – a 15. század harmadik negyedére valószínűsíthető.³⁶ Ezen átalakítás elsősorban a reprezentáció igényeit szolgálhatta: egy, a korábnál jóval egységesebb megjelenésű, díszes folyosóval keretezett várudvar készült, az udvar déli oldalát pedig egy nagyméretű termeket magába foglaló, széles palotaszárnyal építették be. Bár a saroktornyos körítőfal első ránézésre kifejezetten védelmi célú építménynek tűnik, ez nem mond ellent az egykorúságnak, és egyébként lehet érvelni a fenti reprezentációs igényekkel rokon jellegzetességek mellett is. A körítőfal délkeleti és délnyugati sarkán, közel azonos pozícióban elhelyezett egy-egy saroktorony szabályosabb, szimmetrikus külsőt kölcsönzött a vár fő homlokzatának tartható bejárati oldalon, némileg ellensúlyozva a korai palota várnégyszög elé kiugró déli részét. A hasonló tornyok kedveltebb köríves alaprajza helyett a sokszögletű forma választását, ki tudja, talán esztétikai megfontolások is indokolták, a

35 BUZÁS 2017, 379-398.

36 Lásd NAGY 2019, 378-380.

gyakorlati-védelmi szempontokon túl. Végül szembetűnő, hogy a délkeleti saroktorony jól elhelyezett lőrésai ugyan egy átgondolt védelmi rendszert sejtetnek, a körítőfal keleti szakaszának további töréspontjain mégis teljesen hiányoznak az oldalazást lehetővé tevő hasonló védművek. Annak ellenére, hogy a vár ugyanezen oldalát a 16. században, mint látni fogjuk, egy kifejezetten nagyméretű rondellával is erősítették, tehát minden bizonnyal sebezhetőnek tartották.

A fentiek alapján a saroktoronyos körítőfal nem kapcsolható biztosan sem a 15. század közepén, sem a század harmadik negyedében lezajlott építkezésekhez, és természetesen nem kizárt egy, a felsoroltaktól független további építési periódus léte sem. Birtoklástörténeti szempontból a leginkább kézenfekvő időszaknak az 1440-es, 1450-es évek tűnnek, hiszen az Újlaki család számára ezekben az években töltött be fontosabb szerepet a palotai rezidencia, míg később jelentősége erőteljesen visszaesett. Keltezési támpontként ez azonban önmagában nem áll meg, hiszen általánosságban igaz, hogy jelentős építkezések nem csupán a rezidenciák egyes kiemelt időszakaiban folytak. Figyelmeztethető lehet ilyen tekintetben az említett, 15. század közepét követő reprezentatív palotai építkezés (bár az talán még éppen az 1450-es évekre is eshetett) vagy Istvánffy Miklós történetíró – egyéb adatokkal alá nem támasztott – híradása, miszerint Újlaki Lőrinc (aki csak 1484-ben lépett itt birtokba) a várat „boltozatokkal és palotával” bővítette.³⁷

Ha a saroktoronyos körítőfalat elsődlegesen védelmi létesítményként értékeljük, felvethető, hogy építése olyan, belviszályokkal terhelt zavaros évekhez köthető, amikor jelentősen megerősödött a főúri rezidenciák fenyegetettsége és az erősítések igénye. A Dunántúl tekintetében a kérdéses évtizedekben több ilyen belpolitikailag bizonytalan időszak is számba vehető: kétségtelenül ide kell sorolnunk az I. Habsburg Albert halálát (1439) követő évek viszonyait (melyek az udvarház várra alakításában is szerepet játszhattak), de a Hunyadi Mátyás (1458-1490) trónra kerülése körüli éveket, valamint halálát követő trónviszályokat is. Összegezve a keltezés kapcsán felsorolt érveket, úgy vélem, hogy a saroktoronyos körítőfal legkorábban az 1440-es évek várépítési munkálatai során készülhetett, legkésőbb pedig a 16. század első negyedében, hiszen – mint látni fogjuk – az 1520-30-as években végzett erősítéseknel egyértelműen korábbi építményről van szó. E tág időszakon belül a rendelkezésre álló adatok egyelőre nem engednek meg pontosabb korhatározást. A birtoklástörténeti adatok ugyan leginkább a 15. század közepe mellett szólnak, de a formai-alaprajzi analógiák, a vár építéstörténetének összefüggései és az esetleg fokozott védelmi igényt szülő belháborús időszakok egy későbbi keltezést is megengednek. Feltárásaink alapján a keleti körítőfal és saroktoronya kisebb – az alábbiakban vázolt – módosításokkal fennállhatott 1566-ig.

II/3. Építkezések a 1520-as évektől az 1566. évi ostromig

A középkori várnégyszög támpilléres falköpenyezése

A falazatok előzőekben tárgyalt stratigráfiája tehát 2020-ban igazolta, hogy a saroktoronyos körítőfalhoz képest a középkori várnégyszög falainak jelentős külső megvastagítása egyértelműen egy későbbi erősítési munkálat eredménye. A 15. századi vármaghoz kívülről hozzáépített, kb. 2 m vastag köpenyfalat – az északi kivételével – sűrű kiosztású

37 ISTVÁNYFY 2009, 129.

támpillérek sorával erősítették meg valamennyi oldalon (**2. kép, 5. kép 6**). Az északi várfalat nem csupán az Angielini- és Giulio Turco-féle 16. századi alaprajzok jelzik következetesen támpillérek nélkül, de ezt a helyzetet mutatják a helyszíni maradványok is.³⁸ A megvastagított új várfal tetején egy mellvédekkel határolt védőfolyosó futott.³⁹

Az építkezések során a középkori első emelet magasságában egy sajátos faljáratot, folyosót alakítottak ki magában a falvastagításban, úgy, hogy a járat egyik oldalát a 15. század közepén emelt várfal külső síkja alkotta. A folyosó egyes részletei a várfal nyugati, déli, keleti és északi szakaszán egyaránt azonosíthatók voltak, és elképzelhető, hogy egymás fölött több szinten is futott a járat.⁴⁰ A nyugati oldalon, a helyreállított, ma látogatható szakaszon a folyosó 80 cm széles. Megvilágítását a köpenyfalban kialakított, kisméretű, kívül kökeretes résnyílások biztosították, melyek egy része talán kézi tűzfegyverek lőréséiként is szolgálhatott. A kb. 2 m vastag, sűrű kiosztású támpillérekkel szilárdított falvastagítás a 16-17. századi látképeken is megjelenik. Ezek a nyugati oldalt úgy ábrázolják, mintha a támpillérek közéneke többségét kb. a palotaszárny legfelső emelete alatt átboltozták volna. A támpillérek ábrázolása máskülönben erősen sematikus, így kérdéses, hogy a boltívek terén lehet-e bármiféle hitelességük.

A keleti oldalon végzett feltárások során a falelválások megfigyelésén túl lényegében csak az alaprajz vonatkozásában bővíthettük ismereteinket a támpilléres köpenyfalról. Ahogy azt a korábbi kutatások és az álló falmaradványok jellegzetességei alapján várni lehetett, a 21. századi terepszint alatt közel szabályos, sűrű kiosztásban előkerültek a köpenyfal visszabontott támpillérei, a nyugati oldal helyreállított támrendszeréhez hasonló elrendezésben. A támaszok átlagos szélességét 1,3-1,4 m között, átlagos hosszúságát (azaz a falsíkból való kiugrásuk mértékét) 1,3-1,35 m között állapítottuk meg. A keleti oldal északról számított ötödik támpillére (melyhez a keleti rondella északi falát utóbb hozzáépítették) a többinél jóval erőteljesebben lép ki a falvastagítás homloksíkja elé, hossza a szokásos 1,3 m helyett 2,05 m. E támpillér szélessége máskülönben az átlagos tartományba esik (1,38 m), így az eltérés oka nem világos. Érdekes módon a támpillérrel itt is egybeépítettnek, egykorúnak látszó köpenyfalat a pillértől dél felé utólag részlegesen visszabontották, azaz a fal keleti homloksíkja csak a terepszint alatt került elő (míg a többi szakaszon a homloksík egyben a vár keleti oldalának jelenlegi falsíkja).

Az északról számított kilencedik támpillér szintén egy elsőre meglepő sajátosságot mutatott, melyet azonban utólag, a feldolgozás és az alaprajzok kiértékelése után könnyebb megmagyarázni. E támasz ugyanis nem teljes egészében tömör falazat: északi síkjába egy felül szegmensíves átboltozással lezárt nyílás mélyül (**9. kép**). A nyílás eredeti magassága és szélessége is ismeretlen, előbbi a beruházás által meghatározott feltárási mélység, utóbbi a vár ideeső jelenlegi felmenő fala miatt nem határozhattuk meg. Betöltésének teljes kibontására nem került sor, így mélysége szintén bizonytalan. Ez alapján akár az is elképzelhető lenne, hogy csupán egy, a támpillérbe mélyített fülkéről van szó. Ha azonban figyelembe vesszük a támpilléres falköpenyezés és a saroktoronyos körítőfal alaprajzi viszonyát, sokkal valószínűbb, hogy valóban egy nyílásról lehet szó, mely a támpilléren

38 Lásd László Csaba 1988-2011. közötti kéziratok kutatási naplóját, 12. o.

39 A mellvédes folyosó maradványait az északi várfalon, a folyosóra kivezető ajtónyílást a délkeleti torony keleti falában lehetett megfigyelni. Lásd László Csaba 1988-2011. közötti kéziratok kutatási naplóját, 11, 33. o.

40 László Csaba 1988-2011. közötti kéziratok kutatási naplója, 3, 11, 30-31, 45, 48, 56. o.

9. kép – A támpilléres falköpenyezés északról számított kilencedik támpillére (Fülöp Máté felvétele)

keresztül összeköttetést biztosított a keleti falsoros északi és déli része között. A kérdéses támpillér ugyanis azáltal, hogy egészen a körítőfalig kinyúlt, átjáró hiányában teljesen elzárta volna a keleti falsoros északi végét dél felé.

A támpilléres falvastagítás keltezését Gergelyffy András (és őt követve többen) egy, az északi várfalba beépített évszamos köre alapozta, mely „falazókőbe vésvé olvasható egy 1537-es évszám”.⁴¹ Az évszámot, „más adat híján”, a támpilléres köpenyfal építésére vonatkoztatta, mivel ezt a korhatározást az írott adatok is megerősíteni látszottak. Több forrás beszámol ugyanis a vár 1533. évi, Laski Jeromos-féle ostromáról, mely a falak jelentős pusztulását okozta. A szükségszerű újjáépítés vagy helyreállítás pedig kézenfekvően volt köthető a Podmaniczky testvérekhez, akik a várat éppen 1537-ben kapták meg a király kezéből. Ha az 1537-es felirat esetleg csupán Podmaniczky János és Rafael birtokba lépését örökítette is meg, Gergelyffy szerint minden bizonnyal akkor is nekik köszönhető a várfalak megerősítése.

Az évszamos kő fenti értelmezése azonban minden bizonnyal téves. A köről – Gergelyffy dolgozatát leszámítva – csak egyetlen forrásból tájékozódhatunk: Faller Jenő 1932. évi leveléből, melyben nemcsak leírását, de rajzát is közli a helytörténet iránt élénk

41 GERGELYFFY 1970, 134-137. Véleményét lényegében Várnai Dezső és László Csaba is elfogadta, lásd VÁRNAI 1970, 149-152; LÁSZLÓ 1992, 185, 188 (17. lábjegyzet); LÁSZLÓ 2006, 165.

érdeklődést mutató bányamérnök.⁴² Soraiból világosan kiderül, hogy a mindössze 22×27 cm méretű faragványt az északi várfalba fejjel lefelé, 3,25 m magasan falazták be a falszövet egy nagyrészt téglából rakott részébe, melyet már Faller is későbbi eredetűnek feltételezett. A kővön két sorban PK felirat és pontosan alatta 15...7 évszám volt olvasható, a hiányzó harmadik szám Faller „érzése szerint” 2 vagy 4 lehetett, de nem volt egyértelműen meghatározható. A faragvány ezek alapján tehát kétségtelenül másodlagos beépítésű lehet, így a köpenyfal építési felirataként nem értelmezhető, ráadásul a rajta szereplő évszám is erősen kérdéses.⁴³

A feliratos kő mint keltezési támpont kiesésével az egész támpilléres falköpenyezés korhatározását új alapokra kell helyezni. Úgy tűnik, a Podmaniczkyakkal ellentétben az adatok sokkal inkább az előző birtokos, Csulai Mór László mellett szólnak.⁴⁴ Horváth Richárd kutatásai nyomán tudomásunk van róla, hogy 1531-ben egy *Franciscus Italus murator* név alatt szereplő mester dolgozott a palotai építkezéseken, akinek várépítészeti szakértelmére Nádasdy Tamás is igényt tartott, ezért levélben kérte a mester Zalavárra küldését Mór Lászlótól.⁴⁵ Ugyanezen évben a mester *Francesco Lapicida Italico* megnevezéssel szerepel egy másik levélben, már mint Nádasdy üzenetének közvetítője.⁴⁶ Mór László jelentős, védelmi célú építkezéseit további források is alátámasztják. A vár alig három évtizeddel későbbi, 1559. évi inventáriumában szerepel egy „*propugnaculum Ladislai More*” megnevezésű védmű,⁴⁷ melynek azonosítását Istvánffy Miklós történetíró adata segíti. Az 1566. évi ostrom leírása szerint a „bemenők jobb keze felől” állt egy kerekded formájú, kőfalazatú bástya, melyet építetőjéről Mórénak neveztek.⁴⁸ A három, egymástól független adat alapján nyilvánvaló, hogy valóban létezett egy Mórénak tulajdonított védmű, melyet feltehetőleg olasz mester tervezett, és minden valószínűség szerint a vár déli oldalán, a korabeli bejáratnál jobbra álló barbakánnal azonosítható. Nem lényegtelen, hogy a források alapján Mór László tényleges székhelyeként is használta a várat, míg a Podmaniczkyak számára – felvidéki birtokaik mellett – csupán másodlagos jelentőségű volt Palota.⁴⁹

A barbakán keltezése így nagy valószínűséggel 1526-1533 közé tehető, azonban a középkori vármag támpilléres köpenyezésére vonatkozó közvetlen adatot nem ismerek. Az eddig felsorolt történeti források, valamint a vár erődítéseinek relatív sorrendje viszont egyaránt arra utal, hogy a köpenyezésre még 1533 előtt sor kerülhetett. A keltezés alsó

42 Faller levelét és rajzát lásd: KOVÁCS – PROHÁSZKA 2016, 97-98, 101. Dr. Radnai Lóránt építész leírása már csak a „római feliratos kődarabot” említi, mely az évszamos kő felett volt beépítve, ahogy az Faller leveléből is kiderül. RADNAI 1956, 62. Későbbi közlemények sem adnak hírt a faragványról, azt – szíves szóbeli közlése alapján – László Csaba sem tudta azonosítani a helyszínen.

43 Nem lényegtelen, hogy a vár átvételére Podmaniczky János részéről 1537-ben *de facto* valószínűleg még nem is kerülhetett sor, lásd: HORVÁTH 2002, 39.

44 A támpilléres köpenyfalat és további védműveket már Koppány Tibor is 1526-1533 közé keltezte, igaz, különösebb magyarázat nélkül: KOPPÁNY 1984, 216-217. Hasonló korhatározást fogalmazott meg Buzás Gergely is ismeretterjesztő monográfiájában, keltezésének okait azonban – a műfaj jellegénél fogva – ő sem részletezte: BUZÁS 2001, 182. Feld István dolgozatában, melyben Buzás munkájára is hivatkozott, nem tartotta kizárhatónak a köpenyfal és védmű 1533 előtti keltezését, azonban valószínűbbnek vélte az 1537 utáni korhatározást: FELD 2004, 102.

45 HORVÁTH 2002, 39 (179. lábjegyzet).

46 NÉMETH 1994, 374.

47 LUKINICH 1943, 165-170.

48 ISTVÁNFY 2009, 392.

49 HORVÁTH 2002, 39, 103.

határa bizonytalanabb. Csupán feltételezés, hogy – mivel a királyság belső területein a várak célzott, hadászati korszerűsítése csak Mohács után vett nagyobb lendületet⁵⁰ – ez esetben is Móré László palotai birtoklásához (1526-1533) köthetjük az erődítést.

Egy szempontot azonban még számításba kell vennünk: az 1533. évi ostromot és az általa okozott károkat. Ha a falköpenyezés korábbi, mint az ostrom, akkor az utóbbi pusztításainak elméletileg már jelentkeznie kellene a falmaradványokon. Az ostromról egyik alapvető forrásunk Istvánffy Miklós munkája, melynek leírása szerint a katonák mellett ötven bányász is részt vett a vár elfoglalásában. Nekik köszönhető, hogy miután az általuk ásott akna berobbant, a fal leomlott, és a támadók bevehették az erősséget, melyet azután „elprédáltak”.⁵¹ A fal aláásásának és leomlásának hitelességét Erdődi Simon horvát bán 1533. június 9-i levele is megerősíti. Beszámolója szerint „Palotát új ostromlási módszerrel bevették, mert miután alul bevágták és karókat tettek alá és ezeknek alágyújtottak, az egész épület összeomlott.”⁵²

Bár nem ismerjük a falak pusztulásának pontos mértékét, jó kérdés, mit takarhat Erdődi leírásában, hogy „az egész épület összeomlott”. Tény, hogy 15. századi *in situ* részletek maradtak meg a nyugati szárnyon a második emelet magasságáig, a keleti szárnyon pedig a középkori földszinti falak állnak nagyobb mértékben, illetve kisebb mértékben az emelet maradványai is. Az *in situ* részletek alapján a saroktornyok sem szenvedtek hatalmas károkat. Az „egész épület” nyilvánvalóan nem az egész középkori vármagot jelenti. Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy a középkori északi palotaszárnyból mára szinte semmi sem maradt ránk, ráadásul éppen itt, az északi oldalon hiányoznak a várfal jellegzetes, sűrű kiosztású támpillérei is. Az 1533. évi ostrom okozta falomlás elsősorban talán a vár északi homlokzatát érinthette? Természetesen a támpillérek hiányát más – pl. statikai – szempontok is indokolhatták, így a falköpenyezés keltezését véleményem szerint nem elsősorban erre az 1533. évi ostromadatra kell alapozni.⁵³

A sokszögletű keleti védőmű

A későbbi keleti rondellán belül található építmény falmaradványaira már G. Sándor Mária is rátalált 1962-ben, de az egyéb előkerült falazatokkal együtt értelmezésükhöz akkor még nem rendelkezett elég adattal.⁵⁴ Ma már szinte biztosan állíthatjuk, hogy a feltárt két, kelet-nyugati irányú, 1,5 m vastag, fehér színű habarcsba rakott kőfal annak a rondellán belüli építménynek lehetett része, melyet közelebbről egyedül Angielini felméréséből ismerünk (**5. kép 7**). Ebben a vonatkozásban is hitelesnek bizonyult rajza alapján nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy az építmény általunk feltárt falszakaszai kelet felé egy nyolcszög három oldalával záródó végződésben találkoznak. G. Sándor Mária az

50 Lásd FELD 2004; FELD 2008; újabban BUZÁS 2014, 15-19; FELD 2017, 400; BUZÁS 2019, 251-253.

51 ISTVÁNYFY 2009, 313-314.

52 VERESS D. 1983, 33-34.

53 A fentiekhez hozzá kell még tennem: a támpillérek hiányát leszámítva más lényeges eltérést nem ismerek a köpenyfal északi és többi szakasza között. Ezt megmagyarázhatja, ha az ostrom okozta esetleges sérülések után a falat nagyjából az eredeti rendszernek megfelelően építették újjá – igaz, erre vonatkozólag szintén nincs közvetlen adatunk. Másrésztől elképzelhető, hogy az ostrom mégsem a vármag északi oldalában okozott komoly sérülést – vagy ha mégis, akkor a támpilléres falköpenyezés 1533 után készülhetett. Az itt vázolt bizonytalanságokra Feld István hívta fel figyelmemet, minden segítségét az eredmények értelmezése kapcsán ezúton is köszönöm.

54 Lásd G. Sándor Mária 1962. évi ásatási dokumentációját (ismeretét László Csabának ezúton is köszönöm).

10. kép – A sokszögzáródású védőmű fala a támpillér vakolt falsíkjához utólag hozzáépítve (Fülöp Máté felvétele)

építményen belül kb. 1,8-1,95 m mélységben egy öntött padozatot azonosított, és hasonló padlószintet érzékelt az építmény északi vagy déli külső oldalán is. A padlószint feletti rétegekből sok középkori edénytöredék származott, valamint – a Holl Imre által utóbb feldolgozott⁵⁵ – jó kivitelű Zsigmond-kori mázas kályhacsempe-töredékek.

Az építmény keltezéséhez további támpontot az 1962. évi ásatások (és dokumentációjuk) nem nyújtottak, 2020-ban pedig csak relatív kronológiai megfigyeléseket tehetünk. Az építmény a támpilléres falköpenyezésnél biztosan későbbi, s mivel az egyik támpillérnek már a szépen vakolt falsíkjához építették hozzá a falat, nem csupán építési fázisról, hanem különálló periódusról beszélhetünk (**10. kép**). Kevésbé egyértelmű építményünk és a keleti rondella kronológiai viszonya. A rondella területén belül – igaz, csak kis mélységű kutatással – a legtöbb helyen hasonló, zöld agyagrögös, leletszegény feltöltési réteget találtunk (leszámítva persze a későbbi, elsősorban 20-21. századi beásások bolygatásait). Ez a feltöltési réteg tehát egyaránt megjelent a kérdéses sokszögletű építményen belül és kívül, a feltöltésben mélyítve pedig az építmény falszövege nem mutatott eltérést: mindvégig szabályos, szépen rakott külső és belső falsíkot tapasztaltunk (**11-12. kép**). Noha a falsíkokon vakolatmaradványok nem őrződtek meg, a falszövet jellege véleményem szerint olyan felmenő falra utal, melynek terepszint alá történő süllyesztése nem

55 HOLL 1985.

11. kép – A sokszögzáródású védmű északi falának külső síkja. (Fülöp Máté felvétele)

12. kép – A sokszögzáródású védmű déli falának belső síkja. (Fülöp Máté felvétele)

szerepelhetett eredetileg az építők tervei között. A sokszögletű építmény egykori járószintje tehát mélyebben lehetett, talán az 1962-ben megfigyelt öntött padozattal azonosíthatjuk. Mivel a zöld agyagrögös feltöltést a rondella építésével egykorúnak feltételezem (erre alább térek ki részletesen), így valószínűnek tartom, hogy az építmény egy, a rondellánál korábbi erődítés emléke.

Védműként – talán ágyútoronyként? – való értelmezése elsősorban helyzetéből és kisebb részt építési idejéből adódik. Kialakításakor a korábbi saroktornyos körítőfalat részben visszabontva, egy, a vár korabeli külső védvonala elé hangsúlyosan kilépő építményt létesítettek, melyet kívülről – jelen tudásunk szerint – csak a vizesárok övezett. Nehezen elképzelhető, hogy a keleti külső várfal megbontását ne egy elsődlegesen katonai célú építkezés indokolta volna, különösen a vár történetének abban az időszakában, amikor a különböző átalakítások már láthatóan egyre inkább a védelmi erő fokozását szolgálták. A vár keleti oldala valószínűleg amúgy is jobban rászorult az erősítésre: erre nemcsak a (feltehetőleg) későbbi rondella alapján gyanakodhatunk, de talán a saroktornyos körítőfal keleti szakaszának már említett védelmi hiányosságai alapján is. Érdekes, hogy a védmű északi és déli fala meglehetősen pontosan igazodik a várkápolna szentélyének déli falához, illetve a sekrestye északi falához, és szinte mintegy azok meghosszabbításaként húzódik. Ezen adottság ellenére a keletre tájolt, sokszögzáródású építmény szakrális funkcióját teljesen valószínűtlennek tartom, a fentiekén túl már csak amiatt is, mivel azt a várkápolna terétől a (talán nem sokkal korábban készült) támpilléres falköpenyezés is határozottan elválasztotta.

A keleti rondella falazatai

A vár keleti oldalának leghangsúlyosabb védműve kétségtelenül az a nagyméretű (kb. 19 m belső átmérőjű) rondella volt (**13. kép**), mely jól felismerhetően megjelenik mindhárom ismert 16. századi alaprajzon. Meglepetésünkre az ábrázolások egybehangzó tanúsága ellenére falai nem egy külső körítőfalba csatlakoztak be, hanem egészen a középkori várnégyszög támpilléres köpenyezéséig tartottak, s ahhoz egyértelműen utólag épültek hozzá. A korabeli képi források és a régészeti valóság közötti ellentmondást ez esetben valószínűleg nem a rondella átalakításaival kell magyaráznunk, ugyanis a megfelelő falazatokon semmilyen átépítés vagy kitoldás nyomai nem látszóttak.⁵⁶ Ha a rondellát nyugat felé nem is hosszabbították meg az idők során, kiépítése így is több, jól elhatárolható periódusban zajlott le. Elsőként készült el a rondella belső falíve (**5. kép 8**), mely a védmű alaprajzát ezt követően mindvégig meghatározta, a későbbi átalakítások pedig lényegében csupán ennek külső megvastagítására, erősítésére szorítkoztak. Ez a belső falív az előbb leírt sokszögletű védművet ölelte körbe U alakban, mindössze 1,2 m széles falvastagsága pedig – meglepő módon – szerényebb a sokszögzáródású építményénél. A falvastagság azután idővel elégtelennek bizonyulhatott, s a rondella íves szakaszának külső oldalához szinte szabályos, kb. 5 m-es közökkel öt darab, viszonylag kisméretű, 1 m széles támpillért építettek sugár irányban (**5. kép 9**). A támpillérek utólagos voltát nem csupán a jól látható falelválások jelzik, de az eltérő habarcsszín is: míg a belső

⁵⁶ Kisebbségi csatornabeadások és egy meghagyott fa gyökérszónája miatt a rondella teljes falvonulatát ugyan nem vizsgálhattuk egyben, de az egyező falvastagság, habarcsszín és falazási technika alapján a rondella kérdéses belső falívének több periódusú voltát valószínűtlennek tartom.

13. kép – A keleti rondella maradványai drónfelvételekből készített ortofotón.
A képen megfigyelhetők a védmű 1566 utáni megerősítéseinek nyomai is.
(Györfly-Villám Zsombor munkája)

falív köveit rózsaszínes habarcsba rakták, a támpillérek kövei között a kötőanyag fehér színű. A támpilléres szilárdítást később egy újabb átalakítás követte. Ekkor a támpillérek között egy 0,60-0,65 m vastag, fehér habarcsba rakott külső falívvel építették be úgy, hogy a belső és a külső falív között mindenhol egy kb. 0,6 m széles sávot üresen hagytak (5. kép 10). Így a rondella keleti, ívelődő oldalán végeredményben egy közel 2,5 m vastag, „szendvics szerkezetű” falazat jött létre, ahol a sugár irányú támpillérekkel összekötött belső és külső falív közötti beépítetlen sávzakaszokat földfeltöltéssel tömték ki. Ez az

14. kép – Falazatváltások a rondella eltérő periódusokban elkészült építményei között.
A kép bal oldalán a kívülről vakolt belső falív, rá merőlegesen pedig a kisméretű támpillér. Utóbbinak szintén vakolt síkjához építették hozzá a külső falívet, mely később erősen megdőlt kifelé. (Fülöp Máté felvétele)

összetett falszerkezet szintén nem szerepelhetett a tervek között még a támpillérek építése idején sem, hiszen megfigyelhettük, hogy a támpillérek már vakolt oldalához csak utólag építették hozzá a külső falívszakaszokat (14. kép).

A rondella többszöri átalakításának ez a kissé ötletszerű (vagy az erőforrások által folyamatosan korlátozott) sorozata ráadásul viszonylag szűk időhatárok között mehetett végbe. Szembetűnő, hogy Turco alaprajza majdnem pontosan ott jelez a rondella déli falán egy lépcsőzetes kiugrást, ahol feltárásaink szerint is elkezdődik a rondella falvastagságának megduplázása a belső falívhez kapcsolt támpillérekkel és külső falívvel. Igaz, hogy a védmű átellenes, északi oldalán ugyanezt a pontot Turco rajza nem tünteti fel, mégis a déli oldalnak a feltárt állapottal egyező ábrázolása alapján úgy gondolom, hogy a rondella keleti oldalának leírt megerősítéseire még a felmérés készült, s egyben az 1566. évi ostrom előtt sor került. Ez a feltevés amúgy a belső falív önmagában feltűnően csekély falvastagsága alapján is valószínűnek látszik.

A keltezést régészeti leletanyaggal (egyelőre, a restaurálást-feldolgozást megelőzően) csak szerény mértékben tudom megerősíteni. A rondella külső oldalán sehol sem értünk el olyan mélységet, melyet a védmű építésével egykorú járószintként vagy építési szintként azonosíthatnánk. A legmélyebb szintre a külső falív délkeleti szakaszán jutottunk. Itt a fal homloksíkján meglehetősen nagy kiterjedésű felületeken megőrződött a fehér vakolat,

feltárási mélységünk aljához közel azonban ez megszakadt, alatta csak a falsík vakolat nélküli, erősen feketére égett-kormozódott kövei mutatkoztak. Ugyanebben a mélységben a fal melletti törmelékes réteg szintén feketére átégett oldalú köveket tartalmazott. E megfigyelések alapján a rondella külső szintje itt még mélyebben, a pusztulási réteg(ek) alatt húzódhatott. Ugyanakkor a rondella belsejéről némileg pontosabb adataink vannak, a keltezés szempontjából is értékelhető leletekkel, melyekre az alábbiakban térek ki.

A rondella falívei közötti földfeltöltés

A belső és a külső falív közötti sávszakaszokban 2020-ban csupán szerény mértékű mélyítést végeztünk, éppen csak egy kevéssel süllyesztve a felületet a lepusztult falkoronák jelentkezési szintje alá (**15. kép**). A falívek közötti leletgazdag feltöltés nem volt teljesen egységes, annak vékony felső sávja pedig néhol vékonyan a külső falív lepusztult falkoronájára is ráhúzódott. E felső sáv alatt több ívszakaszban is megfigyeltünk szennelt famaradványos, valamint vörösesbarnás, fakorhadékosra emlékeztető felszínfoltokat. A jobb megtartású szennelt maradványok közül az egyik, kör átmetszetűnek látszó töredék feltehetőleg leégett gerendára utalhat, mellette egy kisebb töredék talán csak egy deszka maradványa lehet.

2016-ban egy rövid, kb. 1,5 m hosszú szakaszon egészen 2 m mélységig tárhattuk fel a falívek között. Ugyan az elért mélységben már a talajvíz tört fel, a feltöltés alja még nem jelentkezett, és a falazatokban sem látszott eltérés: megszakítás nélküli függőleges falsíkot mutattak, mindenféle nyílás, gerendafészkek vagy egyéb jellegzetesség nélkül. Maga a feltöltési réteg ugyan nem volt egységes, de vertikális rétegződést nem mutatott, és összességében egy egyszéri, tudatos betöltésre engedett következtetni.

A rondella belső és külső falíve közötti feltöltésből 2016-ban és 2020-ban viszonylag bőséges leletanyag látott napvilágot: a túlnyomó többséget kitevő állatsont- és kerámia-töredékek mellett üvegedény-töredékek, díszített és egyszerűbb kések, ólom és vas puszkagolyók, ágyúgolyó, valamint kb. egy tucat, főleg 16. századi érem. A feltöltés korát egyelőre mégsem lehet pontosabban keltezni, egyrészt mivel a leletek tisztítása-restaurálása még folyamatban van, másrészt mivel a felső, a lepusztult falkoronára fedő rétegsáv feltehetőleg nem egykorú a feltöltés jóval vastagabb alsóbb rétegével. Megfigyeléseink alapján az mindenesetre teljesen egyértelmű, hogy a feltöltés nem azonos a rondella külső falívén kívüli, 17. századi leletekben bővelkedő feltöltési rétegekkel – azoknál minden bizonnyal korábbi –, és nem a végvári időszak utáni tereprendezés során keletkezett. Legvalószínűbbnek azt tartom, hogy a két falív között közvetlenül a külső falív megépítése után töltötték be, így az sohasem szolgált a falmagban futó járatként, folyosóként.⁵⁷ Véleményem szerint ugyanis e lehetőségnek ellentmond a falközök szembetűnően keskeny volta, bármilyen padlószintre, födémre vagy nyílásra utaló nyom hiánya, valamint az, hogy futását öt méterenként egy-egy támpillér szakította meg, melyeket (2016. évi megfigyelésünk szerint) nem törtek át ajtónyílásokkal.

Kérdéses, hogy a köztes földtöltést annak a kőfalazathoz képest jobb rezgéselnyelő képessége miatt alkalmazták, vagy esetleg csak szükségmegoldásként. A külső falív

⁵⁷ A támpilléres falköpenyezés folyosóihoz hasonló járatként való értelmezést a feltárt maradványok megtekintése során (de a végleges feltárási mélység elérése előtt) László Csaba vetette fel. Javasatait, támogatását ezúton is köszönöm.

15. kép – A rondella külső és belső falíve közötti földfeltöltés. A felvétel előterében egy utólag részlegesen visszabontott támpillér. Ez utóbbi ránk maradt falkoronájához képest a falívek közötti földfeltöltés jóval mélyebbre nyúlt. (Fülöp Máté felvétele)

homloksíkját láthatóan a támpillérek külső síkjához igazították, de a belső falív homloksíkjáig terjedő tömör kőfalazat helyett talán csak egy keskenyebb falazat építésére volt lehetőség.⁵⁸ Szintén kérdéses, hogy a feltöltésben megfigyelt famaradványok valamilyen módon a rondella épített szerkezetének bezuhanásával magyarázhatók-e, vagy csupán másodlagos helyzetű, a falívek közé betöltött törmelékről van szó. Elképzelhető, hogy a rondella falazatának sajátos, „szendvics szerkezetű” megoldása csak az építmény alsó, lábazati szintjét (alépítményét) jellemezte, s a két falív közötti sávot bizonyos magasság fölött átboltozva tömör falazatot alakítottak ki. Erre utaló jelet azonban nem találtunk, így a kérdés jelenleg nem dönthető el.

A rondella belseje

Már 2016-ban megfigyeltük, hogy a védmű belső falívének belső, illetve külső falsíkja eltérést mutat. Míg külső oldalát (melyet utóbb a támpillérsor, a külső falív és a szakaszos feltöltés eltakart) szabályos vakolt falsík jellemzi, belső oldalán a falfelület vakolat nélküli,

⁵⁸ Ebből a szempontból talán jellemző lehet, hogy a rondella falát kizárólag a keleti, ívelődő szakaszon vastagították meg a leírt módon, míg az egyenes (támadásoknak kevésbé kitett) szakaszokon az eredeti 1,2 m-es falvastagságon nem módosítottak.

jóval kevésbé szabályos, az egyenetlen síkot adó falazókövek között pedig mélyített hézagolás figyelhető meg, azaz a habarcsos fugák viszonylag mélyen ülnek. 2020-ban korábbi megfigyelésünktől függetlenül ugyanezt észleltük. A rondella belső ívének külső falsíkján több helyen kisebb-nagyobb *in situ* vakolatfoltokat találtunk (az északkeleti szakaszon egy kifejezetten nagyobb felületen is), míg a belső síkon vakolatfoltok sehol sem mutatkoztak, a falszövet pedig szabálytalanabb volt, egyenetlen és nem egészen függőleges. Mindez arra utal, hogy a külső falsík egyértelműen látszó, terepszint feletti falfelület lehetett egykor, míg a belső falsík (a ránk maradt magasságig) mindenhol takarva lehetett.

A védmű belsejét tehát minden bizonnyal feltöltötték, hogy így egy magasabb szinten alakítsanak ki rajta lőállásokat. Így nem is meglepő, hogy egyetlen lőrés vagy bármilyen más nyílás sem mutatkozott a feltárt maradványokon: a rondellának valójában csak alsó, földdel feltöltött része, alépítménye maradt ránk. A feltöltés általunk azonosított legfelső rétege egy jellegzetes, viszonylag tömör, agyagrögös, kavicsos-kőtörmelékes, kevert réteg volt, melyet szinte az összes ide eső szelvényben megfigyelhettünk. Ez a feltöltési réteg jól láthatóan átfutott a középkori eredetű saroktoronyos körítőfal visszabontott falkoronája felett. Ebből következik, hogy a körítőfalat (vagy annak rondellán belüli szakaszát) legkésőbb a rondella építéskor (de legalábbis belsejének feltöltésekor) biztosan lebontották. A feltöltés zöld agyagrögös felső rétege mindenhol feltűnően kis mennyiségű leletet tartalmazott, jellemzően kevés állatsontot és még kevesebb (döntően mázatlan) edénytöredéket. E rétegből került elő (még 2016-ban) egy római érem is, valamint a réteg felszínéről (2020-ban) egy 1551. évi denár. Kérdéses, hogy a rondella belső feltöltésének eredetileg is ez lehetett-e a legfelső rétege, az mindenesetre biztos, hogy a réteg eredeti felszíne a feltárás kori szintjénél magasabban lehetett.⁵⁹

A változó vastagságú zöld agyagrögös réteg alatti rétegekben már kifejezetten nagy mennyiségben mutatkoztak rózsaszínes habarcsfoltok, habarcsos törmelékcsávok, sőt kisebb, a habarcs által összetartott kiszakadt faltömbök is. Kevés kétség férhet hozzá, hogy a védmű építéskor részlegesen vagy teljesen elbontott saroktoronyos körítőfal törmelékéről lehet szó. Az egyező habarcsszín és a vázolt építéstörténet mellett ezt igazolja egy olyan egyben maradt faltömb-töredék is, melynek két, derékszögű síkján az eredeti vakolat is látható, s mivel ez alig 1 m-re került elő a körítőfal rondellán belüli töréspontjától, nyilván annak falsarok-töredéke lehet.

2016-ban a rondella ívelődő keleti szakaszának szinte közepén jóval mélyebbre bonthattunk a fal belső oldalán, igaz, csupán egy kb. 1,4×1,8 m-es felületen. A védmű feltárt falkoronájától számítva kb. 2,2 m-ig mélyíthettünk, ahol a feltörő talajvíz miatt álltunk meg. A zöld agyagrögös réteg alatt itt még három további feltöltési réteg mutatkozott, leletanyagukban az állatsonton túl a mázatlan edénytöredékek voltak túlsúlyban, de előkerült egy kívül zöldmázás edény darabja, sárga és zöld mázzal bevont figurális kályhacsempék

59 A rondella déli és a keleti sokszögletű védmű szintén déli fala között a vár ma álló keleti falának hiányzik bármiféle alapozása a feltárást megelőző terepszint alatt. (Itt egy nyílást, falátörést vagy falkipusztulást valószínűleg úgy falaztak be utólag, hogy annak semmilyen alapozást nem készítettek.) A vár ma is álló keleti fala ezen a szakaszon egy, az előzőekben tárgyalt zöld agyagrögös feltöltésre erősen emlékeztető rétegen ül. Ha a két réteg valóban azonos, akkor kijelenthetjük, hogy a zöld agyagrögös feltöltés eredeti felszíne a feltárás kori azonosított mélyebb szintjéhez képest itt még legalább kb. 60 cm-rel magasabban lehetett, minimum a feltárást közvetlenül megelőző terepszintig tartott.

töredékei, valamint egy újabb római érem is. A kerámia-töredékek többsége 15-16. századi formavilágot mutatott.

A rondellán belüli feltöltési rétegek leletanyaga nagy vonalakban megerősíti az Angielini- és Turco-féle felmérésekből levonható nyilvánvaló tanulságot: a védmű még az 1566. évi ostrom előtt elkészülhetett. A rondella belsejét minden valószínűség szerint közvetlenül építése után feltöltötték a megfelelő magasságú ágyúállások kialakítása érdekében. Ezáltal az említett, 1551. évi érem nem csupán a feltöltést, de a védmű kiépítését is keltezheti.⁶⁰ ezek szerint az erődítésre az 1550-es években vagy az 1560-as évek elején került sor. Ebből a szempontból (is) rendkívül érdekes a vár már idézett, 1559. évi inventárium, mely a Mórénak tulajdonított védművön túl említést tett többek között egy „fekete toronyról” (*turris nigra*), egy „második toronyról” (*secunda turris*), egy „nagyobb toronyról” (*turris maioris*) és – ami a számunkra legfontosabb – egy új védműről (*propugnaculum novum*) is.⁶¹ A vár 16. század közepéről származó ábrázolásait elnézve kevés lehetőség adódik, melyik lehetett az „új” (tehát Móré építkezéseinel is nyilván későbbi) védmű. Csábító a gondolat, hogy a frissen elkészült keleti rondelláról lehet szó – ez az éremlelettel is szépen összevágna. Ugyanakkor nem zárhatjuk ki, hogy az inventárium esetleg a felméréseken szintén következetesen feltűnő, de máskülönben teljesen ismeretlen, köríves északnyugati védműre utalt. Sőt, elméletileg akár még a rondella előzménye, a keleti sokszögzáródású védmű is szóba jöhet, igaz, ez esetben a rondella több szakaszban való kiépítésére 1566-ig kevesebb mint hat év maradt volna.⁶² A bizonytalanságok ellenére annyi mindenesetre egyértelmű, hogy a vár 1566-ig elkészült külső védművei nem azonos időben épültek. Egy részük (s talán éppen a leghangsúlyosabb, a kaput védő déli barbakán) ugyan Móré Lászlóhoz köthető, más jelentős védelmi elemek azonban későbbiek, és valószínűleg ezek közé sorolható a keleti rondella is.

III. Összegzés

A várpalotai vár bemutatott 15-16. századi erődítései azt a folyamatot szemléltetik, ahogy a díszes késő középkori főúri rezidencia a 16. század közepére az oszmán-török ostromoknak sikeresen ellenálló végvárrá alakult. Ez a folyamat azonban korántsem egy fokozatosan kibontakozó, lassú átalakulásként jelenik meg, sokkal inkább egy olyan lépécsorhoz hasonlítható, melyben az alsó szélesebb fokokat egy hosszú pihenő választja el a sűrűn következő, egyenetlen nagyságú felső lépcsőfokoktól.

A középkori várnégyszöget és a belőle kinyúló, korai épületrészeket keskeny falszorossal övező körítőfal minden bizonnyal még az erősség középkori periódusához tartozott, akár Újlaki Miklós, akár fia, Lőrinc építkezéséről van szó. A körítőfal déli sarokpontjain elhelyezett kisméretű, vékonyfalú tornyok (ezek közül régészetiileg csak a délkeleti ismert) puskalőrésük által a körítőfal előterében kialakított árokszakaszok tűz

60 Az érem keltezőértékét ugyanakkor némileg csökkenti, hogy a kérdéses feltöltési réteg felszínén került elő, így elméletileg akár a felette lévő, jóval későbbi rétegből is származhat.

61 LUKINICH 1943, 165-170.

62 Az északnyugati köríves védmű vagy a sokszögzáródású keleti védmű lehet akár az 1559. évi összeírásban említett „nagyobb torony” is, tekintve, hogy a vár középkori négyszetes saroktoronyai lényegében azonos méretűek voltak, ezeknél nagyobbak pedig csak az említettek, illetve a déli védműbe foglalt kaputoronyok lehettek. Bár ezen építményeket mai szemmel nem feltétlenül neveznénk mind toronynak, a korabeli források meglehetősen következtelen szóhasználatát jól ismert, lásd a budai erődítések példáján VÉGH 1997, 303 (53. lábjegyzet).

alatt tartását biztosíthaták. A saroktoronyos körítőfal által a várat olyan erődítési elemmel látták el, mely alkalmas volt a modern kézi tűzfegyverek előnyeinek hasznosítására. Az erődítés korszerűsége mindazonáltal vitatható, hiszen a fal és tornyai az ekkor már szintén elterjedt komolyabb lövegekkel szemben nem nyújtottak védelmet, és ágyúk elhelyezését sem tették lehetővé. Ráadásul a vár egyéb részein sem ismerünk olyan, egyértelműen ehhez a periódushoz köthető védművet, amely erre alkalmas lett volna.

A jelenség, mely szerint a vár erődítéseit igencsak felemásan alakították a korabeli tűzfegyverek fejlődéséhez, valójában cseppet sem meglepő, sokkal inkább nevezhetnénk törvényszerűnek. Az 1970-es, 1980-as években már Holl Imre egyértelműen rámutatott, hogy a középkor végén az ország belső (töröktől nem fenyegetett) területein a városok és várak építészetében ugyan rendre feltűntek a kézi tűzfegyverek használatára utaló elemek, azonban az ágyúállások kialakítására alkalmas védművek, illetve az ostromtüzérséggel szemben védelmet nyújtó erődítések általában hiányoztak.⁶³ Nagyon hasonló következtetésre jutott Buzás Gergely is a Magyar Királyság középkor végi erődítéseit európai kontextusban vizsgáló újabb tanulmányaiban.⁶⁴ Ez a felemás korszerűség valójában nem valamiféle védhetőségi deficit, hanem a korabeli bel- és külpolitikai viszonyok között nagyon is logikus, *arányos erődítettség*. A déli végektől távolabb az ország urai ugyanis nem egy külső, nagy horderejű támadással szemben készítették fel lakóhelyeiket és birtokközpontjaikat, hanem a trónviszályok és egyéb belpolitikai válságok idején felerősödő beharcok, önkényes várfoglalások és hatalmaskodások ellen. Mivel ez utóbbiak alkalmával nemigen kellett számolniuk komolyabb lövegekkel és hosszan elhúzódó ostromokkal, nem meglepő, hogy alig épültek például korszerű ágyútoronyok vagy a korábbiaknál alacsonyabb, de vastagabb falú erődítések.

Mindezek alapján a 2020-ban feltárt palotai saroktoronyos körítőfal tehát a magyarországi várkutatás korábban megfogalmazott tézisét egy újabb, fontos példával erősíti meg. Jelentőségét a részletek és építéstörténeti összefüggések viszonylag pontos ismerete határozza meg, valamennyire különlegessé pedig valójában csak az tenné, ha igazolni lehetne, hogy ez a külső védelmi rendszer már az 1440-es évek várépítése során elkészült. Ez esetben egy meglehetősen korai (s ezáltal a maga idejében kifejezetten korszerű) példáját jelentené a tűzfegyverek használatához igazított magánváraknak. E korai keltezés azonban, mint láttuk, csak egyike a reális lehetőségeknek. Természetesen a nyilvánvaló védelmi szerepen túl a körítőfalnak és a bejárati homlokzaton szimmetrikusan elhelyezett egy-egy sokszögű saroktoronynak reprezentációs jelentősége is lehetett – akár a 15. század közepén, akár a század második felében vagy még később épültek.

A kutatás eddigi megfigyelései szerint a magyarországi várépítészetben valódi fordulópontot hozott a mohácsi csatavesztés: az 1526 után jól kitapintható gyors erődítési hullámban a korábbi eredetű erősségeket rendre korszerű és az ágyúk jelentette kihívásoknak is megfelelő védművekkel látták el.⁶⁵ Várpalotán ez az általános tendencia rendkívül egyértelműen, élesen jelentkezik. Móré László történetesen éppen 1526-ban szerezte meg a várat, melynek olasz mester által irányított erődítési munkálatai már 1531-ben referenciaként szolgáltak további dunántúli erődítések korszerűsítéséhez. Bár kérdéses, hogy a vár-négyszög támpilléres falvastagítását is ehhez az időszakhoz köthetjük-e, nagyon valószínű,

63 HOLL 1981.

64 BUZÁS 2014, 11-14; BUZÁS 2019, 248-253.

65 Lásd FELD 2004; FELD 2008; újabban BUZÁS 2014, 15-19; FELD 2017, 400; BUZÁS 2019, 251-253.

hogy a vár bejáratát védő, déli barbakán Móré megrendelésére épült. A védmű méretei, kialakítása alapján kétségtelenül ágyúk használatára alkalmas, és országos viszonylatban egyértelműen korszerű – Szapolyai János egykorú budai építkezéseivel is rokon vonásokat mutató⁶⁶ – erődítésről beszélhetünk.

A vár korszerűsítése, a sebezhető pontok megerősítése nem állt meg a Mórét eltávolító 1533. évi ostrom után – és nem is szorítkozott az ostrom okozta sérülések kijavítására. Várpalota 1559. évi inventáriuma már egy új védművet említ,⁶⁷ melyet ugyan csábító a 2020-ban feltárt keleti rondellával azonosítani, de valójában több más védelmi elem is szóba jöhet. Még ha ez az azonosítás bizonytalan is, a régészeti megfigyelések és képi ábrázolások alapján a rondella legnagyobb valószínűséggel valóban az 1550-es években épülhetett. Kialakítását egy sajátos, elsöre nehezen érthető kettőség jellemzi. Elrendezése egyrésztől átgondolt tervezésre utal, amennyiben U-alakú alaprajza egy szinte teljesen szabályos, 21×22 méteres négyszögbe írható be (a rondella belső falívének külső falsík-jához igazítva). Másrésztől építésének és módosításainak körülményei mintha kapkodásról vagy ötletszerűségről árulkodnának. Mindössze 1,2 méter széles kőfalának keleti ívét utólagosan kisméretű külső támpillérekkel szilárdították, majd – mintegy újabb ötlettől vagy kényszertől vezérelve – e támpilléreket szintén utólagosan vékony falívvel kötötték össze, de tömör kőfalazat helyett „szendvicsszerű szerkezetet”, kőfal-földfeltöltés-kőfal struktúrát létrehozva. Ráadásul a rondellát megelőzően helyén már régebben is állt egy legfeljebb néhány évtizeddel korábban elkészült, 1,5 méter széles kőfalakkal határolt, sokszögzáródású védmű, melynek hasznosítása vagy visszabontása a rondella elkészülte után nem ismert.⁶⁸ Kérdéses, mivel magyarázható a keleti oldal erődítéseinek rövid időn belül lezajlott többszörös átalakítása, módosítása. A korabeli végvárakat és köztük Palotát is általánosan jellemző súlyos erőforráshiány, valamint a török fenyegetés és kényszerhelyzet szülte szükségmegoldások ugyanúgy állhatnak a jelenség hátterében, mint a váratlanul fellépő statikai problémák, melyeket a vár jól adatolt mocsaras környezete is előidézhetett.⁶⁹

Mindezen tökéletlenségek és a 16. század közepére elavulttá váló építészeti megoldások ellenére a vár egészen a tizenöt éves háborúig szilárd támaszpont maradt, miközben szomszédságában a két jelentős központ, Fehérvár és Veszprém elavult erődítéseit már bevették a hódítók. Megelőlegezve az itt nem részletezett, 1566 utáni időszakra vonatkozó ásatási megfigyeléseinket, kijelenthető, hogy az erősség alaprajzi elrendezése (legalábbis a keleti oldal tekintetében) nem sokat változott a 16-17. század során, s az 1566-ig kialakult védelmi rendszer inkább csak kisebb módosításokon, javítgatásokon ment keresztül. Tanulságos, hogy a középkori eredetű, kisméretű délkeleti saroktorony még a 16. század végén is állt: egy korábbi ostromban ugyan megsérült, de helyreállították és – eredeti szerepének

66 VÉGH 1997, 297-299.

67 LUKINICH 1943, 165-170.

68 A két védmű egymáshoz való viszonyát illetően hasonló helyzet és a használat tekintetében hasonló bizonytalanság mutatkozik a budai vár 1530-as években épült északkeleti Erdélyi bástyája, és az azon belül álló, U alaprajzú (méretét és falvastagságát tekintve a palotai sokszögzáródású védműhöz hasonló), de több periódusban elkészült erődítése között. TEREI – TAKÁCS 2019.

69 A rondella belső és külső falívén egyaránt jól megfigyelhető repedések utalhatnak statikai problémákra, de későbbi, ostromoknak betudható sérülésekre is, hiszen a feltárt maradványok nem feltétlenül árulják el, hogy a repedések mikor keletkeztek. Véleményem szerint még a belső falív keleti szakaszain látható határozott repedések is származhatnak elméletileg olyan időszakból, amikor e falszakaszokat már régen eltakarta a támpillérsor és a külső falív.

megfelelően – kézi tűzfegyverek elhelyezésére hasznosították. Úgy tűnik tehát, hogy a fent bemutatott erődítések rendszere összességében jól vizsgázott a 16. század kihívásai közepette – bár jól tudjuk, hogy az 1566. évi sikeres védekezéshez nem kevés szerencse is szükségeltetett.⁷⁰

FELHASZNÁLT IRODALOM

BARTOS – CABELLO 2007A

Bartos György – Juan Cabello: A Perényiek és a siklósi reneszánsz. In: *Emlékkötet Szatmári György tiszteletére. Egyháztörténeti Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye Történetéből. III.* (Szerk. Fedeles Tamás.) Budapest–Pécs 2007. 81–114.

BARTOS – CABELLO 2007B

Bartos György – Juan Cabello: A siklósi vár. Építéstörténeti vázlat a legújabb kutatások tükrében (2004–2006). *Műemlékvédelem* LI/1 (2007) 20–23.

BUZÁS 2001

Buzás Gergely: *Magyar építészet 2. Gótika és kora reneszánsz.* Budapest 2001.

BUZÁS 2014

Buzás Gergely: A tűzfegyverek hatása a későközépkori várépítészetre Magyarországon. *Archaeologia – Altum Castrum Online.* <http://archeologia.hu/content/archeologia/228/tuzfegyverek-buzas.pdf> (utolsó letöltés 2020. 07. 16.)

BUZÁS 2017

Buzás Gergely: A szászvári vár régészeti kutatása. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 54 (2017) 347–401.

BUZÁS 2019

Buzás Gergely: A késő középkori európai erődépítészet és Magyarország (1450–1526). In: B. Szabó János – Fodor Pál (szerk.): *Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában.* Budapest 2019, 233–295.

DOMOKOS 1999

Domokos György: Törökkori várrajzok Stockholmban. Beszámoló a stockholmi Királyi Hadilevéltárban végzett kutatásról. *Hadtörténelmi Közlemények* 112 (1999/1) 112–116.

FELD 2000

Feld István: A gyulai vár a középkorban. In: Kollár Tibor (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Csongrád Megyei Levéltár, Szeged 2000, 257–280.

FELD 2003

Feld István: Az ozorai várkastély története. *Műemlékvédelem* XLVII/1 (2003) 1–13.

FELD 2004

Feld István: A magyarországi építészet Szapolyai János korában. Die Architektur während der Zeit vom König Johann von Szapolya. In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkor Erdélyéről.* (Studia Miskolcinsensia 5.) Miskolc 2004, 71–90.

FELD 2008

Feld István: Ágyúvédművek a 16. század első felének erődítményépítészetében. Tévhit, kérdések, kutatási feladatok. *Studia Agriensia* 27 (2008) 175–196.

FELD 2017

Feld István: Várak és erődítmények a középkori Magyarországon. In: Veszprémy László (szerk.): *Magyarország hadtörténete I. A kezdetektől 1526-ig.* Budapest 2017, 367–400.

FELD ET AL. 1988

Feld István – Kisfaludi Júlia – Vörös István – Koppány Tibor – Gerelyes Ibolya – Miklós Zsuzsa: Jelentés az ozorai várkastélyben és környékén 1981–85-ben végzett régészeti kutatásokról. *A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 14 (1988) 261–337.

FELD – KOPPÁNY 1987

Feld István – Koppány Tibor: Az ozorai vár. In: Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde (szerk.): *Művészet Zsigmond király udvarában 1387–1437. I. Tanulmányok.* Budapest 1987, 332–346.

FIALA 1987

Fiala, Andrej: A pozsonyi (Bratislava) vár. In: Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde (szerk.): *Művészet Zsigmond király udvarában 1387–1437. I. Tanulmányok.* Budapest 1987, 246–260.

FÜLÖP – KOPPÁNY 2019

Fülöp András – Koppány András: A nagyvázsonyi vár kutatástörténetének legújabb fejezete – falkutatási helyzetkép. In: H. Szilasi Ágota (szerk.): *Örökségünk védelme és jövője 5. Váraink – Múlt, jelen, jövő.* Eger 2019, 13–27.

GAÁL 2014

Gaál Attila: 17–18. századi gyűrűk, pecsétgyűrűk és pecsétnyomók Tolna megyéből. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXXVI.* (2014) 379–404.

GERGELYFFY 1970

Gergelyffy András: Palota és Castrum Palota. *Magyar Műemlékvédelem 1967–68. 5* (1970) 125–145.

HOLL 1967

Holl Imre: Sopron középkori városfalai. Jelentés az 1961–64. évi ásításokról. *Archaeologiai Értesítő* 94/1 (1967) 155–183.

HOLL 1968

Holl Imre: Sopron középkori városfalai II. *Archaeologiai Értesítő* 95/1 (1968) 188–205.

70 Az 1566. évi ostromra lásd VERESS D. 1983, 92–96.

HOLL 1981

Holl, Imre: Feuerwaffen und Stadtmauern. Angaben zur Entwicklung der Wehrarchitektur des 15. Jahrhunderts. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXXIII. (1981) 201-243.

HOLL 1985

Holl Imre: Dunántúli kályhacsempék. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17 (1985) 209-220.

HOLL 1992

Holl Imre: *Kőszeg vára a középkorban: az 1960-1962. évi ásatások eredménye*. Budapest 1992.

HORVÁTH 2002

Horváth Richárd: *Várak és politika a középkori Veszprém megyében*. PhD doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Kézirat. Debrecen 2002.

ISTVÁNYFI 2009

Istvánffy Miklós *magyarok dolgairól írt története Tállyai Pál XVII. századi fordításában* I/2. Szerkesztette: Benits Péter. Budapest 2009.

KOPPÁNY 1984

Koppány Tibor: A közép-Dunántúl reneszánsz építészete. *Ars Hungarica* 12/2 (1984) 183-232.

KOVÁCS – PROHÁSZKA 2016

Kovács Péter – Prohászka Péter: Római sírfelirat töredéke a várpalotai vár falában. In: Fehér Bence – Kovács Péter (szerk.): *Felirattani újdonságok 2016-ban*. (Studia Epigraphica Pannonica VII.) Budapest 2016, 97-101.

LÁSZLÓ 1992

László Csaba: Újabb kutatások a várpalotai várban. In: Juan Cabello (szerk.): *Castrum Bene 2/1990: Várak a késő középkorban*. Budapest 1992, 183-192.

LÁSZLÓ 2006

László Csaba: A várpalotai 14. századi palota. In: Kovács Gyöngyi és Miklós Zsuzsa (szerk.): „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...”: *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Budapest 2006, 163-170.

LUKINICH 1943

Lukinich Imre: A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára. V. kötet 1556-1641. (A podmanini és aszói báró Podmaniczky-család története IX.) Budapest 1943.

LUPESCU 2006

Radu Lupescu: *Vajdahunyad vára a Hunyadiak korában*. PhD doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Kézirat. Budapest 2006. (A szöveges rész letölthető: <http://doktori.btk.elte.hu/art/lupescu/diss.pdf>. Utolsó letöltés: 2021. 07. 16.)

NAGY 2019

Nagy, Szabolcs Balázs: Noble Residences in the 15th century Hungarian Kingdom: The Castles of Várpalota, Újlak and Kisnána in the Light of Architectural Prestige

Representation. *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae* Ser. 3. No. 7. (2019) 375-396.

NAGY – VARGA in press

Nagy, Szabolcs Balázs – Varga, Máté: Counterfeiting and castle-building: synchron baronial trespasses at Várpalota? Traces of a special mint at the mid-15th-century residence of Nicholas Újlaki. (Megjelenés alatt lévő kézirat a *Castrum Bene* 16 konferenciakötet tanulmányai között.)

NÉMETH 1994

Németh Péter: A városlódi karthauzi kolostor története és régészeti emlékényaga I. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 19-20 (1994) 367-382.

PÁLFFY 2011

Pálffy Géza: A haditérképészet kezdetei a Habsburg Monarchiában. Az Angielini várépítész-familia rendszeres térképészeti tevékenysége a horvát-szlavón és a magyarországi határvidéken az 1560-1570-es években. Budapest 2011.

PARÁDI 1966

Parádi Nándor: A gyulai vár ásatásának építéstörténeti eredményei. *Magyar Műemlékvédelem 1961-1962* (1966) 135-165.

RÁCZ 2017

Ráczi Miklós: *A cseszneki vár építéstörténete. Épületrégészet és számítógépes modellezés*. Budapest 2017.

RADNAI 1956

Radnai Lóránt: A vár. In: Zákonyi Ferenc (szerk.): *Várpalota*. (A Veszprém Megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatalának Kiadványa) S.I. 1956, 56-67.

SUDÁR – K. NÉMETH 2020

Sudár Balázs – K. Németh András: Néhány újabb török pecsétnyomó és egy feliratos pecsétgyűrű Tolna megyéből. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* XLII. (2020) 113-125.

TEREI – TAKÁCS 2019

Terei György – Takács Ágoston: Feltárás a Budapest I. Táncsics M. u. 9. sz. telken, az Erdélyi bástya területén. *Castrum* 22 (2019) 139-143.

VÁRNAI 1970

Várnai Dezső: Várpalota várának építési korszakai. *Magyar Műemlékvédelem 1967-68*. 5 (1970) 147-153.

VÉGH 1997

Végh András: A középkori várostól a török erődig. A budai vár erődítéseinek változásai az alapítástól a tizenöt éves háborúig. *Budapest Régiségei* XXXI. (1997) 295-312.

VERESS D. 1983

Veress D. Csaba: Várak a Bakonyban. A veszprémi, pápai és palotai vár hadtörténete. Budapest 1983.

RENEZÁNSZ KŐFARAGVÁNYOK FÜZÉR VÁRÁBÓL

A hazai reneszánsz építészetünk egyik meghatározó vidéke Északkelet-Magyarország, ahol különösen sok épületen, főként kastélyokon és várakon jelentek meg az új stílus elemei. 1526 után, a mohácsi csatát követően a központi hatalom meggyengülésének, a kettős királyválasztásnak egyenes következménye volt néhány főúr hatalmának megerősödése, amely építkezéseikben is megmutatkozott. Közülük talán az egyik legjelentősebbnek a Perényiek nádori ága tekinthető, melynek korábbi rezidenciáját, a dél-dunántúli Siklós várát 1543-ban foglalta el az oszmán sereg, s ezután a család végleg az ország északkeleti részébe helyezte át központját. A Mohács utáni Magyarország egyik leghatalmasabb főura, Perényi Péter koronaőr és fia, Gábor országbíró építetói tevékenységéről Sárospatak nagyrészt ma is álló erősségének sokszor eredeti formájukban ránk maradt nyíláskeretei és más részletei mellett a Sátoraljaújhely és Ónod várában végzett feltárásokból származó reneszánsz stílusú kőfaragványok is tanúskodnak.¹ Füzért a Perényi család 1389-től egészen 1567-ig birtokolta, innen az utóbb említett erősségekhez hasonlóan ugyancsak jelentős mennyiségű reneszánsz faragott kő került napvilágra, köszönhetően a hosszú évtizedeken át zajló régészeti kutatásoknak.

Tanulmányomban ezeket a faragványokat kívánom bemutatni, amelyek a várban folyt reprezentatív építkezések ma is meglévő látványos bizonyítékai. Munkámban a várra és birtokosaira vonatkozó írott és régészeti forrásanyag, az erősség építéstörténeti vázlata is helyet kap. Mindez – formai vizsgálatuk mellett – elengedhetetlen a faragott kövek értelmezéséhez.

A füzéri vár romjai a Zempléni-hegység² keleti szélén, a Hegyköz medencéjét északról lezáró hegylanc előtt emelkedő, 552 méter magas, vulkanikus eredetű, különálló sziklacsúcson található Füzér település felett.³ Az északi-északkeleti hegyoldalban a várhoz vezető erdei úton először egy 90x15 méter alapterületű pihenőhöz juthatunk, amely a felsővárnál 50 méterrel alacsonyabban elhelyezkedő alsóvárnak ad helyet.⁴ A felsővár a hegy 70 méter hosszú és 40 méter széles platóján helyezkedik el.

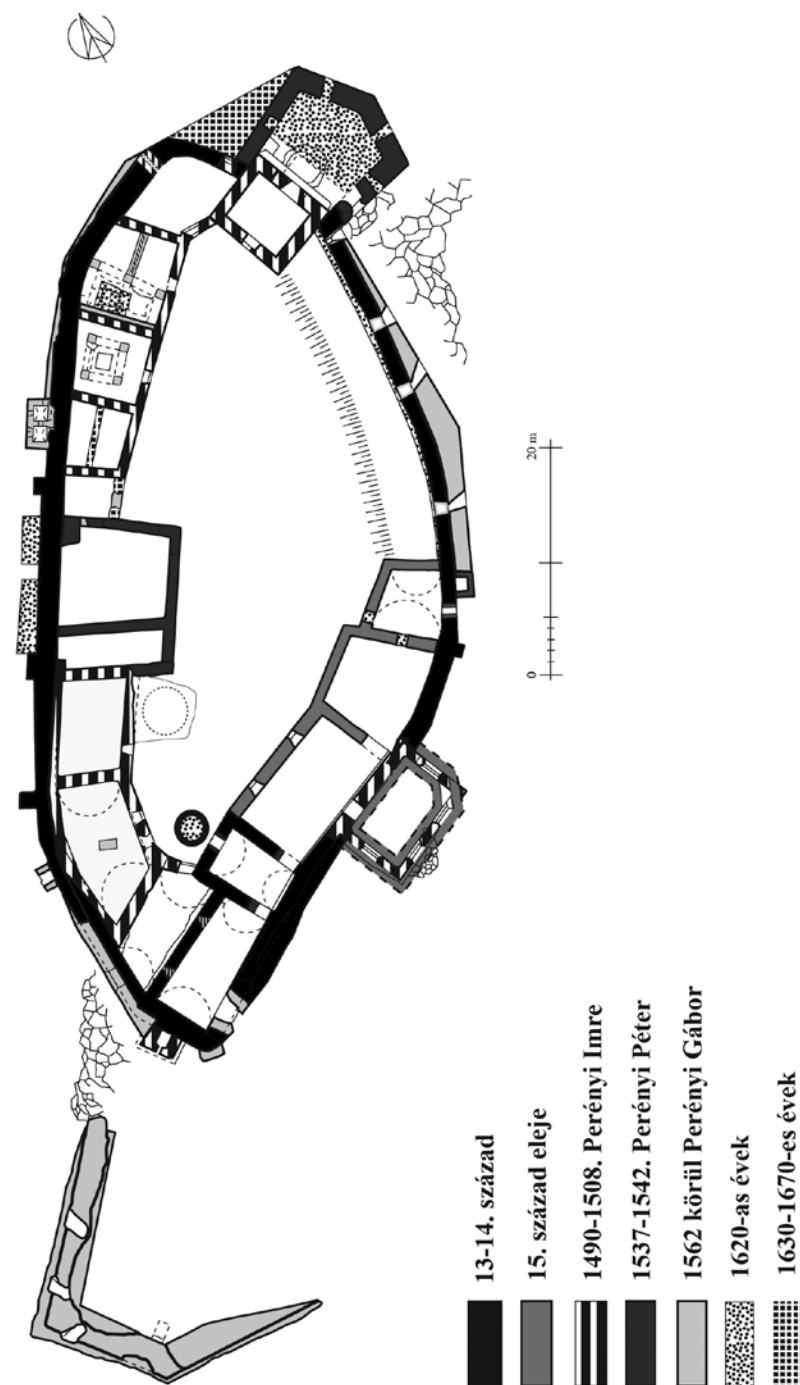
A magasabb északkeleti és alacsonyabb délnyugati részre tagolódó hegytetőt szabálytalan ovális alaprajzú, számos átépítést és külső köpenyezést mutató várfal övezi, amelynek már csak egy kis szakasza áll eredeti magasságban (**1-2. kép**). Vonalát északon a négyzetes kaputorony szakítja meg, ennek külső homlokzatához csatlakozik az ötszögű kapubástya. Délen találjuk a harmadik, nagyrészt eredeti formájában ránk maradt többszintes épületet, a várfalhoz kívülről hozzáépített téglalap alaprajzú kápolnát. Délnyugaton, már mélyebb térszínen a bástyaszerű, lőrésekkel ellátott, vastag falú ún. alsó védmű helyezkedik el. Számos, részben a várfallal egyszerre épített támpillér, valamint több árnyékszékakna is

1 DÉTSHY 2008, RINGER 2017; MVT 1. 2007b, 85-86.

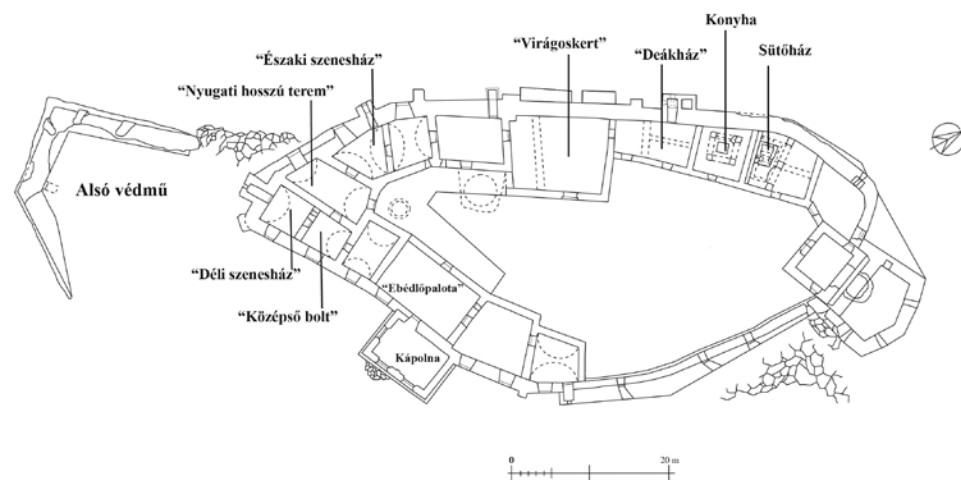
2 SIMON 2000, 10. A Zempléni-hegység, mint megnevezés a Tokaj-Eperjesi-hegység modern neve.

3 FELD – CABELLO 1980, 5; SIMON 2000, 10.

4 SIMON 2000, 20; SIMON 2005, 63.

1. kép – A felsővár alsó szintjének alaprajza az építési periódusokkal (SIMON 2006 nyomán)

2. kép – A felsővár rekonstruált lakószintű alaprajza a főbb helyiségek 17. századi inventáriumokban szereplő megnevezésével (KELEMEN – SIMON 2014, 2. kép és SIMON 2000 alapján)

kiugrik a várfal külső síkjából.⁵ Az ovális várudvart az északkeleti-keleti oldal kivételével épületek veszik körbe, amelyek közül a teljes délnyugati részt elfoglaló, szabálytalan V alaprajzú két épületszárny minden helyisége alá volt pincézve, illetve alagsorral rendelkezett. A kétszintes épületegyüttes felső szintjén, azaz a földszinten kaptak helyet a lakóterek, amelyekből azonban már alig maradtak ránk érdemi maradványok. Még jobban elpusztult az északnyugati szárny, melynek délnyugati tagja, a 17. századi forrásokban „Deákháznak” nevezett épületegység egykor szintén kétszintes volt és a felső szinten lakótérrel rendelkezett. A többi helyiségbe a gazdasági, kiszolgáló terek kerültek. E szárny keleti végéhez csatlakozik a vár bejárata az említett kaputoronnyal.⁶ A kaputoronytól délkeletre elterülő részt a lőrésekkel tagolt külső köpenyvezéssel ellátott várfalhoz kapcsolódó földszánc, ágyúállás övezi.⁷

Az impozáns sziklaszirten emelkedő romok egészen a 20. század elejéig a környékbeli lakosság számára kőbányaként szolgáltak a falubeli lakóházak építésekor. A vár tervszerű kutatásának megkezdése előtt igen kevés tudományos igényű munka foglalkozott Füzerrel. Említésre méltó Pettkó Béla történeti összefoglalása 1911-ből, majd 1914-ben Kemény Lajos Abaúj-Torna vármegye 16-17. századi történetét feldolgozó művében írt a várról. Az 1930-as években végzett helyreállítási munkák kapcsán Lux Géza foglalkozott az erősséggel, főként a várkápolnáról szól írásában.⁸ A várban elsőként Feld István és Juan Cabello végzett feltárást 1977-ben, amely során egy árokrendszerrel vizsgálták meg a körítőfalakkal övezett területet, ahol falakra már csak a terep egyenetlenségei utaltak.

⁵ SIMON 2000, 21.

⁶ MVT 1. 2007a, 50; SIMON 2006, 16-17, 24; SIMON 2006, 40.

⁷ SIMON 2000, 64; SIMON 2006, 24.

⁸ Lásd minderre: MVT 1. 2007a, 51; SIMON 2000, 17.

1992-ben Simon Zoltán irányításával folytatódtak a régészeti kutatások. Ezt követően szünetekkel ugyan, de folyamatosan tártak fel az egyes épületszárnyak pince- illetve földszinti helyiségei, az alsó védmű, a várudvar a ciszternával és kúttal. 2009-ben a miskolci Herman Ottó Múzeum vette át a feltárások vezetését Gál Viktor irányításával. A vár területe az északkeleti-keleti földszánc kivételével nagyrészt már szisztematikusan feltárássra került az utóbbi évtizedben jórészt megvalósult kiépítés előtt. Az eddigi kutatásokról, s azok eredményeiről számos publikáció látott napvilágot a feltárásokat vezető régészek és a várral foglalkozó építészek tollából. Jelen tanulmány témája szempontjából érdemes kiemelni Kelemen Bálint és Simon Zoltán munkáját, akik részletes elemzést készítettek a felsővár délnyugati és délkeleti palotaszárnyának feltételezhető 17. századi állapotáról. Elméleti rekonstrukciójukban felhasználták a ránk maradt, archív rajzi és képi, valamint az igen részletes írott forrásanyagot, összevetve mindezt a régészeti kutatások eredményeivel és az ismert építészeti részletekkel.⁹

A vár birtoklás- és építéstörténeti vázlatja

Az 1977 óta több szakaszban lezajlott régészeti kutatások, az összegyűjtött és részletesen elemzett írott források számos adattal szolgáltak a vár építéstörténetéről, amely mostani tudásunk szerint viszonylag nagy pontossággal megrajzolható, különösképp a reneszánsz építkezések szempontjából igen lényeges 16-17. századra vonatkozóan (**1. kép**).

A történeti Abaúj vármegye délkeleti részén elhelyezkedő vár egyike azon kevés magánföldesúri erősségeknek, amelyek már a tatárjárást megelőzően is álltak. Első említését 1264-ből ismerjük, azonban ebben az oklevélben visszautalnak arra, hogy Kompolt nembeli „vak” Andronicus mestertől II. András király (1205-1235) vásárolta meg a várat. A 13. század első felében felépült felsővár területét kőfállal vették körbe, amelynek magját a még ma is álló körítőfal adja.¹⁰ Az ebből az időszakból származó kőépület délnyugaton állt, a délkeleti palotaszárny két nyugati pincehelyisége maradt ránk ebből. A vár délnyugati sarkában álló kelet-nyugati tengelyű, egykor dongaboltozatos pincetér északnyugati fala, amely a vizsgálatok alapján egyszerre épült a szomszédos helyiség falaival, kötésben áll a 13. századra keltezett nyugati várfallal, így ez utóbbi tér sem lehet későbbi.¹¹ A délnyugati palotaszárny és a délkeleti szárny keleti szélső helyiségeinek területén egykor szabadon álló kemencék kerültek elő, amelyek egészen a 15. század végéig ellátták a konyha és a sütőház feladatait, amikor ez a funkció átkerült az ekkor emelt északnyugati épületszárnyba.¹² A vár kapuja északkeleten nyílt, amely valójában egy várfalba vágott egyszerű nyílás volt. A külső szinthez képest magasabban helyezkedett el, így vélhetően

⁹ A legfontosabb irodalom: FELD – CABELLO 1980.; FELD István: Régészeti kutatás a füzeri várban. *Műemlékvédelem* 1 (1981) 71-83; SIMON 2000; SIMON 2005; SIMON 2006; SIMON – SZEKÉR 2001; GÁL – KELEMEN – SIMON 2013; KELEMEN – SIMON 2014; GÁL 2019.

¹⁰ SIMON 2000, 10. A vár 1245 előtti létét bizonyítja egy II. Eberhard salzburgi érsek 1200-1246 között vert friesachi dénárja is, amelyet a feltárások során az északi épületszárny egyik helyiségének legkorábbi járósíntjében találtak. (SIMON 2000, 10. CNA Ca. 19.)

¹¹ „E fal közös a délnyugati pincével kelet felől szomszédos, észak-déli tengelyű téglalap alaprajzú, szintén dongaboltozatú térrel”: SIMON 2000, 21; 54-57; SIMON 2005, 55.

¹² SIMON 2003, 217; SIMON 2005, 53; GÁL 2016, 135-136.

kapcsolódott hozzá egy faszerkezetű feljáró. Pontos formáját a későbbi falvastagítások, pusztulások miatt nem ismerjük, csak alsó része maradt meg.¹³

A fent említett 1264. évi oklevélből az is kiderül, hogy a pápa felszólította István herceget, adja vissza testvérének, Anna halicsi hercegnőnek a tőle erőszakkal elvett várat, amelyet apjuktól, IV. Bélától kapott. Hat évvel később azonban arról értesülünk, hogy a pápai közbenjárás eredménytelen volt, ezért többek között Füzér is színtere lett az apa és fiú között kialakult konfliktusnak. A király fegyverrel próbálta meg visszafoglalni a várat lázadó fiától, amelyet azonban V. István hű embere, Rosd nembeli Endre fia, Mihály, nyitrai ispán¹⁴ megvédett ura számára. Ezért és más szolgálataiért kapta meg Füzért és tartozékait Mihály 1270-ben.¹⁵ Az adománylevelet két év múlva megerősítette a király, ebben már Mihály fivére, Demeter is szerepelt. Ezt követően a 13. századból nem maradt fenn információ a várról. Legközelebb csak 1320-ban értesülünk róla, ekkor, mint királyi vár, Druget Fülöp újvári ispán igazgatása alatt állt. Az Anjou-korban mindvégig a király abaúji ispánjainak honorbirtoka maradt.¹⁶ A 14. században már bizonyosan működött a várudvaron a ciszterna, annak is a nagyobb, majdnem 300 cm átmérőjű változata, amelyet később leszűkítettek.¹⁷

1389. február 2-án Zsigmond király a néhai Perényi Péter, székely ispán fiainak, Imrének, Jánosnak és Miklósnak adta adományban Füzért,¹⁸ amely adománylevelét 1405-ben került megerősítésre.¹⁹ A család birtokba lépését követően, a 15. század legelején meghatározó építkezések történtek a várban. A korai délnyugati, kétszintes, két helyiségből álló épületet kelet felé kibővítették, létrehozva azt a délkeleti palotaszárnyat, amely egészen az erősség pusztulásáig fennállt. Az alsó szinten többszakaszos pince helyezkedett el. A felső szint lakóhelyiségeit délről világították meg fülkés ablaknyílások. Ezekbe akár azokat a keresztosztós, homorlatos, gótikus kereteket is helyezhették, amelyekből több is előkerült a feltárások során.²⁰ Ebben az időszakban épült fel, feltehetően a ma álló épület helyén egy, bizonyára ugyancsak a szárny középső helyiségéből nyíló, a várfal külső síkjához kapcsolódó korábbi kápolna is. Belső terének építészeti részleteiről a később több helyen másodlagosan beépített, kétszer hornyolt boltozati bordatöredékek és a hengeres kiképzésű faloszlop-elemek tanúskodnak.²¹

A 15-16. század fordulójára tehető a füzéri vár következő nagyszabású átépítése, feltehetően akkor, amikor Perényi Imre, az ország nádora birtokolta az erősséget. Ekkor a család mind anyagilag, mind társadalmilag olyan pozícióba került, hogy felmerülhetett az igény füzéri váruk átépítésére valamikor 1490 után, de talán még 1508 előtt, amikor Perényi Siklóson, a család új rezidenciáján kezdett építkezésbe.²² A korábbi kápolna bontását követően a század legelején újat emeltek, amely késő gótikus pálcás, homorlatos,

13 FELD – CABELLO 1980, 18.

14 ZSOLDOS 2011, 176.

15 SIMON 2006, 7-8.

16 ENGEL 1996, I. 314; SIMON 2000, 10; SIMON 2006, 8; FÜGEDY 1977, 134.

17 GÁL 2012, 74; GÁL 2019, 97.

18 SIMON 2000, 11.

19 DL 7480

20 SIMON 2005, 57.

21 SIMON 2005, 60; SIMON-SZEKÉR 2000, 212-214; GÁL 2017, 107; GÁL 2019, 103-104.

22 SIMON – SZEKÉR 2000, 226-227, DL19730: Perényi Imre 1491. június 14-én 3000 arany forintért zálogba vetette Vizsolyt, Vilyt és Felsőregmecet, amelyek akkor a várhoz tartoztak, Pálóczi István özvegyének, amely adat Simon Zoltán és Székér György szerint akár utalás lehet Füzéren ekkor zajló építkezésére.

körtettagban végződő bordákkal épült hálóboltozattal rendelkezett. A magas, keskeny, mérműves ablakok aljában belül gazdagon tagozott kerettel ellátott ülőfülkék készültek a nyugati és déli oldalon. Kváderekkel borított belső homlokzatán díszes szoborfülkéket helyeztek el és bejárata is gótikus profilozású kőkerettel rendelkezhetett.²³ A délkeleti szárny nyugati végéhez egy újabb palotaszárnyat kapcsoltak a délnyugati-nyugati várfal mentén, amellyel kialakult a hegy platóját nyugatról és délről V alakban körülölelő palotaszárny együttese.²⁴ A délnyugati szárny déli szélő helyiségének omladékából olyan, másodlagosan, falazókőként felhasznált, gótikus faragványok kerültek elő, amelyek megegyeznek az ekkor épült kápolna faragott kőelemeivel. Ezek minden bizonnyal úgy kerülhettek a pincetér feletti helyiség falába, hogy a kápolna építéskor megmaradt, rontott darabokat építőanyagként használták fel egyidőben a szakrális tér építésével.²⁵ A külső várfal ezen szakaszának belső oldalához köpenyfalat húztak, amely alapozási árkának betöltéséből legkorábban a 15. század végére keltezhető kerámiatöredékek kerültek elő.²⁶ Az északi részen ekkor épült fel a ma is álló kaputorony, valamint az északnyugati épületszárny.²⁷

A század második negyedében, az 1530-as években kerülhetett sor újabb építkezésekre már Perényi Imre fia, Péter birtoklásának idején, a család új, sárospataki rezidenciájának építését²⁸ követően.²⁹ A legjelentősebb változások a kapu környékét érintették, ugyanis a torony külső oldalához egy ötszögletű, vastag falú, lőréses kapubástyát építettek. Nem kizárt, hogy tervezője Alessandro Vedani volt, aki éppen ez idő tájt dolgozott a Perényiek várerődítési munkáin.³⁰ A délnyugati és északnyugati épületszárny közé ekkor épültek fel az ún. „Virágoskert” falai és mellette annak a folyosónak a kő alapjai, amely a palotaszárnyak udvari homlokzata előtt is végigfutott.³¹ További átalakításokat végeztek a következő évtizedben, amikor kibővítették az északnyugati szárny nyugati szélő helyiségét, létrehozva az ún. „Deákházat”, amelynek a földszintjét két kisebb egységre osztották.³² A felsővárba felvezető sziklalépcső aljában lévő, említett alsóvár területét ekkor vették körbe kőfallal és építették meg a déli végére a vár külső kapuját félköríves kőkeretével és felvonóhidjával a sziklába vésett szárazárok elé.³³

Újabb, nagyobb volumenű építkezések az 1560-as évekbe tehetőek, amikor Perényi Péter fia, Gábor a hegy platójának már mélyebb térszíntelen lévő délnyugati végét a várhoz kapcsolta, kialakítva a lőréses tagolt alsó védművet. A lejárata a délkeleti palotaszárny nyugati pincehelyiségének külső falába vágta.³⁴ A felsővár falainak külső oldalát körben, főként északon, keleten és nyugaton megköpenyezték, a délnyugati sarkot ötszögű támpillérrel erősítették meg. A keleti várfalszakasz köpenyezése jóval vastagabb volt, itt lőréseseket is építettek a falzatba. A feltárások során tett megfigyeléseket összevetve a ránk maradt, igen részletes 17. századi írott forrásanyaggal feltételezhető, hogy

23 SIMON – SZEKÉR 2001, 227; SIMON 2005, 59-60; GÁL 2017, 107.

24 SIMON 2004, 217; SIMON 2005, 53.

25 SIMON 2000, 50-51.

26 SIMON 2000, 47-48.

27 SIMON 2005, 53.

28 DÉTSHY 2008, 46.

29 SIMON 2000, 13.

30 SIMON 2005, 50.

31 SIMON 2000, 42; SIMON 2006, 30.

32 SIMON 2000, 33-34.

33 SIMON 2004, 218.

34 SIMON 2005, 61.

a délkeleti szárny lakószintjének nyugati helyiségét ekkor osztották fel két kisebb térre: a „déli szeszsházra” és a délkeleti szárny „boltos házára”, ahogy a délnyugati szárny középső nagyméretű, „északi szeszsház” nevű termét is.³⁵ Az északnyugati szárnyban szintén átalakítások történtek. A „Deákház” kisebb helyiségeit összevonták, az osztófalakat elbontották, az udvari és a nyugati bejáratot elfalazták, az addig földszintes teret megemelték még egy szinttel. Külső falát itt nem csak köpenyezték, hanem egy kettős árnyékszékaknát is építettek hozzá.³⁶ A falak külső köpenyezése, valamint a „Deákház” újonnan épült felső szintje és a vele egyszerre emelt árnyékszékakna a falazóanyag szempontjából egységes képet mutat, tisztán tufakövből készültek e falazatok. A feltárás során a délnyugati palotaszárny és a „Deákház” felső szintjének megmaradt falaiban is fellelhetők voltak másodlagosan felhasznált kőfaragványok, valamint a délnyugati szárny „nyugati hosszú termének” külső oldalán az említett árnyékszékakna állványlyuk-rendszeréhez igen hasonló nyomokat lehetett megfigyelni.³⁷ A 16. századi építkezésekhez kapcsolhatók a jelen tanulmány szempontjából jelentős átalakítások is, amikor a palotaszárnyak ablak- és ajtónyílásainak nagy többségét reneszánsz keretekkel látták el.³⁸

Perényi Gábor 1563-ban bekövetkezett halálát követően a Báthori család, majd a Nádasdyak birtokába került a vár, amely időszakban szintén zajlottak átalakítások.³⁹ Építési felirata alapján 1622-ben Komáromi György, Füzér várának provisor a jóvoltából átépítették a ciszternát. Átmérője szűkebb lett, kváderkövekkel falazták ki és kávját is megújították.⁴⁰ Ezt követően, a század 40-es éveiben emelték a keleti-északkeleti részt elfoglaló, fagerendákkal megerősített ágyúállást. A várfal lőrésait egy belső köpenyfallal takarták el.⁴¹ Ezzel egyidőben a kapubástyát is jelentősen átépítették, belső terének nagy részét tömören elfalazták, a kaputorony felé hagytak egy dongaboltozattal fedett folyosót.⁴² Utoljára minden bizonnyal a 60-as években történt átalakítás a vár épületein, amikor Bónis Ferenc kapta meg az erösséget zálogbirtokként, vállalva, hogy ott jelentős felújításokat végez.⁴³ Ekkor kerülhetett sor a délnyugati és délkeleti palotaszárny lakószintje előtt húzódó, fából készült udvari folyosó felújítására és a kút felvonószerkezetének építésére, amelyet a faanyagok dendrokronológiai vizsgálatai is igazoltak, hiszen az utóbbi elemeket valamivel korábban, 1633 és 1645, míg a folyosó anyagát éppen 1661 és 1673 között vágták ki.⁴⁴ A Wesselényi-összeesküvésben való részvételük miatt Nádasdy Ferencet és Bónist is elfogták, majd kivégezték, birtokaikat a kincstár javára elkobozták. A füzéri javak elfoglalására 1670. június 22-én került sor és azt követő építkezésekről már nincs tudomásunk. A várat 1676-ban az őrsege elhagyta és használhatatlanná tette – bizonyára felgyújtották.⁴⁵

35 KELEMEN – SIMON 2014, 47; SIMON 2000, 47, 53.

36 SIMON 2000, 34-36, 39-40; SIMON 2005, 60.

37 SIMON 2000, 40, 49.

38 SIMON 2000, 38-39.

39 SIMON 2000, 30, 32; SIMON 2006, 11.

40 GÁL 2012, 75; GÁL – KELEMEN – SIMON 2013, 174.

41 SIMON 2005, 60.

42 SIMON 2005, 50-51.

43 GÁL – KELEMEN – SIMON 2013, 176.

44 GÁL – KELEMEN – SIMON 2013, 176-177.

45 SIMON 2000, 15; SIMON 2006, 13.

A reneszánsz kőfaragványok

A vár kutatása során közel 1000 darab kőfaragvány látott napvilágot, amelyekből 1977 és 2015 között 928 darab került dokumentálásra. Ezt a munkát több éven át Simon Zoltán végezte, majd 2014 és 2015 folyamán Mag Hellával közösen fejeztük be az anyag felmérését. E faragványok között megtalálhatók egyszerű tagozatlan, csaplyukkal ellátott, tokhornyos és élszedett nyíláskeretek, gótikus faragványok, amelyek nagy része az egykori kápolnát díszítette, és reneszánsz faragott kövek egyaránt. Összesen 173 db töredék sorolható a reneszánsz profillal ellátott faragott kövek közé, amelyek főként nyíláskeretekhez, tehát ajtó- és ablakkeretekhez, valamint azokat lezáró szemöldök- és könyöklőpárkányokhoz tartoztak.⁴⁶

A reneszánsz kőfaragványok lelőhelye

A kőfaragványok a feltároló épületszárnyak helyiségeit borító omladék- és feltöltési rétegekből folyamatosan kerültek elő a régészeti kutatások során (**3. kép**). Ezek közül néhány lelőhelyet feltétlenül érdemes kiemelni. Az északnyugati épületszárny déli szélső helyisége, a „Deákház” előtti udvarrészen az omladékban olyan épületfaragványokat – egy keresztosztós ablak számos töredékét – tártak fel, amelyek nagy valószínűséggel éppen ennek az emeleti teréből származhattak.⁴⁷ A délnyugati szárny alapincézett helyiségének felső lakószintjéből szinte semmi sem maradt. Az épület nagyrészt ránk maradt pinchehelyiségeit közel 3 méter vastag köves omladék réteg borította.⁴⁸ A „nyugati hosszúterem” alatti pinchehelyiségben találták meg a felette egykor állt teremből az „északi szeszsházba” vezető ajtónyílás teljes keretének elemeit.⁴⁹ A délkeleti palotaszárny alatt húzódó pinceszakasz feltöltéséből különösen sok töredék és egy félkész vörösmész kő faragvány származik.⁵⁰ Ugyanígy a palotaszárnyak előtti udvarrészeiről és a hegyoldalból is kerültek elő további töredékek.

A ciszternában 8 méteres mélységben találták meg az egykori káva 8 faragott kőelemét. Az egyiket egyszerű, reneszánsz stílusú keretelésben egy felirat tudósít a már fent említett megrendelőről és a megrendelés időpontjáról: [MEMO]RIA GE[ORGI]I KOMARO[MI] PROVISO[R] [AR]CIS FYZER FIERI FECIT ANNO 1622. Emellett egy reneszánsz tagozatú ablakkeret szinte összes darabja is kiemelésre került a vízgyűjtőből. A kútból szintén több reneszánsz nyíláskeret- és párkánytöredék is napvilágot látott a feltárások során.⁵¹

A reneszánsz kőfaragványok leírása

Az előkerült faragványok nagy többségét nyíláskeretek töredékei alkotják. A következőkben bemutatásra kerülő típusok meghatározása a teljes, illetve közel ép profillal rendelkező 58 darab faragvány alapján történt (**3-4. kép**).

46 Köszönettel tartozom Simon Zoltánnak, aki feldolgozásra átengedte a vár reneszánsz kőfaragványait.

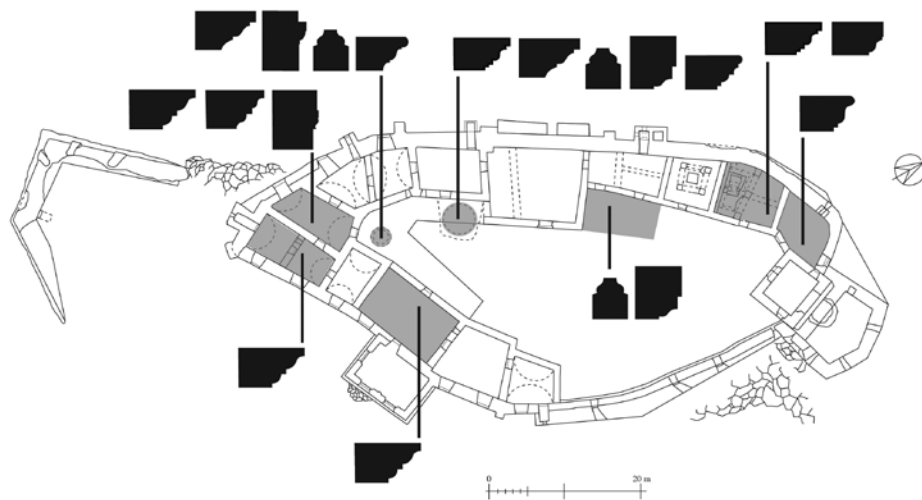
47 FELD – CABELLO 1980, 219.

48 CABELLO – FELD 1980, 218.

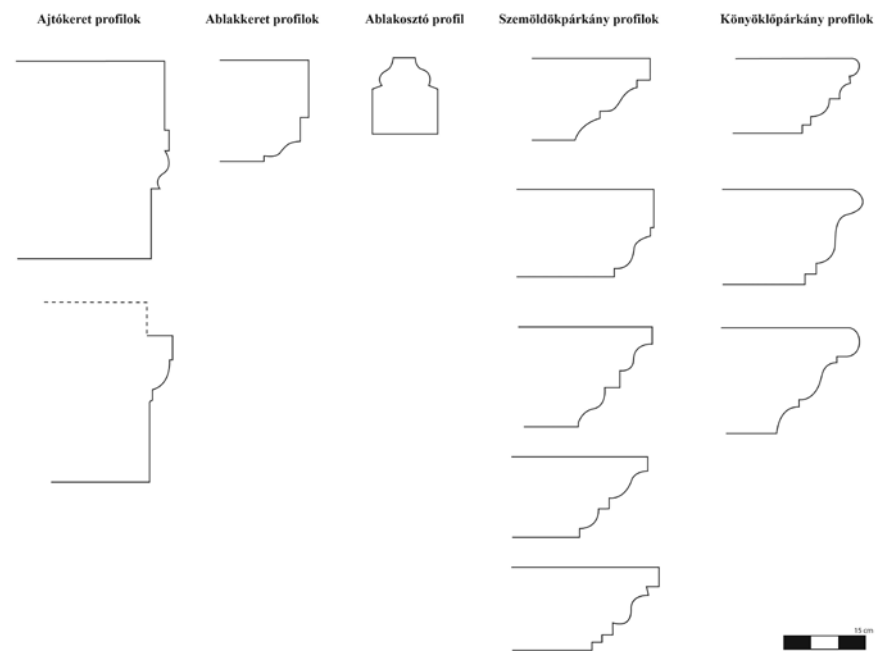
49 SIMON 2000, 49.

50 SIMON 2004, 217-218.

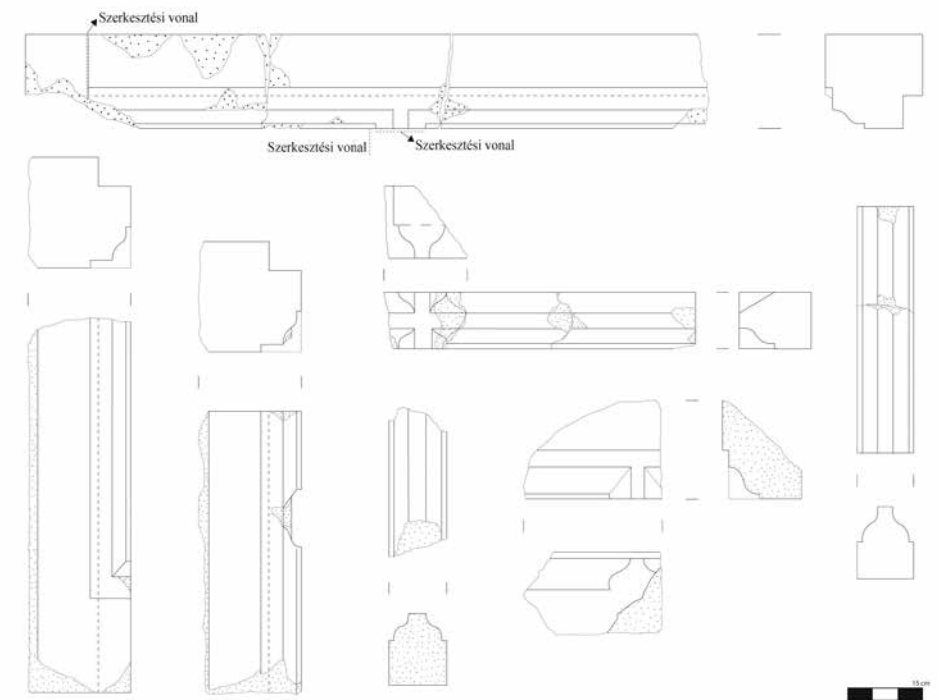
51 GÁL 2012, 74-75; GÁL 2019, 97-98.

3. kép – A meghatározható nyílászkeret- és párkánytípusok előkerülési helye a felsővár rekonstruált lakószinti alaprajzára vetítve (SIMON 2006 és KELEMEN – SIMON 2014, 2. kép alapján)

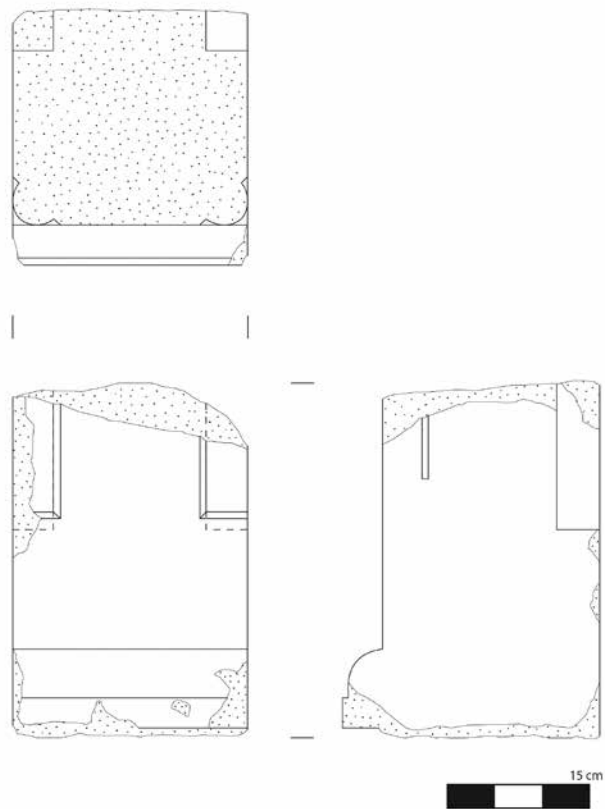
4. kép – A reneszánsz ajtó-, ablakkeretek, szemöldök- és könyöklőpárkányok profiltípusai

5. kép – Keresztosztós ablakkerettöredékek a ciszternából és a „Deákház” előtti udvarrészről

Az ajtókeretként meghatározható darabokat vizsgálva két profiltípust tudunk megkülönböztetni: a *lemez-lemez-kíma-lemez* és a *lemez-negyedpálca-lemez-homorlatból induló lemez* tagozatokat. Előbbihez 16 darab töredék köthető biztosan, utóbbiból azonban mindössze egyetlen töredéket ismerünk. Az ablakkeret-töredékek alapján egyetlen profiltípust lehet meghatározni: a *lemez-szima-lemez-lemez* tagozatsort, amely hat darab töredéken jelenik meg. Ehhez a középső lemez két oldalán egy-egy szima és egy-egy lemez tagozatú ablakosztótöredékek tartoznak, amelyből 19 darab került elő az ásások során. Egyetlen töredéket ismerünk egy olyan osztóból, amelyen a középső lemez két oldalán két háromnegyed pálca között egy lemez látható. Stílusa és nagy mérete alapján inkább ajtókeret része lehetne, azonban középsőtűs ajtókerethez tartozó egyéb töredékek, vagy egy ilyen nyílásnak a helye nem ismert a várban (6. kép).

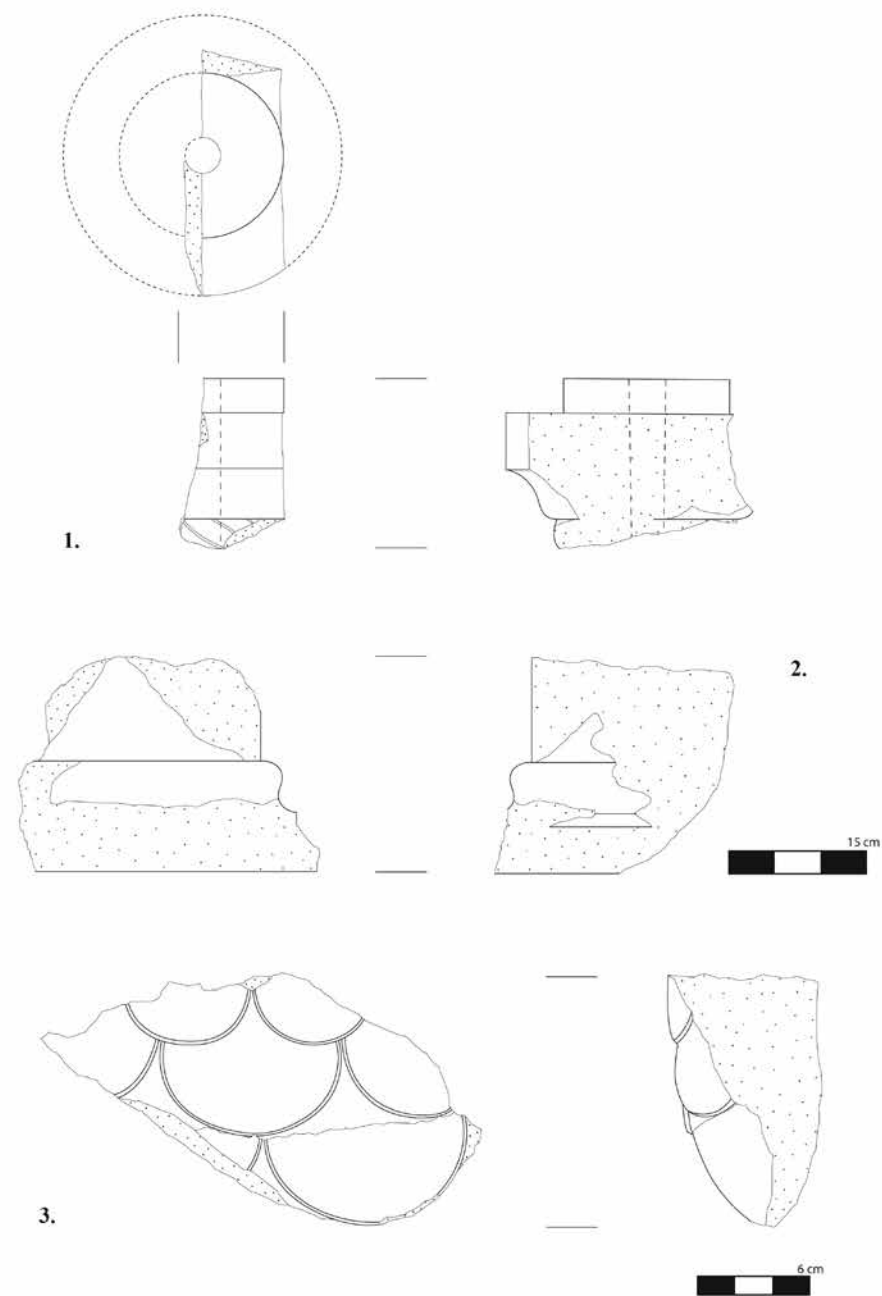
A párkánytöredékeket vizsgálva öt különböző szemöldökpárkány profilját lehetett elkülöníteni, amelyek közül a *lemez-szima-lemez-kíma* tagozatsor a délnyugati palotaszárnyban talált, említett ajtókeret párkánya négy töredéken jelenik meg, míg a *lemez-lemez-szima-lemez* profil egy töredéken azonosítható, amely az északnyugati palotaszárny 17. századi sütőházának kemencéjébe volt befalazva másodlagosan. A *lemez-lemez-szima-lemez-homorlat* tagozatsor a ciszternában előkerült ablakkeretet díszítő szemöldökpárkány négy töredéken látható. A további két előkerült profiltípust – *lemez-lemez-szima-lemez-lemez*, illetve *lemez-szima-lemez-negyedpálca-lemez* – nem lehetett nyílástípushoz kötni. Előbbiből kettő, utóbbiból négy töredék került elő a feltárások során.

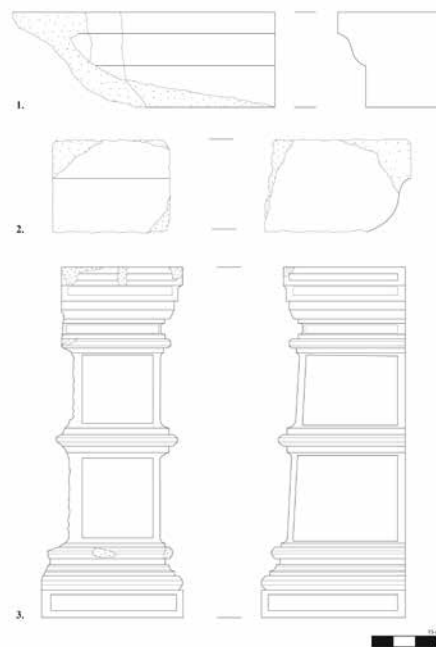
6. kép – Osztó töredéke lemez és háromnegyedpálca tagokkal

A könyöklőpárkányoknak három különböző változatát tudtuk meghatározni: *hengertag-szima-lemez-lemez* profilt, amelyből egy, *hengertag-lemez-szima-lemez-homorlat* profilt, amelyből négy, valamint *hengertag-lemez-homorlat-negyedpálca-lemez-lemez* profilt, amelyből öt darab töredéket ismerünk. Utóbbi a ciszternában feltárt ablakkeret könyöklőpárkányként szolgált (4. kép).

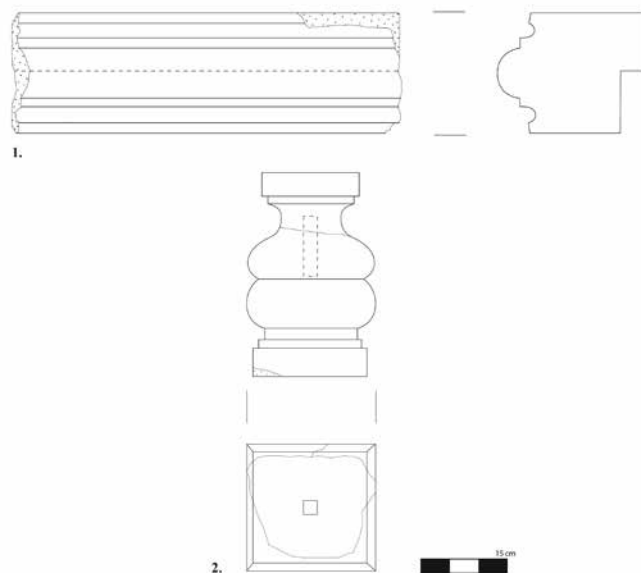
Az előkerült faragványok között megtalálható sok olyan kisméretű töredék, amelyek nem sorolhatók be egyértelműen a fent említett profiltípusok közé, mivel mindössze néhány tagozatot mutatnak, azonban kétségkívül egykori reneszánsz nyílászorok darabjaiként kell őket értelmezni. Mindemellert említést érdemelnek még a következő faragványok, amelyek ugyancsak a reneszánsz korszak emlékei. Egy reneszánsz oszlopfő, egy törpepillér, egy márgából készült, pikkelydíszes töredék, (7. kép:1-3) egy konzol töredéke, a már említett vörösmészkőből készült, talán kandallóhoz tartozó, tagozott falpillér, 6 darab összeillő, talán kútkávaként meghatározható *lemez-szima-lemez* tagozatú töredék, (8.kép:1-3) a délnyugati palotaszárny középső helyiségének („Középső bolt”)

7. kép – Reneszánsz kőfaragványok I.: 1. oszlopfő töredéke, 2. törpepillér töredéke, 3. pikkelydíszes faragvány töredéke

8. kép – Reneszánsz kőfaragványok II.: 1. kútkáva töredéke, 2. konzol töredéke, 3. falpillér

9. kép – Reneszánsz kőfaragványok III.: 1. kályhagerenda töredéke, 2. kályhaláb

egykori cserépkályhájának tagozott kőlabai és gerendája,⁵² (9. kép:1-2) valamint a ciszterna kávjának feliratos eleme, amelyen a szöveget *lemez-kima* tagozatok keretezik. A reneszánsz kőfaragványok anyaga – leszámítva az említett pikkelydíszes töredéket és a falpillért – egységesen riolittufa, amelynek a származási helyeként valószínűleg a közeli Füzérkomlós vagy Füzérkajata határában egykor működött kőbányák határozhatók meg.⁵³

A rekonstrukció kérdése

A faragványok és legfőképpen a nyílászorok rekonstrukciójával és egykori helyének vizsgálatával kapcsolatban a legnagyobb problémát az épületszárnyak falainak nagyfokú pusztulása jelenti. A reneszánsz stílusú kerettel ellátott ajtók és ablakok a lakósínten helyezkedtek el, amelyekből azonban alig maradt meg valami (2. kép). Mindössze a délnyugati oldalon, a „nyugati hosszú terem” végén számolhatunk egyetlen, de csak az egykori kőkeret fészkeivel megmaradt teljes ablaknyílással.⁵⁴ Emiatt így alapvetően csak a töredékekre, valamint a rendelkezésre álló levéltári forrásanyagra támaszkodhatunk. Füzér esetében az írott források tekintetében a birtoklás- és családtörténeti adatok mellett ismerünk gazdasági jellegű feljegyzéseket is, amelyek különböző részletességű és színvonalú inventáriumok, ingóságjegyzékek, memoriálék, osztálylevelek, számadások és leltárok. Az eddig ismert források feldolgozását szakdolgozatában Simon Zoltán végezte el, így munkám során leginkább az abból készült kötetre támaszkodhattam.⁵⁵ A különböző források egymást kiegészítő szerepére egy példát érdemes itt említeni. Tudjuk, hogy egy, a 17. század közepén történt bontásnak kőkeretes és nem csak a 16. századnál korábbi nyílászorok is áldozatul estek. Ezt egyrészt igazolja az 1654-es inventárium azon kitétele, amely szerint a kertben ablakokból, ajtókból és boltozatokból származó faragott kövek állnak rakásban, másrészt pedig az a tény, hogy a sütőház 17. századi kemencéjének ma is álló falába reneszánsz töredékek lettek befalazva.⁵⁶

Simon Zoltán elemzése szerint az írott forrásokban kivétel nélkül kőkeretes ajtókról tettek említést. Az inventáriumok szövegei ugyanakkor igen következtelnek és sokszor előfordul, hogy az egyes helyiségek ajtaját meg sem említik, a szobák közötti esetleges közvetlen kapcsolatról is csak elvétve értesülünk. Mindezek alapján a lakósínten 24 ajtó biztosan volt és még néhány további léte erősen valószínűsíthető. A forrásokban a lakósínt feletti emeletként értelmezhető szinten 9 ajtót lehetett összeszámolni. Ehhez képest az előkerült töredékek alapján mindössze 10 különböző ajtókeretet sikerült elkülöníteni.⁵⁷ Valószínű, hogy a palotaszárnyak pincéit kitöltő omladékból előkerült kerettöredékek és szemöldökpárkány darabok főként ajtókeretekhez tartozhattak, mivel a döntően külső falakon kialakított ablakok kőkereteihez tartozó elemek bizonyára kifelé estek a hegyoldalba. A reneszánsz ajtókereteket vizsgálva egyetlen biztos példánk a délnyugati palotaszárny déli pincehelyiségébe a felette húzódó lakósíntől lezuhant *lemez-lemez-kima-lemez* tagozású keret darabjai, amely a nyugati „hosszú teremből” az „északi szeszesházba”

52 SIMON 2000, 44, 46.

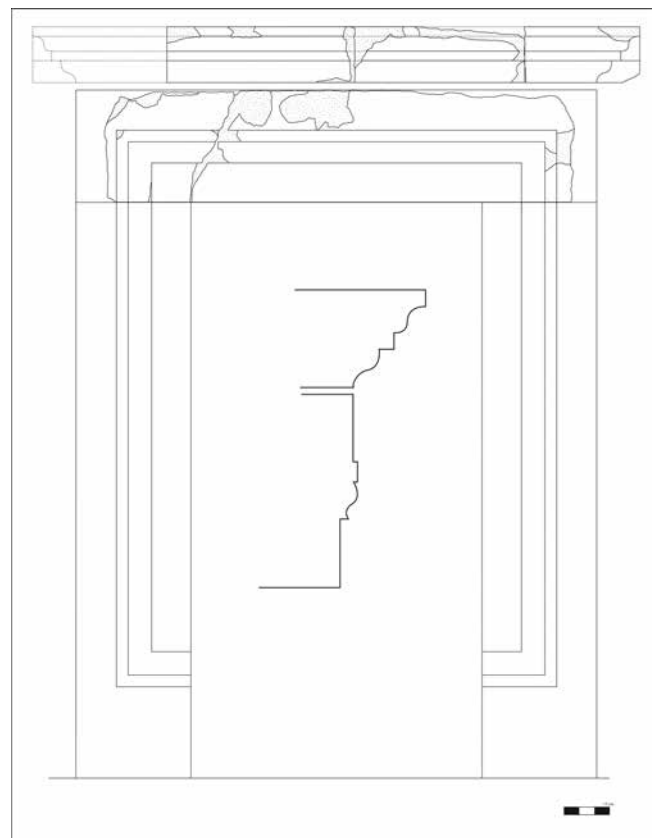
53 GÁL 2012, 74-75; GÁL 2019, 97-98; SIMON 2000, 79.

54 SIMON 2000, 49.

55 SIMON 2000.

56 SIMON 2000, 74, 76.

57 SIMON 2000, 73.

10. kép – A délnyugati palotaszárnyban állt reneszánsz ajtókeret rekonstrukciós rajza (Simon 2000, 165. alapján)

vezető ajtót díszítette a *lemez-szima-lemez-kima* profilú szemöldökpárkánnyal⁵⁸ (10-11. kép). A többi, ajtókeretként meghatározott faragvány oly mértékben töredékes, hogy azokból rekonstrukciót nem készítettem, mivel túlságosan sok bizonytalanságot hordoznának magukban.

A 17. századi írásos források a várban összesen 15 ablakot írtak le, beleértve a pince-szintet is. Az ajtókhöz hasonlóan ezek is kőkeretesek voltak. Ennél azonban biztosan több ablak volt a várban. Az ásások során a pince-szinten tártak fel olyan ablaknyílásokat, amelyeket egyetlen leltár sem említett meg, pedig a megfigyelések alapján sosem voltak elfalazva. Két olyan ablak maradt meg *in situ*, amelyeket a feljegyzések nem említettek.⁵⁹ A lakószintű terek ablakai belülről fülkés megoldásúak lehettek, szegmensíves záradékkal. Bizonyos, hogy számos ablakban volt kő ülőpad, hiszen mással nem magyarázható a kutatások során előkerült ülőpadlapok nagy száma. Ezek kivétel nélkül egyszerű, fél-

58 SIMON 2000, 48-49; 73-74.

59 SIMON 2000, 75.

11. kép – A feltáráson előkerült reneszánsz ajtókeret rekonstrukciója a délnyugati palotaszárny lakószintjén

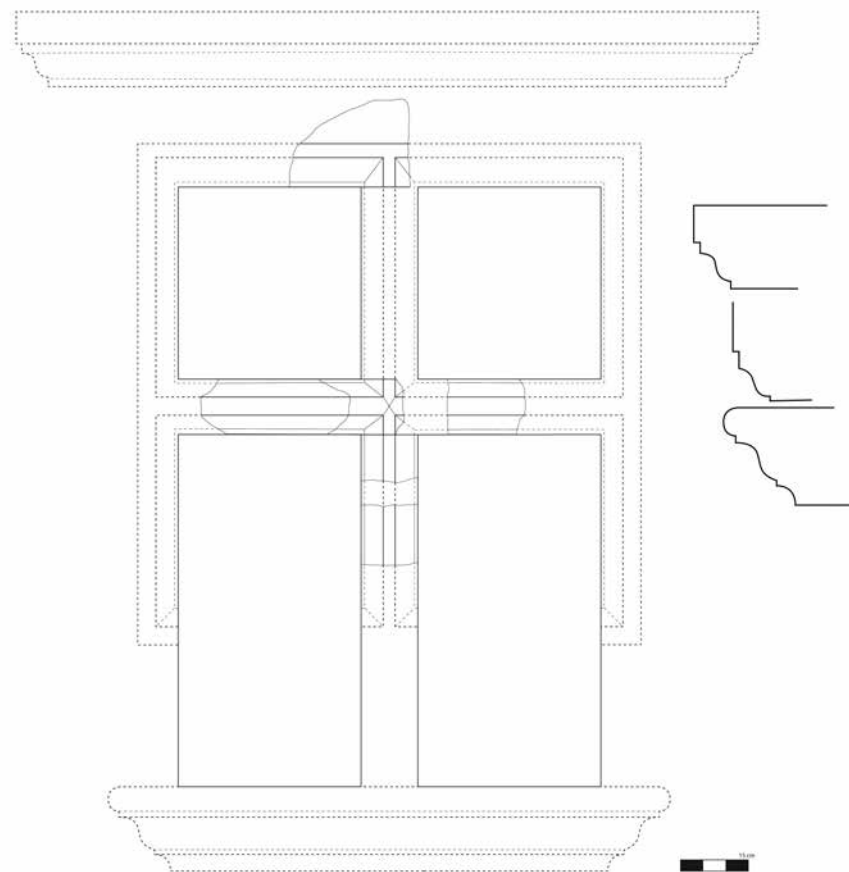
körívesen legömbölyített élű kőlapok vagy kőtömbök voltak. Az ablakok helyzetében is felismerhető egy bizonyos rendszer.⁶⁰ Szinte minden helyiségnek csupán egyetlen ablaka volt. Ez alól kivétel a délkeleti palotaszárnyban található, a forrásokban „Ebédlopátának” nevezett tér, ahol rendszeresen két ablakot említettek. Nagyon valószínű, hogy az ablakok többsége a váron kívülre nézett. A délnyugati és a délkeleti szárnyban ez két esetben igazolható is volt a falkoronákon azonosított ablaknyílások maradványaival.⁶¹ Utóbbi szárny gótikus ablakkereteit a reneszánsz átalakítások során valószínűleg nem cserélték ki a lakószint alatti pincehelyiségekben előkerült, már fent említett egyszer hornyolt, keresztoszós ablakkeret-töredékek alapján.⁶² Délnyugaton a várfal külső oldalán olyan feltöltési rétegek húzódtak, amelyek arra utaltak, hogy nagy mennyiségű szemetet szórtak ki nyilvánvalóan az ablakokon a hegyoldalba.⁶³

60 SIMON 2000, 78.

61 SIMON 2000, 49, 57, 58; 78-79.

62 SIMON 2005, 57.

63 SIMON 2000, 78-79.

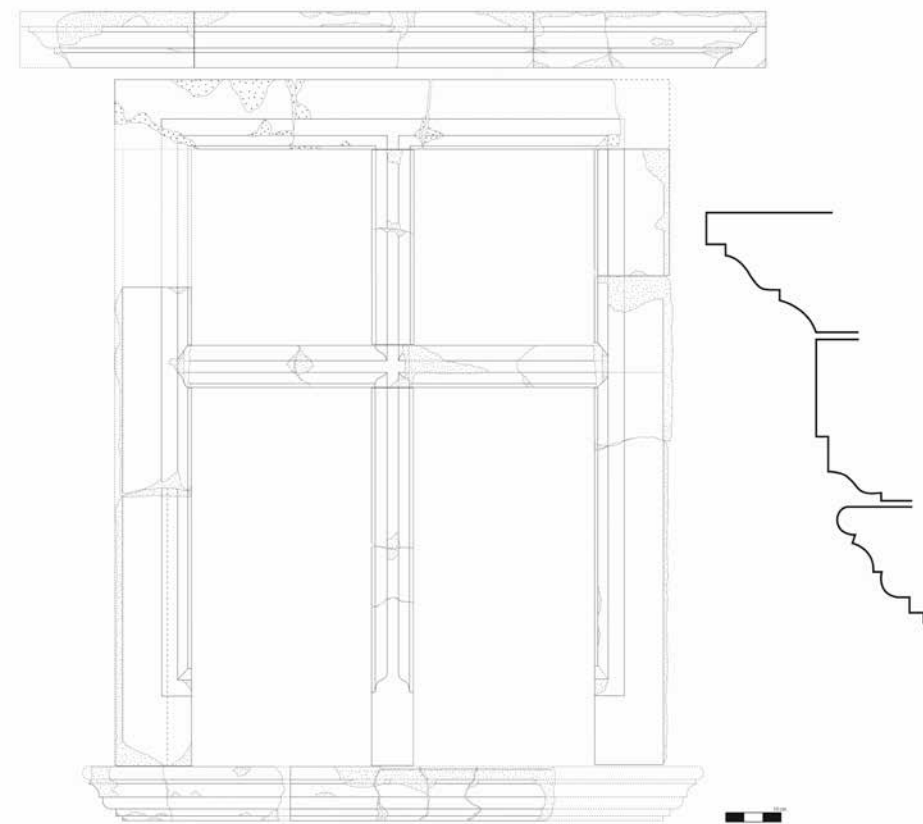

12. kép – Reneszánsz keresztosztós ablakkeret rekonstrukciós rajza az északnyugati épületszárny előtti udvarrészen feltárt töredékek alapján (Simon 2000, 167. alapján)

A töredékek vizsgálata alapján mindössze öt ablak keretelemeit lehetett biztonsággal elkülöníteni. Az előkerült nagyszámú osztótöredékek alapján többségük keresztosztós ablakként határozható meg. Két ilyen keret-rekonstrukció volt megrajzolható. Az egyik az északnyugati palotaszárny „Deákháza” előtti udvarszakaszon 1977-ben megtalált töredékek alapján készült *lemez-lemez-szima-lemez* profilú keresztosztós ablakkeret rekonstrukciója. Ezt Simon Zoltán rajzolta meg. A keret darabjaival párkánytöredékek nem kerültek elő, így az általa akkor ismert párkányprofilok közül *lemez-lemez-szima-lemez* profilú szemöldökpárkányt és *hengertag-lemez-szima-lemez-homorlat* profilú könyöklőpárkányt illesztett az ablakkerethez⁶⁴ (12. kép). Ugyanilyen tagozata van annak az ablakkeretnek is, amelynek töredékei a ciszterna feltárása során kerültek elő.⁶⁵ Ennek

64 SIMON 2000, 36, 77.

65 GÁL 2012, 74-75.

13. kép – A ciszternából előkerült keresztosztós ablakkeret rekonstrukciós rajza

szemöldökpárkányát *lemez-lemez-szima-lemez-homorlat*, könyöklőpárkányát *hengertag-lemez-homorlat-negyedpálca-lemez-lemez* tagozatsor díszíti (13. kép). Ezt minden bizonnyal az északnyugati palotaszárny egyik udvari ablaknyílásából bontották ki és dobták bele a vízgyűjtőbe. Ebből a típusú keresztosztós ablakból több is megtalálható volt a várban, ugyanis még számos töredék került elő az erősség területéről. A megtalált töredékek elenyésző méretbeli különbséget mutatnak, így nagyjából hasonló méretű ablakokat kell elképzelnünk az egyes helyiségekben. A „nyugati hosszú teremnek” nem csak az előzőekben tárgyalt ajtókeretét ismerjük, hanem ránk maradt a délnyugati fala is. Ami tulajdonképpen nem is maga a szoba fala, hanem az egykori nyugati falhoz kívülről, a 16. században hozzáépített köpenyezés. Ebben, a fal tengelyében a már említett széles, szegmensíves ablaknyílás található, külső oldalán a kőkeret fészkevel.⁶⁶ Itt korábban

66 SIMON 2000, 49.

14. kép – A „nyugati hosszú terem” délnyugati falában megmaradt ablaknyílásban elhelyezett reneszánsz ablakkeret-rekonstrukció

megépült egy reneszánsz ablakkeret-rekonstrukció, amit a „Deákház” keleti ablakába valószínűsíthető kerethez tartozó töredékek alapján készítettek a meglévő ablaknyílásba⁶⁷ (14. kép).

A datálás kérdése

A bemutatott nyíláskeret- és párkánytípusok, a rekonstruált nyíláskeretek egységes képet mutatnak, amelyek alapján mindenképpen egyetlen építési periódusról, átalakításról beszélhetünk, amikor a palotaszárnyak helyiségeit, homlokzatait reneszánsz ajtó- és ablakkeretekkel díszítették. E tekintetben a legfőbb nehézséget a faragványokon alkalmazott, általánosnak tekinthető formakincs jelenti. A faragványok tagozata a lehető legegyszerűbb: lemez, kima vagy szima, amelyeket a gótikus hagyományokat őrző negyed-, fél- és háromnegyed pálca, homorlat és ferde lemez egészít ki. E motívumok országszerte széles körben elterjedtek voltak a Mátyás-kor végétől a 17. századig.⁶⁸ Az eddigi vizsgálatok alapján bizonyossá vált, hogy a kőkeretek, szemöldök-, könyöklő- és kandallópárkányok formai alapon történő vizsgálata önmagában nem elég, mert a profilok önmagukban nem korjelzők. Gyakran ugyanazt a profilt több évtizeden, akár fél évszázadon át is alkalmazták. Így a tagozatok önmagukban datálásra alkalmatlanok, mert sokáig, változatlan formában tovább élő jelenségnek tekinthetők.

67 KONKOLY-KOVÁCS 2002, 1. jelű rekonstrukció

68 SIMON 2000, 79.

Füzer esetében mindenképp a bőséges írott forrásanyagot kell segítségül hívni a reneszánsz építkezés datálása kapcsán. Azt biztosan állíthatjuk, hogy az építkezés a Perényi családhoz köthető, annak is a nádori ágához, akik a várat 1389-től egészen 1567-ig birtokolták. Perényi Gábor halálát követően az új birtokosok, a Báthoriak, de különösen a Nádasdyak számára Füzer már csak egy törzsbirtokaiktól távol eső, kevésbé fontos uradalom központja lehetett, ahol a birtokosok ritkán fordultak meg, és ha mégis, akkor minden bizonnyal a 16. század végén a faluban felépített udvarházban szálltak meg. Tehát valószínűleg mindössze egyetlen olyan 16. századi építkezéssel kell számolnunk, amikor nyíláskeretek cseréjére is sor került. A vár reprezentációs célú átépítésére a Perényiek kihalta után aligha lehetett szükség. A megrendelőket a Perényi család az 1530-as éveket követően még élő tagjai – Perényi Péter és fia, Gábor – között kell keresni.⁶⁹ Simon Zoltán 2000-ben megjelent monográfiájában 1562-re,⁷⁰ Perényi Gábor birtoklásának idejére tette az épületek reneszánsz átalakítását. Perényi Péter halála után fia, Gábor kezébe került a vár, aki 1561 és 1563 között biztosan építkezett sárospataki várban is.⁷¹ A pataki építkezésekről többek között évszámok faragványok is tanúskodnak, a füzérről azonban csak annyit tudunk, hogy 1562-ben egy Jakab nevű kassai mester dolgozott a várban. Perényi Gábor kétségtelenül kedvelte Füzer várát és rendszeresen megfordult az erősségben. Itt hallgatta ki állítólagos testvérét, Ferencet is. 1563-ban hitvitán elnökölt a várban, egy alkalommal az őt üldöző Némethy Ferenc tokaji várnagy elől Füzérré menekült, 1566-ban köszvénytől kínozva is felvitette ide magát.⁷²

Mindez valóban nagyon meggyőző volna, azonban Perényi Gábor apja, Péter szintén építkezett Füzéren. 1534 után erődítési munkálatokba kezdett, amellyel párhuzamosan zajlott a pataki rezidenciájának kiépítése⁷³ és 1533 körül új helyi várban szintén munkálatok folytak a vár területéről származó évszámok ajtókeret-elem alapján.⁷⁴ Ezen építkezés emléke lehet az a 24 darab reneszánsz ajtókeret és szemöldökpárkány töredék, amelyek a régészeti kutatások során eddig napvilágot láttak. E faragványok profilképzésüket tekintve mind a pataki, mind a füzéri faragványoktól eltérnek, azonban ezek is ugyanúgy a környékről származó riolittufából készültek, mint utóbbiak. Füzéren ekkor védelmi célú építkezés nagy valószínűséggel feltételezhető, amely során megépült a kapubástya,⁷⁵ de emellett akár reprezentatív átalakításokat is végezhetett. Ennek kapcsán ki kell emelni a lemez-lemez-szima-lemez tagozatú keresztosztós ablakkeret-típust, amelyből Füzer várban az előkerült töredékek alapján legalább öt darab biztosan volt egykor. Ezek legközelebbi és legpontosabb párhuzamait a pataki Vörös-torony keresztosztós ablakainál találjuk meg. Méretben, kialakításban tökéletesen megegyeznek egymással, annyi különbséggel, hogy a pataki ablakok szemöldökpárkánya felett, azzal egybefaragva díszes fríz helyezkedett el (15-16. kép). A Vörös-torony egyetlen, eredeti helyén álló ilyen keresztosztós ablaka a falkutatás eredményei alapján a falszövegtel egykorú, tehát a torony első, 1534-37 között

69 SIMON 2000, 38.

70 SIMON 2000, 79.

71 MVT 1. 2007c 104.

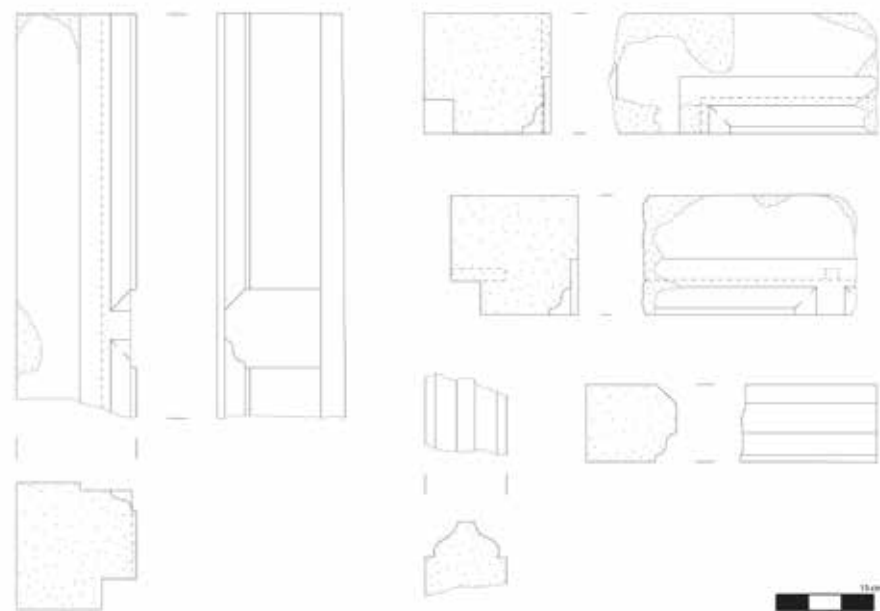
72 SIMON 2000, 13, 79.

73 DÉTSHY 2008, 46.

74 RINGER 2017, 49-50.

75 SIMON 2000, 23; SIMON 2005, 50.

15. kép – A sárospataki Vörös-torony keresztosztós ablaktörédei (Felméréseket készítette: Simon Zoltán; forrás: Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, Régészeti Adattár, Sárospatak)

épült periódusából származnak⁷⁶ (16-17. kép). Simon Zoltán felvetette annak lehetőségét, hogy a sárospataki Vörös-tornyot nem Perényi Péter, hanem csak Gábor fejezte be, aki felhasználta volna a torony építésénél a korábban legyártott ablakokat,⁷⁷ de már alkalmazta az általa rendelt keresztosztós kereteket is, amiket Füzérre is rendelt. Ennek azonban ellentmond az az írott adat, amely szerint 1537-ben már használták a tornyot, Perényi Péter innen keltezte egyik levelét.⁷⁸

Esetleg mindkettőt alkalmazták ugyanazt a kerettípust más-más időben? Hiszen nem zárhatjuk ki, hogy Perényi Gábor ugyanolyan keresztosztós ablakokat rendelt volna, mint amiket pataki várakba apja építtetett be, csak már szerényebb változatban a szemöldökpárkány feletti fríz nélkül. Valóban elképzelhető az is, hogy a keretek még Péter idejében Patakra készültek, de végül ott nem használták fel őket és később Füzérre kerültek. E feltevést talán támogatja az, hogy a sárospataki Vörös-torony építése során az építető vagy építésze menetközben módosított az eredeti elképzelésen, amelyet az épület kutatása során sikerült igazolni.⁷⁹ Perényi Gábor tovább folytatta apját követően pataki várak építését és

⁷⁶ FELD – SZEKÉR 1994, 187.

⁷⁷ SIMON 2000, 38-39.

⁷⁸ FELD – SZEKÉR 1994, 176, 182.

⁷⁹ FELD – SZEKÉR 1994, 183.

16. kép – Keresztosztós ablak díszes frizzel a sárospataki Vörös-torony északi homlokzatáról

17. kép – A sárospataki Vörös-torony északi homlokzatának részlete

kőkeretekkel való díszítését is, amely nyílászorok jóval díszesebbek a füzéri keresztosztós ablakoknál és eltérő formát, profilozást mutatnak. Véleményem szerint azonban nem feltétlenül kell ugyanolyan típusú faragott építészeti elemeket keresni a családi rezidencián, amely nyilvánvalóan kiemelt szerepet töltött be birtokaik között, és a család birtokában lévő másik várakban. Hiszen ez a fajta különbség még az ugyanolyan keresztosztós ablakokban is megmutatkozik: a patakiak díszes frizzel egybefaragott szemöldökpárkányára Füzérről hiányzik.

Mindez azonban csupán feltételezés és egyértelműen nem dönthető el, hogy Perényi Péterhez vagy fiához, Gáborhoz köthető Füzér várának reprezentatív, reneszánsz átalakítása, hiszen mindegyik birtokos építkezett a várban a 16. század folyamán. A szóban forgó ablakkeret egyszerű, általános tagozatokból épül fel, azonban ez a profiltípus eddigi ismereteim szerint sehol máshol nem található meg, sem a környéken, sem más régióban. A formai és méretbeli egyezések, a helyi kőanyag pedig felvetik egy környéken működő műhely létét, ami akár több évtizeden keresztül is dolgozott a Perényi család tagjainak és gyártott ugyanolyan ablakkereteket mindkét várakba.

Rövidítés:

DL Magyar Nemzeti Levéltár Diplomatikai Levéltár

BIBLIOGRÁFIA:

DÉTSZY 2008

Détszy Mihály: *Sárospatak vára*. Sárospatak, 2008.

ENGEL I. 1996

Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301-1457, I.* Budapest, 1996.

FELD-CABELLO 1980

Feld István-Cabello, Juan: *A füzéri vár*. Miskolc, 1980.

FELD-SZEKÉR 1994

Feld István-Szekér György: A sárospataki Vörös-torony építéstörténeti vázlat. In: Pámer Nóra (szerk.): *Tanulmányok Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára*. Budapest, 1994, 169-192.

FÜGEDI 1977

Fügedi Erik: *Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon*. Budapest, 1977.

GÁL 2012

Gál Viktor: Füzér, vár. *Régészeti kutatások Magyarországon 2012*. Budapest, 2014. 45-46.

GÁL 2016

Gál Viktor: Jelentés a füzéri vár 2015. évi régészeti kutatásáról. *Castrum* 1-2 (2016) 131-138.

GÁL 2019

Gál Viktor: Füzér vára 2009-2015. évek közötti régészeti feltárásának eredményei. *Tokaji Múzeum Kiadványai* 1. 2019. 96-107.

GÁL-KELEMEN-SIMON 2013

Gál Viktor-Kelemen Bálint-Simon Zoltán: A füzéri felsővár kút felvonószerkezetének elméleti rekonstrukciója. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 52 (2013) 171-179.

GERŐ 1955

Gerő László: *Magyarországi várépítészet*. Budapest, 1955.

KELEMEN-SIMON 2014

Kelemen Bálint-Simon Zoltán: Füzér vára: A felsővár északnyugati és déli palotaszárnyának elméleti rekonstrukciója. *Castrum* 17 (2014) 41-58.

KONKOLY-KOVÁCS 2002

Konkoly György-Kovács István: Füzér, vár. Északnyugati palotaszárny kökereteinek rekonstrukciója. Budapest, 2002.

MVT 1. 2007A

31. Füzér-vár. In: Nováki Gyula-Sárközy Sebestyén-Feld István: *Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarországi váraink topográfiája 1.* Budapest-Miskolc, 2007. 50-52.

MVT 1. 2007B

61. Ónod-vár. In: Nováki Gyula-Sárközy Sebestyén-Feld István: *Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarországi váraink topográfiája 1.* Budapest-Miskolc, 2007. 85-86.

MVT 1. 2007C

77. Sárospatak – vár és várerődítés. In: Nováki Gyula-Sárközy Sebestyén-Feld István: *Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarországi váraink topográfiája 1.* Budapest-Miskolc, 2007. 102-105.

RINGER 2017

Ringer István: *Egy eltűnt vár nyomában I. Régészeti kutatások a sátoraljaújhelyi Várhegyen 2007-2017*. Sátoraljaújhely, 2017.

SIMON 2000

Simon Zoltán: A füzéri vár a 16-17. században. *Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei. 1.* Miskolc, 2000.

SIMON 2003

Simon Zoltán: Füzér, vár. *Régészeti kutatások Magyarországon 2003*. Budapest, 2004. 216-217.

SIMON 2004

Simon Zoltán: Füzér, vár. *Régészeti kutatások Magyarországon 2004*. Budapest, 2005. 240.

SIMON 2005

Simon Zoltán: A füzéri vár az újabb kutatások tükrében. *Castrum* 1 (2005) 47-66.

SIMON 2006

Simon Zoltán: Füzér vára. *Vártörténeti kismonográfiák 1.* Budapest, 2006.

ZSOLDOS 2011

Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000-1301*. Budapest, 2011.

KUTATÁSI JELENTÉSEK

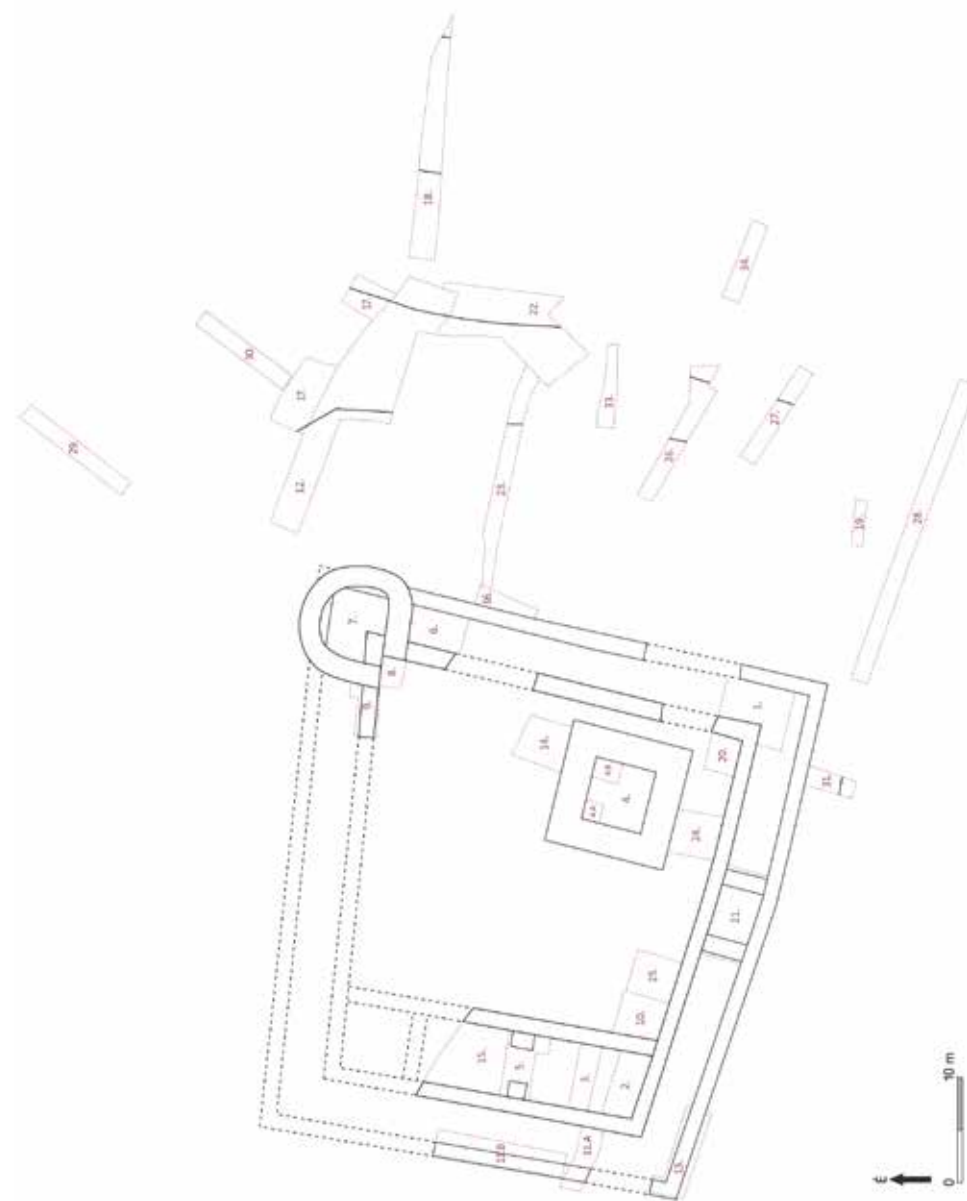
MOLNÁR ISTVÁN

RÖVID BESZÁMOLÓ AZ EGYKORI KAPOSVÁRI VÁRNÁL 2020-BAN VÉGZETT FELTÁRÁSRÓL

Az egykori kaposvári vár területén álló gyárépületeket 2018 végén bontották el, a helyükön parkot alakítanak ki. 2019 tavaszán – ahogy erről e folyóirat hasábjain is már beszámoltam¹ – közel két hónapig volt módunk itt feltárásokat végezni. A munka eredményeként nagyjából megduplázódott az erősség ismert falszakaszainak száma, de az is kirajzolódott, hogy a modern építkezések milyen rombolást okoztak, az épületek mely részei pusztultak el nyomtalanul. A lehetőségekhez mérten tisztázhattuk a vár alaprajzát és építésének periódusait. Közvetlenül a parkosítás megkezdése előtt, 2020. július 20 és augusztus 6 között három héten át újra kutathattunk a területen. A feltárási költségét, ahogy az előző évben, ezúttal is Kaposvár Megyei Jogú Város Önkormányzata biztosította.

A tervezett beruházás miatt a 2019-ben végzett feltárási első számú célja a még meglévő falak felderítése volt, ami meghatározta szelvényeink helyét is. 2020-ban már lehetőségünk volt az előző évi eredményeket és a felmerülő kérdéseket is figyelembe véve új kutatóárokot, illetve szelvényeket nyitni (**1. kép**). 2019-ben nagyrészt már kibontottuk az utolsó még meglévő, a gyárépületek által nem rombolt alapfal-maradványokat, egyedül a várudvart kerítő fal déli oldalán maradt ki egy szakasz, amit egy betonozott parkoló fedett. A 21. szelvényünket a beton feltörése után itt alakítottuk ki. A falszorosban két, egymással párhuzamos, a hosszanti falakra merőleges irányú, azokat összekötő rövid falszakaszt találtunk. A 20., 24. és 25. szelvényt a várudvar déli részén jelöltük ki, ezekkel a vár épületeinek periodizációját igyekeztünk pontosítani.

Az egykori palánkfalak maradványait is több helyen feltártuk. A 22. szelvényünket az előző évi 12. és 17. szelvényektől délre nyitottuk. Ettől nyugatra helyezkedett el a 23. szelvény, tulajdonképpen egy, a 22. és a 2019-ben nyitott 16. szelvény közötti 2 m széles, 22 m hosszú kutatóárok. A szelvényben a palánk nyugati szélét, valamint a palánk és a téglafal közötti árkot találtuk meg. Sajnos a 22. szelvénytől délre és délkeletre lévő területen már nehézségekbe ütközött a palánk kutatása, az általános újkori rombolások mellett egy egykori tartályból kifolyt olaj tette lehetetlenné nagyobb területeken a feltárást. A délebbre lévő 33. szelvényben ugyan megtaláltuk az egykori faszervezet maradványait, de a talajból szivárgó olaj miatt itt is hamar be kellett fejeznünk a munkát. A keleti téglafal déli részétől keletre húzott 26. és 27. szelvényeinknél is erősen roncsolt volt a terület. Ha módszeres feltárássra nem is volt itt lehetőségünk, de legalább helyenként valamennyire láthatóvá vált a palánk betöltése, illetve az altalaj. A 34. szelvényünk a 26. szelvénytől keletre húzódott, itt sem a palánk, sem a vizesárok nyomát nem találtuk meg. A vár délkeleti sarkától keletre induló hosszú 28. szelvényben végig famaradványok jelentkeztek. A 29. szelvényt a téglavár északkeleti tornyától kb. 25 m-re ÉÉK-re, a korábban itt futó gyári út helyén nyitottuk. Területen a talajvíz szintje alatt is meg volt forgatva a föld, alul egy vastag, szürkés színű, modern feltöltési réteg jelentkezett. A 30. szelvény a 2019. évi 12. szelvényhez északról

1. kép – A kaposvári vár alaprajza az 2019-2020-ban nyitott ásatási szelvényekkel

¹ Molnár István: A kaposvári vár régészeti kutatása 2019-ben. *Castrum* 23 (2020/1-2.) 111-134.

csatlakozott. Itt is roncsolt volt a terület, csupán néhány famaradvány látszott a feltörő talajvízben.

Már a megelőző évben is azt tapasztaltuk, hogy a gyárudvarként szolgáló terület felszínét kőkeményre járták, így kézzel nem bontható, ráadásul számos épületalap, betonréteg, vezeték akadályozza a munkát. A felső kemény réteg és az építési törmelék elbontásához egy munkagépet vettünk igénybe.

Mivel a várnak a 2019. évi feltárás nyomán úgy-ahogy felvázolható építéstörténetéről már beszámoltam, most elsősorban arról írok, hogy a 2020-as kutatás tapasztalatai mennyiben módosították vagy egészítették ki az eddigi eredményeket (2. kép).

Hivatkozva az eddigi közleményeimre,² nem térek ki részletesen a vár történetére sem. Röviden itt csak annyit érdemes megemlíteni, hogy az erősség első biztos említése 1387-ből való.³ A Vásári családból származó tulajdonosait ekkor birtokuk után Rupolyiként említették, tőlük 1403-ban kobozták el. Az új tulajdonosok megosztva a Szerdahelyiek és Tamásiak lettek, majd az utóbbi család kihalása után, az 1440-es években a várat Újlaki Miklós szerezte meg. Fia, Lőrinc *lázdása* idején, 1495-ben került sor az erősség első ostromára. 1504-ben a vár a Szerdahelyiekhez került, a török 1555-ben foglalta el, 1599-ben a keresztény seregek sikertelenül próbálták visszafoglalni, végül 1686-ban szabadult fel.

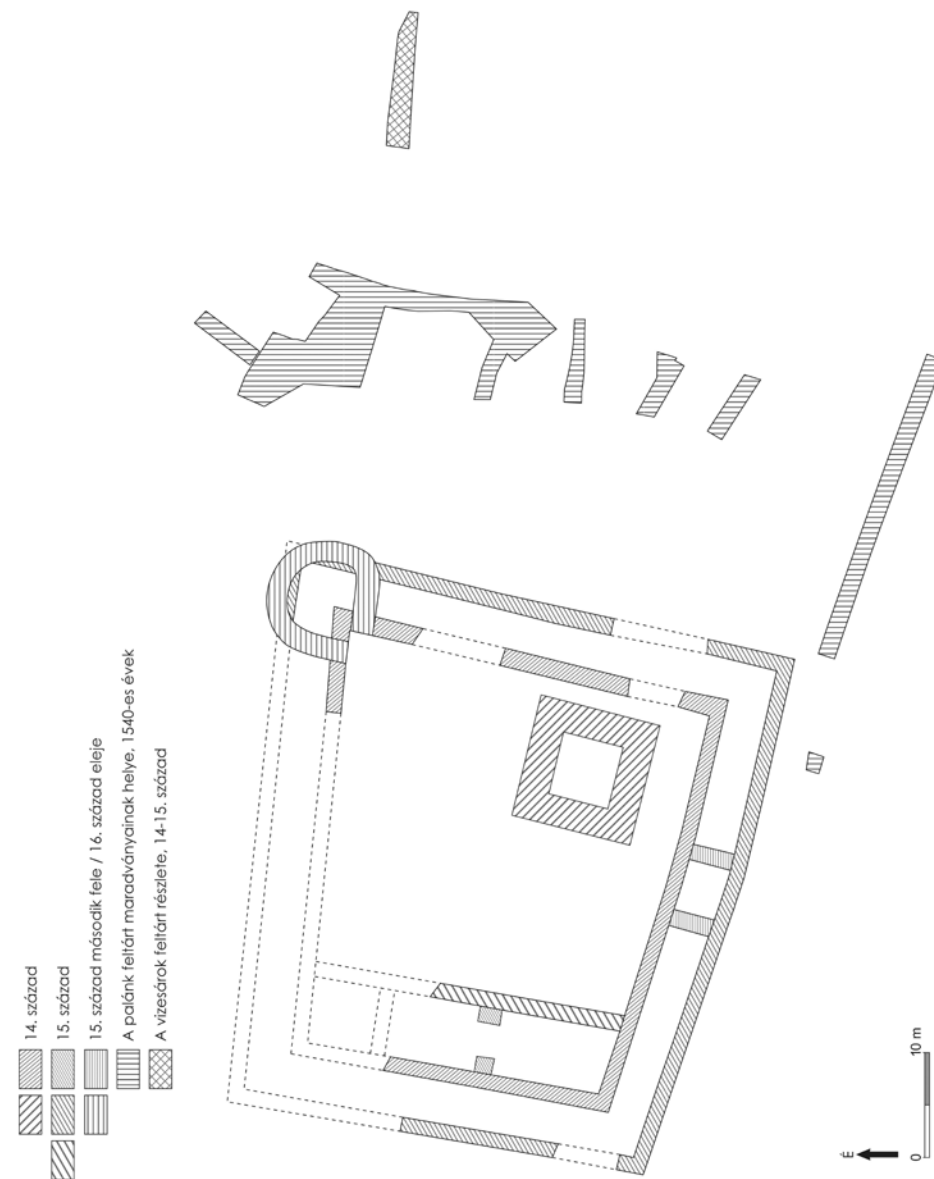
A középkori vár kutatása

A vár a Kapos folyó és az abba futó patakok elmocsarasodott árteréből szigetszerűen kiemelkedő dombon épült. Valamikor a középkorban, feltehetően már a vár életének korai szakaszában a szigetet egy vizesárokkal vágta át. Így délnyugaton egy szabálytalan négyszög alakú szigetdarab alakult ki, amely az erősségnek is helyet adott. A sziget másik, árokkal leválasztott kifli alakú része északon és keleten húzódott. 2019-ben a téglavár északkeleti sarkától kb. 40 méterre bontottuk ki a vizesárok 12-13 m szélességben követhető keleti részletét. Sajnos a többi szakaszát nem találtuk meg az újkorban erősen roncsolt, a talajvíz szintje alatt is bolygatott területen. A vártól és az egykori gyárépületektől északra lévő egykori út helyén a talajvízig egy szürkés színű feltöltés figyelhető meg. Erre a talaj süllyedése miatt lehetett szükség, talán a vizesárok egykori helyét jelezheti. Délkeleti kutatóárkunk (34. szelvény) keleti vége a vár külső téglafalától 42 m-re húzódott, ebben nem találtuk nyomát a vizesároknak, tehát az ettől még tovább keletebbre indult, talán itt is valahol a mai betonozott belső útnál kezdődhetett.

A vár legkorábbi azonosítható épülete egy 14. századi, jelentős, a *külső oldalán 11,8x11,8 m-es méretű, 2,6 m széles falú, egykor nyilván többszintes, kővel alapozott, téglából épült főtorny.* Még a korai időszakban a kb. 35x38 m-es várudvart egy 1,5 m széles fallal vették körül. A fal alul kővel volt alapozva, felül téglából rakták. A korai szintet, egy téglaporos, apró tégladarabos réteget 2019-ben több helyen is megtaláltuk. A torony és a fal pontos viszonyát, az építésük között *eltelt* időt ekkor nem tudtuk meghatározni, ezért 2020-ban két szelvényt (20. és 24.) nyitottunk a toronytól délre. A 20. szelvényünket a várudvar délkeleti sarkán jelöltük ki, de itt sajnos az újkori bolygatás alatt nem találtunk értékelhető rétegeket. Nyugatabbra, de még a torony vonalában nyitottuk a 24. szelvényt.

² Az 1. jegyzetben i.m. mellett főleg: Molnár István: A kaposvári vár. *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei* 07. 151-172. Kaposvár, 2020., 151-153.

³ Egy 1348. évi, Rupol castellanusát említő oklevelet általában a mai Zselickisfaludnál lévő Rupolyvárhoz, de néha a későbbi kaposvári várhoz kötnék.

1. kép – A vár építési periódusai a palánk feltárt maradványaival

3. kép – A 24. szelvény rétegsorai kelet felől

Itt néhány helyen megtaláltuk a várudvar korai szintjét. A téglaporos, apró tégladarabos réteg – hasonlóan a 2019-ben megtalált részleteihez - lejtős, még a domb felszínéhez igazodik. A várudvart kerítő fal és a főtorony fala is metszi, ami igazolja, hogy a legkorábbi időszakhoz, feltehetően az építéshez tartozik. Nagyjából ennek a magasságához igazodik a torony és a fal felmenő részének korai szintje is (3. kép)⁴, ami arra utal, hogy jelentősebb időbeli eltérés nem lehet közöttük, tehát az övezőfal a torony után nem sokkal megépülhetett. A korai szinten egy alig 1-3 cm vastag sárgás réteg húzódott, ezen egy 2-3 méter nagyságú területen égés nyoma volt megfigyelhető, amihez hasonlóan a 2019-es feltárás során is több helyen megfigyeltünk. Az égésréteg felett 5-10 cm vastag újabb sárgás réteget találtunk, amire egy kemencét építettek, de ebből sajnos csak tüzelőfelületének kisebb darabja maradt meg.

2019-ben a várudvar délnyugati sarkában, a 2. és 10. szelvényben egy feltöltésen elhelyezkedő, téglából, féltéglából álló réteget találtunk. Ennek pontos funkcióját próbáltuk meghatározni a 25. szelvényvel, amelyet a 10. szelvénytől keletre nyitottunk. Alul itt is megtaláltuk a várudvar korai apró téglatörmelék, téglaporos szintjét. Felette jól megfigyelhető volt, hogy valamennyi természetes rátöltődés után az udvar felszínét vízszintesre alakították, ekkor délen, ahol a terület erősen lejtett, egy kődarabokból álló réteg jött létre. Erre került a nagyjából 10 cm vastag sárga színű feltöltés, majd erre a téglából álló réteg (4. kép). Ez a téglás réteg a várudvart kerítő falnál egyértelműen későbbi, az alapozására is rátaakar, s már 2019-ben megállapítottuk, hogy korábbi a palotaszárnynál. A réteg értékelése továbbra is problematikus. Felülete ebben a szelvényben is jelentősen sérült, de úgy tűnik, hogy eredetileg rendezetten helyezték le a téglákat. Összesen legalább 15x4 méter hosszú felület lehetett téglával kirakva a várudvar délnyugati sarkán, talán valamilyen könnyű szerkezetű épület állhatott itt.

4 A korai időszakban a torony kőalapozásának felső, nagyobb kövekből rakott sora még kilátszott a földből.

4. kép – A vár korai szintje, a felette lévő feltöltési réteg és az azon fekvő téglák a 25. szelvényben

Valamikor a 15. században a vár nyugati oldalán egy palotaszárny épült. Ezt úgy alakították ki, hogy az erősség nyugati falától 6-6,5 m-re keletre egy azzal párhuzamos, 1,5-1,6 m széles, kővel alapozott téglafalat építettek a déli és az északi fal közé. Vastag falai és a mellettük álló belső pilléralapozások alapján is kétszintes lehetett. Az 1930-as években, a Nostra gyáregület felépítése előtt készített felmérés szerint két helyiségre volt osztva, azaz egy déli, téglalap alakú, kb. 20-21x6 m-es és egy északi, négyzetes, nagyjából 6x6 m-es helyiségből állt, utóbbi fölött akár tornyot is kialakíthattak. A déli, nagyobb helyiséget nagyjából megfelelően a déli faltól 10,5 méterre épült pilléralapozások. Ezek később épültek a nyugati és keleti falak belső oldalához, boltívet és emeleti osztófalat tarthattak.

A következő építési periódusban a vár belső falaitól 4 méterre egy párhuzamos, 140-150 cm-es téglafalat építettek, s ezzel körben egy falszoros jött létre. A déli oldalon ennek egy hosszabb részét 2019-ben még betonozott parkoló fedte. A 20. szelvényünket a beton feltörése után itt nyitottuk és kibontottuk a külső fal még hiányzó, kb. 24 méteres szakaszát. Megállapítottuk, hogy a déli oldalon ennek a vonala kissé megtörik – a belső fal ugyanitt kissé ívelt. Itt két rövidebb alapfalszakaszt is feltártunk. A külső és belső falgyűrű közé utólag beépített 140-150 cm széles, azokra merőleges alapozások sárgás habarcsba ágyazott tégladarabokból készültek (5. kép). Az aljuk 60 cm mélyen került elő a nyesett felszíntől mérve, ami a terület erős roncsoltsága miatt azt jelenti, hogy legalább 1 méter mélyen alapozhatták őket. Egy kb. 5 m belső terű épület, feltehetően torony maradványai lehetnek, amelyet valamikor a 15-16. században építettek a falszoros említett megtörésében.

Leghamarabb a 15. század második felében a vár északkeleti sarkán egy íves alaprajzú torony épült fel. A korábbi falszakaszokat visszabontották és nagyrészt ezekre alapozták a

5. kép – A déli falszorosba épített, toronyként értelmezett alapfalak maradványa (21. szelvény)

torony 2-2,3 méter széles falait. A vár kapujának nem találtuk meg egyértelmű nyomát, azt a keleti oldalra, a főtoronytól északra lévő falszakaszra valószínűsíthetjük. A vár területe az egykori szigeten kívüli területről ugyanis mindvégig keletről volt megközelíthető. A 18-19-i térképeken itt látható az Eszterházy majorság bejárata, de a még a 20. században is erre nyílt a gyár kapuja.

2019-ben a vártól északkeletre nyitott 12. szelvényünk keleti részén azt tapasztaltuk, hogy a talajvíz szintje alatt is bolygatott volt a terület, s a betöltésben nagy mennyiségben török kori kerámiát találtunk. Erre téglaréteget raktak, de ezen is török leletanyagot tartalmazó réteg húzódott. Ez alapján egy, a külső téglafalat kerítő árokra gondoltunk, amit a török korban betöltöttek. Emellett a nyugati oldalon is megfigyeltünk egy egykori árokra utaló jeleket. Ugyanakkor a délebbre nyitott 16. szelvényünkben, közvetlenül a külső téglafal előtt csak középkori feltöltési rétegekre bukkantunk, az ároknak itt nem volt egyértelmű nyoma. A kérdés tisztázása érdekében 2020-ban a 16. és a 22. szelvény, tehát a téglafal előtere és a palánk között jelöltük ki a 23. szelvényünket, amelynek vonala egy betonlap miatt megtört. A modern rétegek alatt, a szelvény keleti részén, a külső téglafaltól kb. 17 m-re keletre jelentkezett a palánk nyugati vége, ettől nyugatra egyből kezdődött az árok betöltése, amely 13 m hosszan volt követhető (6. kép). Az alját itt sem tudtuk elérni, de mélyen a talajvíz szintje alatt is megfigyelhető volt egy réteg, amely nagy mennyiségű török kori leletet tartalmazott. A szelvény a nyugati részen metszett egy középkori réteget, amely a téglafalhoz közel volt. Tehát már a középkorban (sajnos nem ismert szélességben) leműlyítették a külső fal előtti területet, majd a feltöltődés során képződött ez a középkori

6. kép – A palánk belső oldalának és a mögötte lévő árok betöltésének találkozási pontja a 23. szelvényben

leleteket tartalmazó réteg. Később a 15. vagy a 16. században a korábbi megújítva egy 13 m széles árkot ástak, aminek a betöltéséhez kapcsolódik a török kori leletanyaggal teli réteg. 2019-ben az árok északabbi szakaszánál találtunk arra jelet, hogy itt már a török korban feltöltődött, de a most kutatott délebbi szakaszánál ennek nincs egyértelmű nyoma. Az árok betöltésén volt egy hevenyészett téglaréteg, de ezt modern építkezések bolygatják, így nehezen értelmezhető. Ez a rész akár a török korban, akár közvetlenül azután betölthető. Tovább délre a palánk a téglafalhoz közel futott, megépítésekor az árok itteni szakaszát már be kellett tölteni.

A palánkfal kutatása

A feltárást a legtöbb időt a palánkfal maradványainak kutatására fordítottuk. Az 1495-ös ostrom Bonfini-féle beszámolója alapján ekkor már többsoros palánk állhatott a vár körül, de ennek semmilyen nyomát nem találtuk meg. Több információt szereztünk a téglafalakat kerítő belső palánkról, melynek maradványait 2019-ben már nagyobb szakaszon feltártuk.⁵ A 22. szelvényt az előző évi 12-17. szelvényektől délre nyitottuk (7. kép). A palánk faszervezetéből itt is sokat konzervált a talajvíz, így azt újra nagyobb felületen

5 A sziget északkeleti részén lévő palánkfalok kisebb maradványai korábbi építkezések és szakfelületek során kerültek elő, a török kori város faláról gyakorlatilag nincs biztos információ.

7. kép – A palánk faszervezetének maradványai a 22. szelvényben

tudtuk megfigyelni.⁶

Az újkori bolygatás alatt értük el a palánk alapozásának betöltését. Míg a 2019-es 12. szelvénytől közvetlenül délre lévő területen az előző évben is megfigyelt keményebb, sárgás betöltésréteg jelentkezett, addig e szelvény nagyobb részén világosszürke, kevésbé kemény réteget találtunk, ami a palánk megújításának nyoma lehet. Ahogy 2019-ben, úgy 2020-ban is lerakott téglarétegeket, illetve deszkasorokat, vagy növényi fonatot figyeltünk meg e réteg alsó részénél, ezekre a mocsaras talaj süllyedése miatt volt szükség (8. kép). Legalul erősen famaradványos rétegre bukkantunk, amely a faszervezet készítésekor, a fák megmunkálásakor lehulló fadarabokból keletkezett. A palánk külső oldalánál most is megfigyelhető volt egy szűkülő falú, felül 2,5-3 m széles árok, amelyben ferdén kifelé álló – elpusztult felső részükön egykor nyilván kihegyezett – karók álltak.

Sajnos a faszervezetnek csak alsó része maradt meg, a sekélyebben levert gerendák nyom nélkül eltűnhettek. A faszervezet – ahogy a 2019-es 12. és 17. szelvényénél – a 22-23. szelvények területén is 9-10 m széles volt. Itt is megfigyelhetőek voltak cölöpsorok, a közöttük lévő fonat és a cölöpökkel összezsapolt, a szerkezetet is stabilizáló gerendák maradványai (9. kép). A szerkezet ugyanakkor eltért attól, amit 2019-ben tapasztaltunk. Akkor a 12. szelvényben a palánk külső szélén vastag cölöpökből álló, gerendákkal farkas-

⁶ A palánkfal belső, nyugati oldalát ezután az előzőekben tárgyalt 23. szelvényben tártuk fel.

8. kép – A palánk maradványai a 22. szelvény északi részén, előtérben a palánk földje alatti növényi fonat és téglaréteg, baloldalon a palánk elé szúrt ferde karók

fogszerűen megcsapolt sort találtunk. 2020-ban a 22. szelvényben az első sornál 4,5 méter hosszan hiányoznak a nagy cölöpök és helyettük egy nagy (5,5 m hosszú) négyzetesre alakított gerenda feküdt, mögötte valamivel kisebb és vékonyabb gerendák voltak összezsapoltva. A szerkezet változása magyarázható egy későbbi építési fázissal, mint utaltam rá, a két palánkszakasz betöltésben is eltérés figyelhető meg. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a nagy cölöpök nélküli, fekvő gerendás szakasz a vár kapujának feltételezett helyén jelentkezett. Amennyiben tényleg itt volt a palánkfal kapuja, azt természetesen nem zárhatták le fallal, ezért a cölöpsorok itt megszakadtak, csak a stabilitást szolgáló gerendákat kötötték be a szerkezetbe.

A 2019-ben megtalált palánkszakaszt egy bástyához tartozónak véltük, de ennek alakját nem tudtuk meghatározni. Eddig mintegy 30 méter hosszan figyeltük meg a vár keleti oldala északi felén a 10 m széles palánkfal talajvíz által konzervált alsó részét (2. kép). Megállapítható volt, hogy a palánkfal iránya dél felé haladva kissé eltart a téglafalaktól. Az északi részen egy ponton a belső oldalon lévő nagy gerendák és a cölöpsorok iránya is megváltozott, a korábbi iránnyal szöveget bezárva elfordult a szerkezet. Bár kezdetben valamilyen szögletes formára gondoltunk, a két év során kutatók, egymáshoz csatlakozó területek esetében (12, 17, 22. szelvény) a külső cölöpsor sem volt teljesen egyenes, inkább kissé íveltnek tűnik, így valamilyen szabálytalan íves bástya- vagy rondellaformát alakíthattak ki az északkeleti részen.

9. kép – A palánk cölöpjei közötti fonatok maradványai a 22. szelvényben

Délkeleten egy teljesen szétrombolt, olajjal szennyezett területet azonosítottunk, ahol sok esetben nem tudtunk szelvényt nyitni. A 33. szelvényt így a feltörő olaj miatt nem is bontottuk ki teljesen, de a faszervezet egy része – nagy, álló cölöpök és fekvő gerendák - itt is feltárássra került. A még délebbre található 26. és 27. szelvények területét mélyen rombolták újkori épületek, beásások, így feltárni ezeket sem tudtuk. Annyi megállapítható volt, hogy nagyjából hol futott a palánk, mivel a szelvények végén rábukkantunk az altalajra. Ennek alapján a keleti oldal közepén a palánk vonala kissé megtört, külső oldala közelebb került a téglafalhoz. Feltehetően valamivel keskenyebb, de így is legalább 7-8 méter széles lehetett. A téglafal és a belső palánk között a kezdeti időszakban itt még működhetett a középkori árok.

A 31. szelvényünk a vár déli külső téglafalának keleti szakaszától délre helyezkedett el, benne a beton alatt, a faltól kb. 4 méterre a palánk kiborult maradványait találtuk meg. Sajnos ez a talajvíz miatt nem volt rendszeresen bontható, de az kiderült, hogy a palánk itt már a téglafalhoz közel futott. Ennek a rendelkezésre álló kevesebb hely, a Kapos közelsége lehet az oka. 2020 telén, szakfelügyelet során egy észak-déli irányú vezetékárokban is cölöpök kerültek elő a téglafaltól délre. A legészakabbi a téglafaltól kb. 3-3,5 m távolságra, a legdélebbi attól 7-8 m-re volt. Délebbre erősebben rombolt terület jelentkezett, így a palánkfal külső oldalát itt sajnos nem találtuk meg, de maga a palánk itt is elég széles lehetett. Ha volt itt középkori árok, az betöltésre került a palánk építésekor, ami így talán annak helyén fúthatott.

10. kép – A palánk faszervezetének maradványai a 28. szelvényben

A 28. szelvényünk a vár délkeleti sarkától 2 m-re induló, keleti irányú, hosszú kutató-árok volt. Itt szinte végig, kb. 27 m hosszan cölöpök sorakoztak, köztük a többi szelvényben is tapasztalt, a cölöpsorokra merőleges és párhuzamos gerendákkal, deszkasorokkal (**10. kép**). Szakfelügyelet során egy vezetékárokban a 28. szelvény keleti részétől 4-5 méterre, délre is cölöpöket találtunk. Mivel a déli oldalon a palánkfal közel futott a téglafalhoz, így nem meglepő, hogy a délkeleti saroknál lévő bekanyarodó szakasza is közel került ahhoz. Kérdéseket vett fel ugyanakkor a faszervezet szélessége. Ennek alapján egy különösen nagyméretű bástyára gondolhatunk a délkeleti oldalon (**2. kép**).

A palánkfalakat folyamatosan javították, ennek jelei a betöltésén és a faszervezeten is megfigyelhetők volt, továbbá erre utalt az előkerült leletanyag is. A feltáráson most is nagyobb mennyiségű leletanyagot – a megszokott kerámiatöredékek és fémtárgyak mellett több bőr lábbeli darabot is – találtunk.

RINGER ISTVÁN – GIBER MIHÁLY – MAJER ZSÓFIA VERONIKA

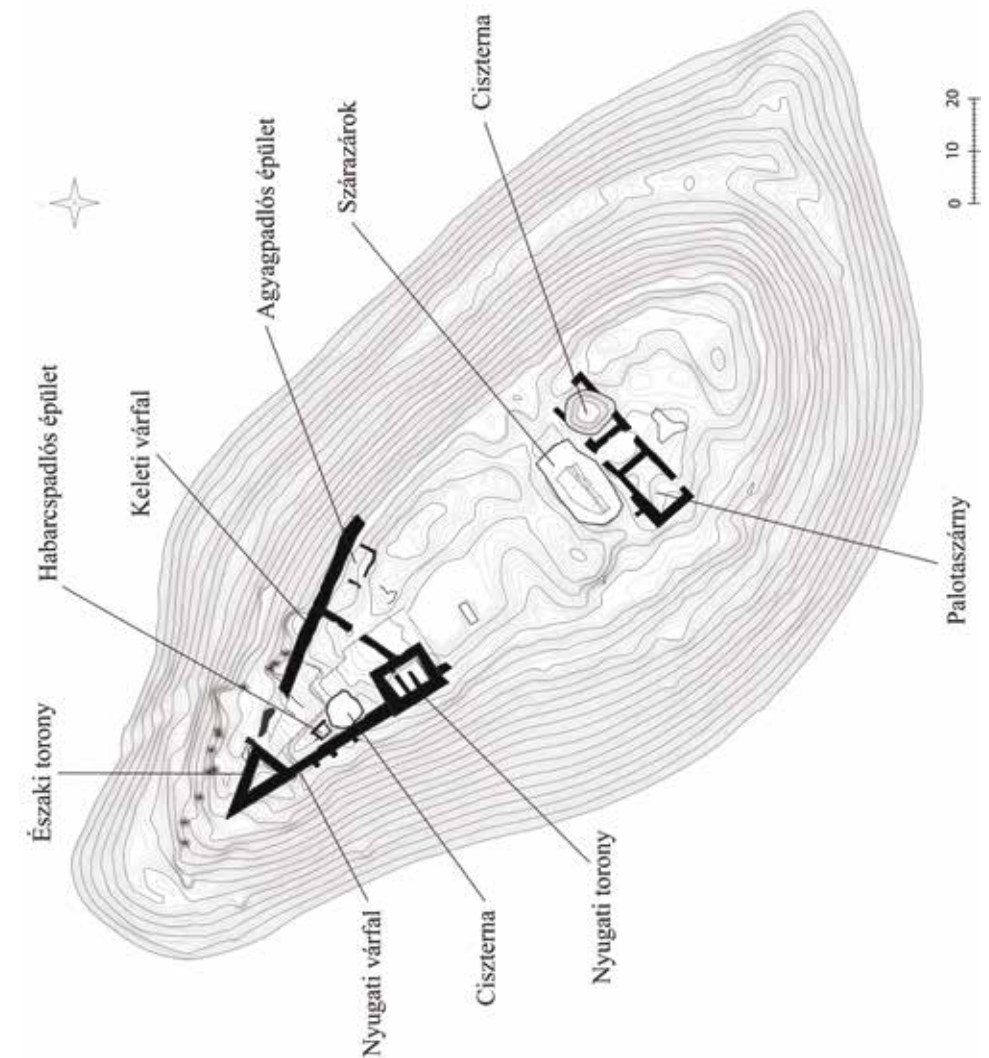
RÉGÉSZETI KUTATÁSOK ÉS ÉPÍTÉSI MUNKÁK A SÁTORALJAUJHELYI VÁRBAN 2018-2020 KÖZÖTT

A sátoraljaújhelyi vár¹ (*1. kép*) tudományos tervekutatási program keretében zajló régészeti feltárása 2007-ben kezdődött, s azóta is folyamatosan tart. A kezdeti évek kisebb arányú, kutatási pályázatokból finanszírozott munkálatai után 2017-től egy horizontálisan és vertikálisan is kiterjedt léptékű, részben a vár jövőbeni örökségturisztikai hasznosításának szempontjaihoz igazodó régészeti feltárás kezdődött. A terepi munkát, továbbá a leletanyag restaurálását és feldolgozását is magában foglaló programot a feltárásokat kezdeményező Sátoraljaújhely Város Önkormányzata által elnyert turisztikai célú pályázatokból valósíthatjuk meg. Jelentésünkben a 2018 – 2020 között elvégzett régészeti feltárások terepi megfigyeléseinek előzetes összegzését végezzük el, érintve a leletanyag időközben megkezdett elsődleges feldolgozásának eredményeit. Röviden bemutatjuk a felszínre került romokon eddig elvégzett fizikai beavatkozásokat is – utalva a megkezdett turisztikai hasznosítási program elvi szempontjaira.²

A vár 2018 – 2020 közötti feltárási munkái

Az elmúlt három év terepi munkálatainak fókuszpontja a Várhegy északnyugat-délkeleti tájolású platójának északi harmada volt, ahol az azt megelőző kutatási évadokban már azonosított, s részlegesen feltárt épületek teljes alaprajzi feltárásán és a várfalakhoz való viszonyának tisztázásán túl az északi várrész csaknem teljes felületű kutatását és dokumentálását is elvégeztük.

A plató északnyugati csúcsát lezáró, egyenlő szárú háromszög alaprajzú, az utóbbi évek dokumentációiban és közleményeiben Északi torony néven említett védőmű jelentős mérvű eredeti részletekkel megőrződött keleti fala mellett szintküllyesztéssel eltávolítottuk a torony elpusztult emeleti szintjeiből képződött vastag omladékréteget, egy rövidebb szakaszon feltárva a fal előtti eredeti külső terepszintet is. Már a 2015 – 2017. évi kutatások során bizonyossá vált, hogy a torony nyugati fala csaknem teljesen elpusztult, akkoriban mindössze az épület csúcsánál tárhattuk fel a belső sík egy rövidebb, *in situ* helyzetben lévő szakaszát. A torony nyugati falának vonalában, a nagyköves pusztulási rétegben 2019 tavaszán elvégzett szintküllyesztés ugyanakkor látványos eredményekkel járt: a fal nagyobb, egybefüggő kidőlt részletét, annak gyakorlatilag a teljes középső és déli szakaszát sikerült kibontani az omladék alól (*2. kép*). Ennek a feltárásnak jelentős hozadéka volt, hogy nyomon követhetővé vált a vár – illetve ezen belül a torony – lerombolásának

1. kép – A sátoraljaújhelyi vár alaprajza a 2020-ig feltárt falak és épületek jelölésével. Szökrön Péter felmérése alapján készítette Kovács Judit és Majer Zsófia Veronika, 2021.

1 A vár elnevezése a régészeti dokumentációs anyagokban: Sátoraljaújhely-Várhegy, Újhelyi vár.
2 Összefoglalónak a jelen folyóiratban megjelent legutóbbi kutatási beszámoló folytatásának szándékával készült, lásd erre: Hegyi Dóra: Régészeti kutatások a sátoraljaújhelyi várból 2015 – 2017 között. *Castrum* 21 (2018/1-2), 129 – 139. A vár feltárásáról 2018-ban és azt követően megjelent főbb publikációk: Ringer István: A sátoraljaújhelyi vár régészeti kutatásának főbb eredményei. In: Makoldi Miklós (szerk.): *Tokaj-hegyaljai és Tisza-menti várak régészeti és turisztikai lehetőségei napjainkban. Konferenciakötet a Tokajban 2018. 09. 14-én elhangzott előadások anyagából*. Tokaji Múzeum Kiadványai I. Tokaj 2019. 70 – 80. Ringer István: Sátoraljaújhely: vár és város a keleti végeken. *Műemlékvédelem* 64/3 (2020) 111 – 125. A vár történetének részletes ismertetését lásd: Ringer István: Egy eltűnt vár nyomában I. Régészeti kutatások a sátoraljaújhelyi Várhegyen 2007 – 2017. *Vártörténet*. Sátoraljaújhely 2017.

módszere: az épület délnyugati sarkát leomlasztották, majd a ledőlő falsarok magával húzta és ledöntötte a nyugati toronyfal említett szakaszát, illetve egy nagyobb faldarabot hasított ki a déli toronyfal nyugati végéből is. Ezzel a torony a külső oldal felől nyitottá, alapvetően pedig használhatatlanná vált. A ledől állapotban feltárt és dokumentált falszakaszok 2020 nyarán történt elbontását követően ezen a területen is a külső terepszintig mélyítettünk. Az omladék alsó zónájában, csaknem közvetlenül az eredeti terepszinten egy kiborult faltömböt tisztítottunk meg, benne nagyméretű, profil nélküli riolitufa kőfaragványokkal.

2. kép – Az Északi torony feltárt nyugati fala kelet felől.
Giber Mihály felvétele, 2019. május 20.

A feltárás során rögzített nyomok, s az utóbbi tömb falszövetén tett megfigyelések alapján kezdődött meg a torony feltárt maradványainak kiegészítése, felfalazása.

Egybefüggő kutatási területet jelentett a korábbi években az ettől délre már több szakaszban részlegesen feltárt, téglalap alaprajzú, újabban Nyugati toronynak nevezett védőmű külső falának, valamint a nyugati várfal az Északi toronyhoz futó, 25 m hosszú szakaszának a feltárása. A torony nyugati falának belső oldala már a 2015 – 2017 közötti feltárások alkalmával látható és dokumentálható volt, de a belső falsík déli szakasza helyén – hasonlóan az Északi torony nyugati falához – csak omladék jelentkezett. Ennek magyarázatát előbb a nyugati toronyfal maradványainak 2018. évi részleges, majd 2020-as teljes feltárása adta meg (3. kép). Kiderült, hogy a Nyugati torony külső fala esetében a belső sík és a falmag *in situ* részének csak a fal északi szakasza tekinthető, míg délen a külső sík teljes hosszban, a belső sík és a falmag pedig részben elpusztult. Ennek oka ugyanaz volt, mint az Északi toronynál, ezt az építményt is a délnyugati sarkának leomlásával rombolták le. Így végül 2020-ban a nyugati toronyfal külső síkjának vonalát csupán habarcslenyomatok, illetve egy rövidebb kősor alapján lehetett meghatározni. A torony déli és északi falainak, valamint a nyugati várfal ezekhez csatlakozó szakaszainak 2020. évi vizsgálata ugyanakkor egyértelműen bizonyította, hogy a torony a délről és északról csatlakozó várfalszakaszokkal egyidős, azokkal egyszerre épült.

A 2016 – 2017-ben kutatóárkokkal részlegesen már vizsgált nyugati várfal északi szakaszának teljes felületben elvégzett 2020. évi feltárása során annak két építési fázisát/

3. kép – A Nyugati torony nyugati fala feltárás közben délről.
Giber Mihály felvétele, 2020. május 22.

periódusát tudtuk elkülöníteni. A Nyugati torony északi falába bekötött, 2,4 m vastag vár-falszakasz eredetileg a toronytól mintegy 6 m-re befelé, a várudvar irányába fordulhatott. Ezt bizonyítja, hogy ezen a helyen a külső síknál utóbb kialakított támpillér mögött 2,5 m hosszan egy külső sikként értelmezhető, befelé ívelődő falszakaszt tártunk fel. A fal várudvar felé induló szakaszát utóbb visszabonthatták, annak nyomára az udvar kutatása során nem bukkantunk. Mivel a plató keleti peremén futó várfal vonatkozásában is hasonló jelenséget regisztráltunk (igaz, ott a belső sikkal kapcsolatban), feltételezhető, hogy a korábbi periódusú várfallal övezett terület nem foglalta magába a plató északnyugati csúcsát lezáró Északi tornyot. Az utóbbi bekapcsolására a falrendszerbe csak egy későbbi fázisban/periódusban kerülhetett sor. Ezt a nyugati várfal északi szakasza esetében a feltárás során dokumentálni is lehetett, itt a várfal déli szakaszának említett íves külső síkját utóbb belefoglalták egy egyenesen futó, az Északi torony délnyugati sarkához hozzáépített, 1,9 m vastagságú falba. Ennek a várfalszakasznak az udvar felőli síkja helyenként relatív jó állapotban került elő, alsó részén lábazati kiugrással. A fal külső terepszint felőli síkja ugyanakkor a legalsó kősorig elpusztult, így csak a falmag kitisztítására és dokumentálására nyílt módunk. A nagyfokú pusztulás miatt csak közvetett módon határozhattuk meg egykori külső síkját is. A két torony között eredetileg három támpillér állt, melyek közül szerencsés módon kettő jó állapotban került kibontásra az omladékból (4. kép). A harmadik – egykor éppen a nyugati várfal említett északi és déli szakaszainak csatlakozásánál álló – pillér ugyanakkor már csak részlegesen maradt meg, helyét leginkább legalsó kősorainak

4. kép – A nyugati várfal északi szakasza a támpillérekkel, feltárás közben.
Szoboszlai Marcell felvétele, 2020. szeptember 2.

maradványai, illetve a várfal külső síkján azonosított, a támpillérek a falsíkhöz való hozzáépítését tanúsító habarcslenyomat határozta meg. A támpillérek hátfalai egyértelmű módon kijelölték a várfal eredeti, ám terepszintig lepusztult külső síkjának vonalát.

A plató keleti peremére épített – a korábbi években egy kutatóárokmal már azonosított – várfalnak mintegy 40 m hosszú északi szakaszát tártuk fel 2020-ban. E falnak az Északi toronyhoz csatlakozó részletét, s az itt utólag emelt támpillért már korábban is dokumentáltuk. Már akkor nyilvánvalóvá vált, hogy a falnak a toronytól közvetlen délre húzódó része mintegy 8 m hosszan teljesen elpusztult. Itteni szakaszának legalsó részét csupán kiborult falmag formájában tudtuk feltárni, megtisztítva a fal előtti külső terepszint egy jelentősebb szakaszát is. A fal belső síkja mellett végzett, még le nem zárt kutatások alapján a nyugati várfal esetében megfigyelt, az előzőekben említett periódusváltásra utaló nyomokat észleltünk. Az átlagosan 2,4 m vastagságú keleti várfal további, délre futó szakaszát jól értelmezhető külső és belső falsíkokkal tártuk fel (5. kép), s a falmagban megfigyelhettük a falegyenekből és jellemzően ferdén álló laposabb kövekből „halszálka” mintára emlékeztető módon kivitelezett falazási struktúrát is. A fal külső síkja előtt a feltárt falszakasszal megegyező hosszban csaknem teljesen az eredeti külső terepszintig haladtunk a törmelékrtéteg eltávolításával – a terep végleges megtisztítására a falazási munkák befejezését követően kerül majd sor.

Az Északi torony és a hozzá utólagosan épített várfalak egy dél felé szélesedő udvart fognak közre. 2015 – 2017 között ennek a területnek kisebb részletei kutatóárokmal már

5. kép – A keleti várfal feltárt szakasza. Nagy Attila és Nagy Máté drónfelvétele, 2020. szeptember 4.

vizsgálatra kerültek, majd az elmúlt három évben az udvar csaknem teljes egészében feltárássra került. A kutatóárok nyitásával, majd azok egybebontásával haladó feltárás során több fontos megfigyelést tehattunk.

A Nyugati toronytól északra, közvetlenül a nyugati várfal belső oldala mellett egy ciszterna 7 m átmérőjű, sziklába vájt krátere került elő, melyet 8,3 m relatív mélységig tártunk fel (6. kép). A törmelékes betöltésből több nagyméretű, lapos ívű kőelem került felszínre, melyek minden bizonnyal a vízgyűjtő kögyűrűkből összeállított egykori belésének tartozékai lehetnek. Ezen kívül számos olyan faragott kő is előkerült a ciszterna belsejét kitöltő omladékból, melyek egykor ajtó- és/vagy ablaknyílásokhoz tartozó keret-elemként szolgálhattak. A monumentális méretű vízgyűjtő végleges feltárása a következő időszak feladata lesz.

A ciszternától az Északi toronyig terjedő, a platót lezáró területen egy vastag építési/feltöltési/pusztulási rétegsort tártunk fel részben már 2019-ben, majd döntően 2020-ban. Ennek kutatási előzménye a várudvaron a 2015 – 2017 közötti ásatások során megnyitott és dokumentált észak-déli irányú, 6/A-B számot viselő kutatóárok jelenségeinek, különösen az annak nyugati oldalán, metszetsfalán vizsgált rétegsor elemzése volt. A pusztulási és változó vastagságú feltöltési rétegek alatt, közvetlenül a tagolt, eredeti sziklafelszínen két nagyobb méretű, ovális alakú habarcsos foltot határoztunk meg, melyeket a vár legkorábbi építkezéseihez köthető anyagkeverő helyek nyomaiként értelmezzük. Ezek egyikének felületéről IV. Béla pénze került elő. Az udvar területén ettől keletre/délkeletre, ugyancsak

6. kép – A vár északi ciszternájának belseje feltárás közben.
Szoboszlai Marcell felvétele, 2020. október 20.

a sziklafelszín tisztítása során bukkantunk rá még 2017 év késő őszén a vár egyik kulcsfontosságú leletgyűjtésére, egy V. István pénzével keltezhető építési áldozatra.

A tagolt sziklafelszín további, nagyobb kiterjedésű feltárása 2020 őszén folytatódott. Megfigyeléseink szerint a várudvar észak felé erősen lejtő természetes felszínét az itteni, Árpád-kori építkezéseket követően egy változó vastagságú, szintkiegyenlítő feltöltéssel látták el. A kronológiailag zárt leletanyagot tartalmazó rétegből a 13 – 14. század fordulójára keltezhető gazdag kerámiaanyag került elő. Ezen a feltöltésen jöhetett létre az északi várudvar középkori járósíntje, melyen közvetlenül a ciszterna északi oldalánál egy téglalap alaprajzú, öntött habarccspadlójú, könnyűszerkezetes kisebb épület maradványát tártuk fel (7. kép). Az objektum északi és keleti oldalán egy-egy, vélhetően a fából készült falszerkezet alapozásaként értelmezhető szárazon rakott kősor futott. Az épület nyugati része a nyugati várfal itteni szakaszának pusztulásakor megsemmisült.

Az udvar ezen részére jellemző rétegsor tetején, közvetlenül a humuszréteg alatt két emberi vázmaradvány került elő. Az anatómiai rendben lévő, egyik esetben zsugorított pózban (8. kép) elhantolt maradványok – az ugyanezen a területen 2015 – 2017 között feltárt öt temetkezéshez hasonlóan – rétegtani helyzetük alapján minden valószínűség szerint az akkor már elpusztult vár területén a 18. században működött vesztőhellyel hozhatóak összefüggésbe. A vázak antropológiai vizsgálata, s a témában megkezdett levéltári kutatások vélhetően közelebb visznek majd bennünket a kérdés végleges tisztázásához.

Az elmúlt években tovább folytattuk a Nyugati torony udvar felőli falához ferdén csatlakozó fal feltárását. Már korábban megfigyeltük, hogy ezt a falat a torony első periódusához köthető földszinti ajtónyílás elfalazásába építették bele. A 1,2 m vastag, 17 m hosszú fal a keleti várfal belső síkjához fut, abba nem köt bele. A fal nyugati végénél szintén már korábban dokumentált falkiromlás minden bizonnyal egy átjáróként értelmezhető, tekintettel arra, hogy a többé-kevésbé épségben megőrződött, átlagosan 0,6 m magasságú falban más nyílás nyoma nem mutatkozott. Az udvari osztófalaként értelmezhető fal északi síkja előtt – az említett átjárótól keletre – egy hozzávetőlegesen 2x4 m-es, törtkőből kialakított, habarccsal simára kikent felületű platformot tártunk fel. Az ismeretlen funkciójú objektum

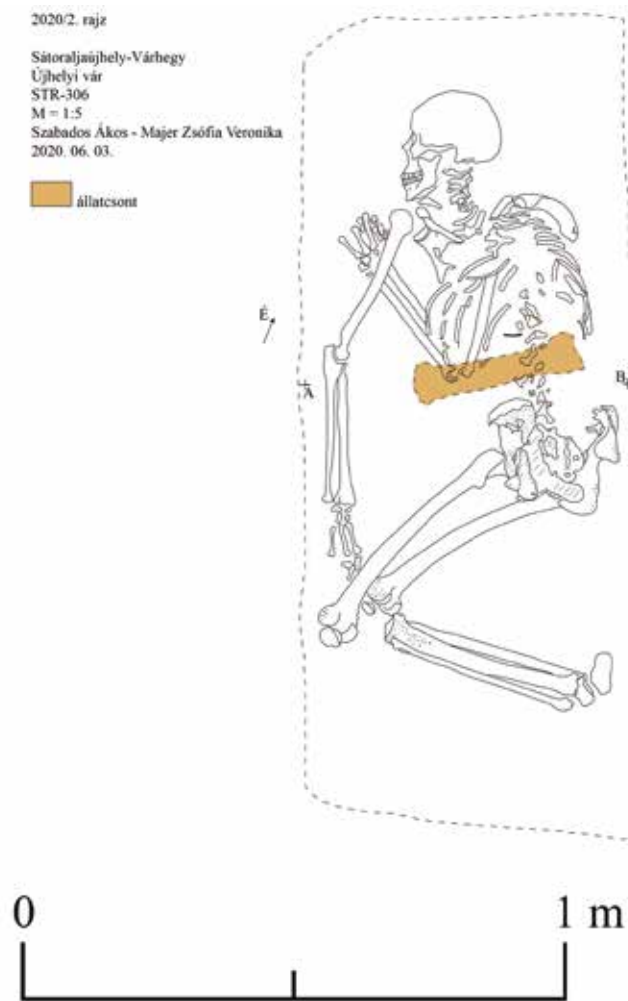

7. kép – A nyugati várfal belső oldalán feltárt habarccspadlós ház maradványa.
Majer Zsófia Veronika felvétele, 2020. október 6.

hosszanti oldalain, illetve ezeket összekötő keresztirányban fektetett gerendák helyét jelölő vályúkat figyelhettünk meg.

Folytatva az itt korábban már megkezdett kutatást, az utóbbi osztófaltól délre lévő udvarrész jelentősebb felületeinek feltárását is elvégeztük. A várudvar itteni szakaszának középtengelyében egy észak-déli irányú tanúfalat hagyunk, melyre merőlegesen, keleti irányban több, a keleti várfal vonaláig húzódó kutatóárkot nyitottunk. Az itteni, helyenként meglehetősen összetett rétegsorok alaposabb értékelésére csak a leletanyag átfogó feldolgozását követően kerülhet sor. Annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a plató eredeti felszíne nemcsak észak, hanem kelet felé is erős lejtést mutatott. Míg a Nyugati torony környezetében a kevésbé tagolt, sőt néhol habarccsréteggel kiegyenlített udvarszint relatív magasan jelentkezett, addig az udvarszakasz keleti területén ebben a mélységben még – a terep természetes lejtését kiegyenlítő – feltöltési rétegeket dokumentálhattunk. Az itt feltárt rétegsorok keleti vége a keleti várfal – a vár lerombolásakor bekövetkezett – leomlása és az ezt követő erózió miatt több esetben megszakadt. Így a várfal belső síkja ezen a szakaszon alacsonyabban maradt meg, mint a középkori feltöltési rétegsor felső határa és a rajta lévő középkori járőfelületek és udvar szintje.

Az északi várrészt lefedő kutatási terület délkeleti zónájában, közvetlenül a keleti várfal belső oldalán egy szárazon rakott vegyes kő-téglasor alapozású, keményre döngölt anyagpadlójú épület maradványának részletét bontottuk ki, melynek felmenő falai gerendaváz aszagszerkezettel épülhettek (9. kép). A téglalap alaprajzú ház keleti oldalát maga

8. kép – Az északi várudvar rétegsorának felső részén feltárt egyik temetkezés. Szabados Ákos és Majer Zsófia Veronika rajza, 2020. június 3.

a lepusztult várfal alkothatta. A padlószintje feletti, már a falainak ledőléséből származó tömör agyagrétegből, továbbá a padlószintről, valamint az épület közvetlen környezetéből egy, a 15. század középső harmadában működött hamispénzverő műhelyhez köthető leletanyag látott napvilágot – nyersanyagként értelmezhető ön- és rézrögök, veretlen lapkák és hamis veretek (10. kép 8.). A ház helyiségének padlószintje – melynek keleti felét egy közel 1 m-es vastagságú feltöltésen alakították ki – egyben az udvar itteni részletének középkori járósíntjét is kijelöli.

Elsősorban az állagvédelmi munkálatokkal összefüggésben kisebb szakaszban feltártuk a Nyugati torony délnyugati sarkának környezetét, beleértve a nyugati várfal innen déli irányba futó, mintegy 1,2 m magasan álló rövidebb szakaszát is. Megfigyelésünk szerint a várfal – hasonlóan az északnyugati saroknál dokumentált állapothoz – itt is beleköt a

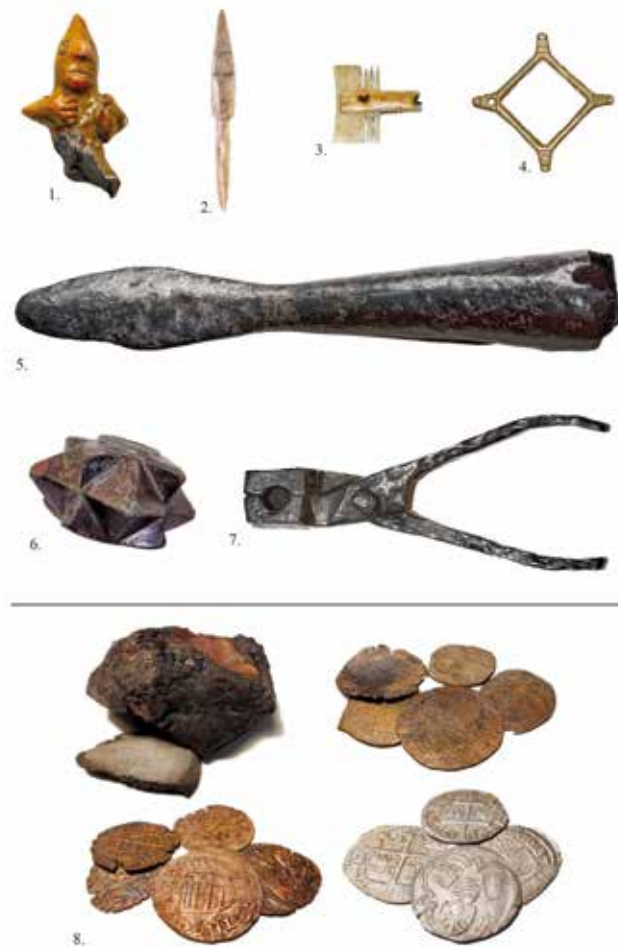

9. kép – A keleti várfal belső oldalánál lévő agyagpadlós ház részlete feltárás közben. Szoboszlai Marcell felvétele, 2020. november 3.

torony falazatába, így – mint arra az előbbieken már utaltunk – azzal egy periódusban épülhetett.

Az elmúlt évben folytattuk a déli várrész 2014-ben átmenetileg felfüggesztett kutatását. Az ásatás megkezdése előtt a korábbi években itt felhalmozott tetemes mennyiségű meddőhányó eltávolításával újabb területet tettünk hozzáférhetővé az itt elvégzendő feltárások számára. Folytattuk a még 2012-ben azonosított, 6 m átmérőjű, részben a sziklafelszínbe vájt, részben törtkőből kialakított ciszterna további feltárását, a vár pusztulásakor és azt követően képződött betöltődésének kitermelését (11. kép). A nyugat-keleti irányú palotaszárny egyik helyiségébe belefoglalt ciszterna épülettörmelékese betöltése alatt nagyjából 5 m-es relatív mélységben egy tömör agyagréteg (alighanem a ciszterna oldalán lévő vízzáró réteg maradványa) jelentkezett. Ebben a rétegben – az északi ciszterna bontása során is megfigyelt – lapos ívű kőelemeket tártunk fel, melyek közül három elem *in situ* helyzetben van. A ciszterna további kutatása így azzal a reménnyel kecsegtet, hogy annak szerkezete pontosabban is tisztázható lesz a jövőben.

Ugyancsak folytattuk a nyugat-keleti irányú palotaszárny északi oldalán lévő, sziklába vájt, átlagosan 8 m széles szárazárok további kutatását – teljesen feltárva annak nyugati felét. Az árok egynemű betöltése a mögötte húzóódó palotaszárny elpusztult helyiségeinek nagyköves omladékát tartalmazta. Alatta közvetlenül mindenütt a sziklafelszín jelentkezik, ami azt mutatja, hogy az árkot a középkorban folyamatosan tisztították és karbantartották. A vár pusztulása előtt a sziklafelületen semmiféle természetes eredetű betöltődés nem

10. kép – Válogatás a 2020. évi ásatás leletanyagából. 1. Agyagfigura. 2. Csont nyílhegy. 3. Csontfésű. 4. Palástcsat. 5. Kopjacsúcs. 6. Csillag alakú buzogány. 7. Golyóöntő fogó. 8. Pénzhamisító műhely leletei.

Fotó: Szoboszlai Marcell, szerkesztés: Majer Zsófia Veronika, 2021.

képződött, illetve maguk a vár lakói sem töltötték fel még részlegesen sem az árok belsejét. Érdekes, hogy az árok aljának déli részét egy keskeny sávban tovább is mélyítették. Ennek az „árok az árokban” jelenségnek pontos oka egyelőre nem ismert, bizonyára a sziklaárok feltárásának folytatása (azaz a keleti szakaszának ásatása) ad rá választ. A feltételezhetően már a középkorban az árok felett átvezető, a vár középső részét a palotaszárny kapualján keresztül a déli várrésszel összekötő híd vonalában semmilyen falazott építmény (pl. pillérialap) nem került elő, ami azt jelzi, hogy az itt állt, egészen bizonyosan fából készült szerkezet alépítmény nélkül, közvetlenül az árok alját képező sziklafelületre támaszkodott. Az omladékréteg aljáról, csaknem közvetlenül a sziklaárok fenekéről I. Miksa denárja

11. kép – A déli várrész ciszternája feltárás közben. Giber Mihály felvétele, 2020. november 6.

került elő, mely *terminus post quem* keltezi az árok betöltődését, s így a palotaszárny végső pusztulását is.

A 2018 – 2020 közötti feltárások leletanyaga

Az újhelyi vár feltárása mindez ideig meglehetősen nagy mennyiségű leletanyagot eredményezett, amelynek segítségével az erősség hosszú évszázadokon átívelő életének minden korszakába bepillantást nyerhetünk. A leletanyag túlnyomó többségét – nem meglepő módon – a kerámiatöredékek és az állatsontleletek teszik ki.

A kerámiaanyag legkorábbi példányai a késő Árpád-kori és 14. századi időszakot reprezentálják, meghatározó csoportot alkotnak a finom kidolgozású, vékonyfalú, fehér anyagú, vörös festékkel díszített, folyadéktárolókhöz – kancsókhöz, korsókhöz,

palackokhoz – tartozó töredékek, továbbá ugyancsak az Árpád-kori időszakot jellemzik a nagy számban előkerülő fenékbélyeges edények is. A 2020. évi feltárás egyik figyelemre méltó tárgya egy 6,5 cm magas, sötétszürkére égetett agyagból készült, zöldessárga ólom-mázzal bevont, töredékes állapotban előkerült harcos figura. Az esetlegesen játékkfiguraként (sakkfiguraként) azonosítható, stilizált csúcsos sisakot viselő, kezében kerek pajzsot tartó katona rétegtani helyzete és stílusa alapján vélhetőleg a 14. századi időszakra keltezhető (**10. kép 1.**). A késő középkori és kora újkori időszakot képviselő mázas edénytöredékek, valamint a fűtőberendezésekhez tartozó mázatlan és mázas kályhaszemek mellett a vár életén túlmutató cseréppipák is napvilágot láttak.

A kerámiatöredékek mellett nagy mennyiségű állatcsontanyag is feltárássra került, melynek egy részét az állati eredetű nyersanyagból készített, változatos minőségű és rendeltetésű tárgyak – egyebek mellett különféle díszített lemezek, számszeríjdíók, csontfésű, (**10. kép 3.**) övdísz – teszik ki. A megmunkált csont- és agancsleletek közül a vár korai időszakát fémjelző, kifejezetten ritkának számító, vonaldíszekkel ellátott nyéltüskés nyílhegyet érdemes kiemelni (**10. kép 2.**).

Figyelemre méltó anyagcsoportot alkotnak a fémtárgyak, s ezért mindenekelőtt az önkéntes fémkeresősöknek tartozunk köszönettel.³ Az erősség területéről származó, különféle fémekből – főként rézből, bronzból, ólomból és vasból – készült tárgyak igen változatos képet mutatnak összetételük, koruk és minőségük tekintetében is. Meghatározóak az Árpád-kortól kezdődően a kora újkorig datálható fegyverleletek. Döntően kézi- és számszeríjhoz való nyílhegyek, ólom- és vasgolyók, továbbá vasból és bronzból öntött szakállas puska- és pisztolyos töredékek kerültek elő, de – csak hogy néhány további kiragadott példát említsünk – ismert a vár legkorábbi időszakából egy csillag alakú, bronzból öntött buzogányfej (**10. kép 6.**) is, a késő középkort pedig egy nyújtott köpüvel rendelkező, romboid kopjacsúcs (**10. kép 5.**) reprezentálja. Több arra utaló régészeti adattal is rendelkezünk, miszerint a tűzfegyverekhez tartozó lövedékeket helyben is készíthették. A nyersanyagként értelmezhető ólomolvadékok mellett egy kovácsoltvas golyóöntő fogó (**10. kép 7.**), valamint egy mészkőből készült öntőforma fele is napvilágot látott. Mindemellett a pusztulási rétegekben több ép, illetve töredékes, vasból öntött vagy kőből faragott ágyúgolyót találtunk, egyet közülük *in situ* a nyugati várfalhoz épített egyik támpillérbe ágyazódva. A hadi- és lovasfelszerelés további jellegzetes tárgyai – sarkantyúk, patkók, csikó- és feszítőzablák, lószerszámdíszek – ugyancsak megjelennek a leletanyagban.

Kimondottan nagyszámú csoportot képeznek a konyhai felszereléssel összefüggésbe hozható tárgytipusok. Túlnyomó többségüket különféle – meglehetősen széleskörű képet mutató – nyéltüskés és nyéllapos kések alkotják, amelyek között nagyobb számban feltűntek – jelen tudomásunk szerint kizárólag Ausztriához köthető – importtárgyként meghatározható leletek. Az importkések mellett a korszak nemzetközi kereskedelmi kapcsolatairól árulkodnak az előkerült sziléziai (Löwenberg, Bunzlau) és németalföldi (Herentals, Mechelen) ólom textilplombák is,⁴ amelyek bizonyítékul szolgálnak arra, hogy a várban élő népesség közvetett módon kapcsolódott a nemzetközi textilkereskedelemben.

3 Ezúton szeretnénk megköszönni a miskolci Herman Ottó Múzeum Bakos Gábor régész által vezetett önkéntes fémkeresős csapatának, illetve Zagyva Tamás ásatási munkásnak fáradhatatlan munkájukat.

4 Ezúton szeretnénk megköszönni Mordovin Maximnak az ólomplombák meghatározásában nyújtott segítségét.

Számottevő a viseleti elemek mennyisége is: elsősorban gombok, ruhakapcsok, karika- és fejseggyűrűk, préselt és öntött ruhavezetek, övcsatok és övdíszek, illetve lábbelivasalások köthetőek ide. Többségük egyszerűen díszített, általánosnak mondható darab, néhány esetben megfigyelhető azonban egyedi, vagy magasabb minőségű, reprezentatív jellegű tárgy is: aranyozott bronzból vagy ezüstből készült, finoman kidolgozott példányok (**10. kép 4.**).

Érdeemes külön szót ejteni egy specifikus leletcsoportról. A 2020. évi feltárás során kerültek elő az első olyan leletek, amelyek a helybeli kőbányászat tevékenységére utalnak. A Várhegyet alkotó kőzet kitermeléséhez használt kőfejtő szerszámok – csákányok és ékek – segítségével bányászhatták a várfalak építőanyagát.

A kiragadott példaktól eltekintve összességében elmondható, hogy főként az egyszerűbb, általános, országszerte széles körben elterjedt használati tárgyak dominálnak a leletanyagban, s így ezek elsősorban a várban élők mindennapi életét reprezentálhatják. Végül, de nem utolsó sorban, a vár leletanyagával kapcsolatosan érdemes kitérni egy olyan perspektívára, amely a jövőre nézve jelentős eredménnyel kecsegtet. Köszönhetően annak, hogy – minden jel szerint – lehetőség nyílik arra, hogy a vár teljes területe, vagy legalább túlnyomó része feltárássra kerüljön, elvi lehetőség lesz arra, hogy egy középkori vár leletanyagát átfogóan értékeljük. Nem elhanyagolható ez a szempont egyik anyagcsoport tekintetében sem, azonban kifejezetten jelentősnek tűnik a kerámiaanyag – s ezen belül kiemelten az Árpád-kori leletanyag – kapcsán. Tekintettel arra, hogy a Várhegyet képező sziklafelszínig húzódó teljes rétegsorokat teljes felületben fel tudjuk tárnunk, az eddig ismert várfeltárásokkal szemben minden jel szerint nagyobb mennyiségű formai elemzésre alkalmas edény – s egyéb tárgy – előkerülésével számolhatunk.

Építési kivitelezési munkálatok a várban 2017 – 2020 között

A felszín alól régészeti módszerekkel napvilágra hozott épített örökségi emlékek esetében alapvető cél, hogy megvalósuljon az *in situ* védelem, a romok hosszú távú megőrzése, karbantartása és gondozása – szem előtt tartva mindenekelőtt azt az elvet, hogy minden épített régészeti örökség kényes és megújíthatatlan kulturális forrás. Ez utóbbi szemléletmód – mint arra lentebb röviden utalni fogunk – a vár eddig napvilágra hozott részletein a közelmúltban elvégzett fizikai beavatkozást általánosságban jellemezte, s jellemzi majd a jövőben is. Fontos utalni arra a körülményre, hogy a vár felszín alatt lévő romjainak területe az elmúlt évtizedekben intenzíven erdősült. A fák gyökérzete számos esetben a romfalakba kapaszkodott, roncsolva azok szerkezetét. A vár maradványainak pusztulása a feltárás megkezdéséig folyamatos és egyúttal drasztikus volt, még akkor is, ha ez a pusztulás nem közvetlenül a szemünk előtt zajlott. Ez a tény önmagában előrevezítette a beavatkozás szükségességét. Míg a feltárás kezdeti mozgatórugója elsősorban a tudományos kérdések tisztázása volt, a régészeti munka tizedik esztendejében, 2017-ben finanszírozási oldalról is realizálódtak azok a szempontok, melyek a dokumentálást követő visszatemetés helyett a romok végleges helyszíni bemutatását és örökségturisztikai hasznosítását célozták meg.

Lényeges körülmény, hogy míg a kutatás 2017-ig alacsony költségvetésű tervasatásként haladt, addig 2018-tól többlépcsős turisztikai fejlesztési projekt keretében nyílik lehetőség a munka folytatására, s ugyanez a program biztosítja a helyszíni maradványok megőrzését és bemutatathatóvá tételét is. A romokon végzett fizikai beavatkozás előtti régészeti munka dokumentálása során mindvégig alapvető fontosságúnak tartottuk a

feltárt falak szerkezetének, építési technikáinak pontos feltérképezését, ehhez forrásként magát az emléket tanulmányozva. A beavatkozás terveit Albert Tamás építész készítette, azok kivitelezése vele szoros egyeztetések mentén, folyamatos régész művezetés mellett valósult és valósul meg.

A felszínre hozott romok kapcsán a 2017 – 2020 között elvégzett beavatkozások döntő része a konzerválás kategóriájába sorolható. Ennek során megtörtént a feltárt falak védőkoronával való ellátása. A helyreállított falazatokat lezáró korona kialakítása olyan módon valósult meg, hogy a falak tetejéről a csapadékvíz akadálytalanul le tudjon folyni, biztosítva azok hosszú távú állékonyságát. Egyúttal a ráfalazással létrejött új falkorona formája továbbra is lehetővé teszi a romkarakter-jelleg megőrzését. A konzerváláson túl több esetben a restaurálás és kiegészítés fogalomkörébe sorolható tevékenységekre is sor került. A romok stabilitása és értelmezhetősége érdekében végrehajtott pótlások – így a kiromlott, ám egyértelműen meghatározható falsíkok visszaállítása a legmagasabb biztosan igazolható pontig, de ide sorolható még a falsíkok javítása, a falmagok újralfalazása, hiányzó kövek pótlása, ajtófülkék záradékának újjáépítése, ajtónyílások részleges helyreállítása is. A töredékes falak kiegészítései az eredetihez hasonló technikával készültek, azok felületi struktúrája minden esetben az eredeti részletekhez idomul. A falazáshoz a vár omladékából feltárt dáciit kőanyagot, míg kötőanyagként a műemléki beavatkozásoknál széles körben alkalmazott falazóhabarcsot használtuk. Ahol a feltárt részletek állapota és a körülmények mindezt lehetővé tették, törekedtünk a megtalált és megbízhatóan azonosítható elemek másolatának visszahelyezésére. A faragott építészeti elemek kiegészítése vagy cseréje azonos szerkezetű, de az eredetitől némiképp eltérő színárnyalatú kőanyagból valósult meg. Ritka esetben az érthetőség szempontjait szem előtt tartva egyéb didaktikai jellegű kiegészítésekkel is éltünk – így a lenyomatok alapján bizonyosan azonosítható fa szerkezetek (falszövetben elhelyezett kötőgerenda, ajtónyílásban elhelyezett ácsok-torzó) alkalmazásával. Sor került a feltárt falaknak – a korábbi régészeti kutatás alkalmával elvégzett dokumentálásukon túl – a falazást közvetlenül megelőző utolsó tisztítására, majd állapotuknak dokumentálására is. Ennek oka, hogy olykor több év is eltelt a feltárás és a romkonzerválási, kiegészítési munkák között, amely az előkerült falak, építészeti részletek állapotára is hatással volt. Sőt, az említett régészeti művezetés ideje alatt a falazási munkák menete is dokumentálásra került, így a jövőben is bármikor visszakövethető, hogy a vár melyik falán milyen jellegű és mértékű falazásra került sor.

A fentiekben összegzett elvi szempontok gyakorlati alkalmazásával nyerte el jelenlegi megjelenését az Északi torony, a Nyugati torony, a kettő között a nyugati várfal mintegy 25 m hosszúságú, támpillérekkel megerősített szakasza, a keleti várfal eddig feltárt, több mint 40 m hosszú szakasza, valamint a déli várrész régebben feltárt palotaszárnya földszintjének középső részén elhelyezkedő ülőfülkés kapualj is (12. és 13. képek). A munka során törekedtünk arra, hogy a régészeti információk birtokában alaprajzi szinten jelezzük a korábbi építési periódusokat – így a nyugati várfal esetében az előzőekben említett, igazolhatóan elkülönülő két periódust. A falkiegészítéseknel, pótlásoknál a feltárások során dokumentált falelválásokat/csatlakozásokat az eredeti állapotnak megfelelő módon jelöltük, a későbbi kutatás számára lehetővé téve az esetleges további építéstörténeti megfigyeléseket, elemzéseket.

A részben álló, részben régészeti feltárások során felszínre hozott, évszázadokkal azelőtt diszfunkcionálissá vált várak kapcsán a társadalom egy jelentős részében egyre erősebben fogalmazódik meg az elvárás, hogy rekonstruálják a feltárt romokat. A különféle

12. kép – A déli várrész palotaszárnya a romkonzerválási munkák után.
Ringer István felvétele, 2018. ősz

13. kép – Az Északi torony, a támpillérekkel megerősített nyugati várfal és a Nyugati torony a romkonzerválási munkák után. Nagy Attila és Nagy Máté drónfelvétele, 2020. november 7.

turisztikai-gazdasági szempontok mellett a leggyakoribb szakmai érv az építészeti rekonstrukciók mellett az, hogy így könnyebbé válik az elpusztult épület részleteinek kapcsolati és szerkezeti megértése.

Ez a társadalmi elvárás Sátoraljaújhely vára kapcsán is megfogalmazódott. Fontos azonban utalni arra, hogy a napjaink szakmai és társadalmi diskurzusaiban exponált módon megjelenő többi várhoz képest ez az emlék jelentősen különbözik, ez egy olyan „holt” erősség, melyet teljes, megmaradt fizikai valójában a régészeti feltárás hozott és hoz napvilágra. Mindez a múlt és a jelen találkozásának egyedi pillanatát adja, mely nézetünk szerint egy olyan szemléletet kíván meg, amely eltér a generációk köztudatában hosszú ideig „változatlan” romként élő várak hasznosítása kapcsán alkalmazott eddigi megközelítéstől.

A vár örökségturisztikai hasznosításának tervei – melynek vizuálisan legmarkánsabb eleme egy, a falaktól jelentősen elemelt acélszerkezetű kilátósétány – a szükségyszerű és hasznosnak vélt romkiegészítésekkel együtt a hitelességet szem előtt tartó kontrasztra épülnek. A „rég” és az „új” viszonya kapcsán régészeti oldalról elvárásaként fogalmazódott meg az érthetőség, értelmezhetőség és a reverzibilitás. Nézetünk szerint a turisztikai fejlesztésből adódó lehetőségeket kihasználó tudományos kutatási program annak valamennyi pozitív hozadékával együtt jól megfér a megvalósuló „élményelemmel”, annak prognosztizálható szakmai vitáival együttesen is.⁵ A régészeti örökség nagyközönség elé tárása a modern társadalmak fejlődését elősegítő lényeges módszer, s a helyi közösségek számára is fontos hozadéka lehet mindennek.

5 Jelen publikáció szerzői e helyütt jegyzik meg, hogy a 2020-ban a vár területén megkezdett – a főszövegben fentebb az örökségturisztikai hasznosítás kategóriájába sorolt – beruházás, kivitelezés elemeinek megítélését illetően még közöttük sincs egyetértés, sőt egyes esetekben ellentétes álláspontot képviselnek. Ennek kifejtése ugyanakkor meghaladná jelen kutatási beszámoló kereteit és megírásának céljait.

KUTATÁSI JELENTÉS A SZEGEDI VÁR „HÁRMAS PINCÉJÉRŐL”

2020. június 3. és október 3. között a TOP-6.3.2-16-SG1-2017-00004 jelű, „Zöld város kialakítása a szegedi Belvárosban” elnevezésű projekt keretében az egykori szegedi vár területén, a múzeum épülete mögött létesítendő új parkoló helyén 3 feltárási szelvény nyitására volt lehetőségünk. A szelvények helyének meghatározása terén rendelkezünk némi mozgástérrel, így a következő szempontok szerint jelöltük ki ezeket: 1. Szerettük volna megvizsgálni, hogy a 18. század második felében épült kazamatarendszer építése mennyire bolygatta meg a korábbi korszakok jelenségeit, egyúttal itt az ismert és hitelesnek tartott várábrázolások és felmérések pontosságát kívántuk ellenőrizni. 2. Célunk volt az ún. „hármás pince” helyének meghatározása, szerencsés esetben keltezése. 3. Feladatunknak tekintettük egy olyan szelvény kitűzését, amelynek területéről nem rendelkezünk semmilyen információval, és ismereteink szerint barokk kori építkezéstől is mentes. A három szelvényvel összesen közel 250 m²-nyi felületet sikerült megkutatni. A továbbiakban az 1. és 2. szempont szerint nyitott szelvények kerülnek bemutatásra¹ (*1. kép*).

I. szelvény

Az első szelvényben a 18. század második felében épült kazamaták falai jelentkeztek, azonban itt az ismert alaprajzokhoz képest eltérés volt tapasztalható. A szelvényben a kazamatarendszer két traktusa és egy folyosó került feltárára. Az utóbbi két ajtónyílását sikerült megfigyelni, illetve a folyosó letéglázott padló részlete is előkerült. A padló nem volt sértetlen, ugyanis egy, a várbontás során (1881-1883) beásott gödör vágta (*2. kép*). Korábbi korszakok jelenségeit nem sikerült azonosítanunk, mivel a kazamatarendszer építése miatt a talajrétegek a jelen járószinttől számítva 4-5 méteres mélységig bolygattak voltak. A korábbi korszakokra csak a barokk kori sárga agyagos feltöltésből előkerült szórvány kerámia utalt. Ez nagyobb mennyiségű török kori, illetve középkori edény-, fém- és üvegtöredéket jelentett. A feltárt falszakaszokat ráillesztettük a vár vektoros alaprajzára, de a falak nem illeszkedtek pontosan (*3. kép*). Az eltérés oka további vizsgálatot igényel.

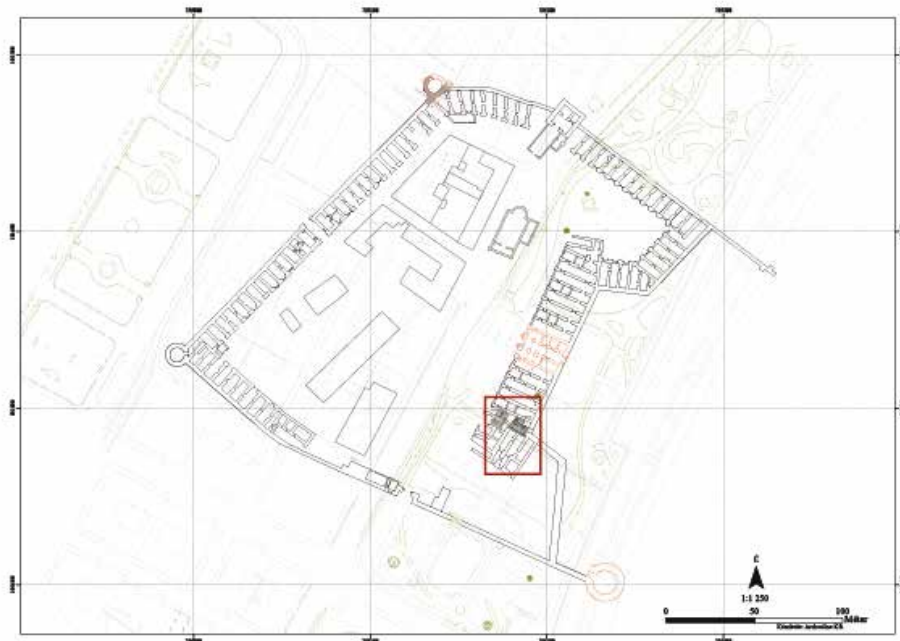
II. szelvény

A második szelvény célja a vár „hármás pincéjének” lokalizálása és keltezése volt. A „hármás pincéről” Cs. Sebestyén Károly 1928-ban megjelent tanulmánya óta áll az a tétel, hogy az épület középkori eredetű, mely túlélte a török kort, majd a vár 18. században emelt keleti falába is belefoglalták.² Ezen megállapításait a kutatás általában elfogadta, mai napig a vár legkorábbi épületei között tartják számon. Töröcsik István erre alapozva nem csak pusztán egy középkori építményt látott benne, hanem az egykori középkori vár, a castrum sótároló épületét, esetleg magát a középkori castrumot is.³ Ilyen előzmények után kutatása kiemelt fontosságú volt. Korábbi feltárási tapasztalatainkból kiindulva nem fűztünk reményt ahhoz, hogy biztosan keltezni tudjuk majd az épületet, ugyanis azokon a

1 A III. szelvényben egy török kori tímárműhely objektumai kerültek elő, mely a későbbiekben külön tanulmányban kerül közzé.

2 Cs. SEBESTYÉN 1928, 288-289.

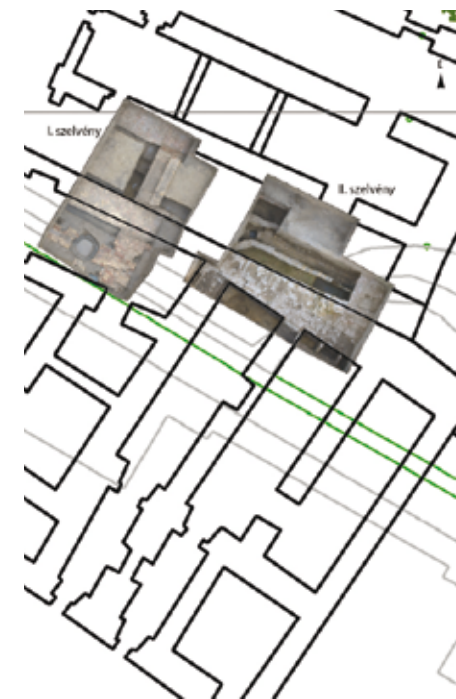
3 A szegedi vármegyváltás és a középkori városfal c. előadás — Szeged 300. Szeged, Fekete ház, 2019. szeptember 27.; TÖRÖCSIK 2013, 462. 105. jegyzet

1. kép – A szegedi vár lebontás előtti alaprajza a mai várostérképre vetítve, a feltárási terület jelzésével (HORVÁTH–FOGAS 2011, 238. 1. kép nyomán)

2. kép – I. szelvény, drónfelvétel (Fotó: Czukor Péter)

3. kép – Az I. és II. szelvény drónfelvétele a vár alaprajzi részletére vetítve

4. kép – II. szelvény, drónfelvétel (Fotó: Czukor Péter)

területeken, ahol a barokk erőd kialakításával kapcsolatos építkezések zajlottak (ez főként a falak mentén kiépült kazamaták vonala), a földmunkák során minden korábbi jelenség megsemmisült. A megelőző korszakokra csak a 18. századi leletanyaggal előkerült szórvány középkori és török kori edénytöredékek utaltak.

A szelvény kitézése azért is volt izgalmas, mert az I. szelvényben tapasztalt alaprajzi eltérések a „három pince” eddig ismert helyzetét is megváltoztathatták, így ez annak adatai alapján került kitézésre a múzeum középső traktusa mögött. Az objektum elhelyezkedése a vártal ellentétben azonban mégsem tükrözte az I. szelvényben tapasztalt csúszást.⁴

A II. szelvénybe végül a „három pince” északi főfala, északnyugati belső sarka, illetve egy válaszfalának részlete esett, a barokk építkezésekből pedig a vár barokk kori keleti falának egy részlete (3-4. kép). A pince épületéről már a falak jelentkezési szintjén meg lehetett állapítani, hogy valóban a Mária Terézia-kori építkezéseknél korábbi, erre a falelválás egyértelműen utaltak. Sikertült egy 17. század végi – 18. század eleji építési periódusát is kimutatni északi főfalának nyugati felén. A falak rakási technikája itt már megegyezett a 18. századi falakéval, de egyértelműen elkülönült a hozzácsatlakozó kazamata falszövetétől. Ez a falelválás nem érintette az alapokat, így valószínű, hogy itt csak a falszakasz kijavításáról van szó. A pince északi falán további falelválást véltünk

4 Az eltérés oka kérdéses, részletesebb vizsgálata a dokumentáció digitalizálását követően lehetséges.

felfedezni a szelvénybe eső válaszfalal való csatlakozásnál, de ez a válaszfal, illetve a barokk falak „takarása” miatt nem volt vizsgálható.

A pince falainak szélessége a válaszfal és a főfalak esetében is 130 cm volt. A falazat a falszélek mentén futó-kötő sorban, nagyrészt egész téglákból állt, a falszövet belső része töredék téglákból, kevésbé rendezett módon volt kitöltve. Rakási rendje leginkább a déli várfalhoz hasonlít, de a várfal kötőanyaga jóval erősebb.⁵ A felmenő falak átlag 70 cm magasságig maradtak meg, alapozásuk enyhén, lábazatszerűen kiugró, kötőanyag nélküli töredék téglákból és nagyobb méretű kövekből állt, s az altalaj szintjéig ért le. Ez az alapozási technika a déli kaputoronyéhoz áll legközelebb.⁶ Az épületen belül két barokk kori járósínt sikerült megfigyelni. Egyik sem volt bolygatatlan, csak részletek maradtak meg belőlük, illetve a padlószintek alapozásának tekinthető finom elterített homokrétegek. Az alsó szint deszka-, a fiatalabb pedig téglapadló volt. Korábbi korszakokhoz köthető járósíntek nem kerültek elő. Török kori illetve középkori leletanyag a 18. századi jelenségekben szórványosan jelentkezett. Az épület alapozása mellett, már az altalajba mélyedve egy nagyobb gödörkomplexum részlete került elő, amely szuperpozícióban állt a pince falával. A gödör leletanyaga helyszíni megállapításunk szerint a 14. századra keltezhető.⁷ Miután a pince alapozása vágta a gödörkomplexum két beásását is, így annyit megállapíthatunk, hogy a „hármass pince” legkorábban a 14. században vagy azt követően épült. Ennél pontosabb datálása a korábbi járósíntek megsemmisülésével járó Mária Terézia-kori építkezések földmunkái miatt lehetetlen volt.

A két szelvény kutatásának eredményei nem tűnnek kiemelkedőnek, de mindenképpen fontosak. Sikerült a barokk kori falszakaszok elhelyezkedését pontosítanunk, ismét bebizonyosodott – immáron nagyobb felületben –, hogy a 18. századi, nagy volumenű építkezésekkel érintett területeken nem érdemes a vár építési idejének meghatározását célzó kutatásokat folytatnunk. Ugyan a „hármass pince” építési idejét nem sikerült tisztázni, de az intervallum szűkítésével a korai castrum-elméletet kizárhatónak tartjuk. Eredményeink alapján tehát az épületet nem köthetjük a középkori vár legkorábbi periódusához.

Irodalom

TÖRÖCSIK 2013

Töröcsik István: Városfalból várfal – a szegedi vár kialakulása. *Tisicum. A Jász–Nagykun–Szolnok megyei múzeumok évkönyve* 22. (2013) Szolnok, 451–465.

CS. SEBESTYÉN 1928

Cs. Sebestyén Károly: Szeged középkori vára. *Dolgozatok a m. kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeológiai Intézetéből.* 4/1–2. (1928) Szeged, 257–293.

HORVÁTH – FOGAS 2011

Horváth Ferenc – Fogas Ottó: A szegedi vár és gótikus vártemplomának régészeti kutatása 1999 és 2010 között. *Archaeológiai Értesítő* 136. (2011), 237–268.

⁵ HORVÁTH FOGAS 2011, 260.

⁶ A déli kaputoronynál végzett feltárások eredményei még közöletlenek.

⁷ A leletanyag restaurálása a kézirat lezárásakor még zajlott.

GÁL VIKTOR

SZÁDVÁR 2020. ÉVI RÉGÉSZETI KUTATÁSÁNAK EREDMÉNYEI

Régészeti megfigyelés

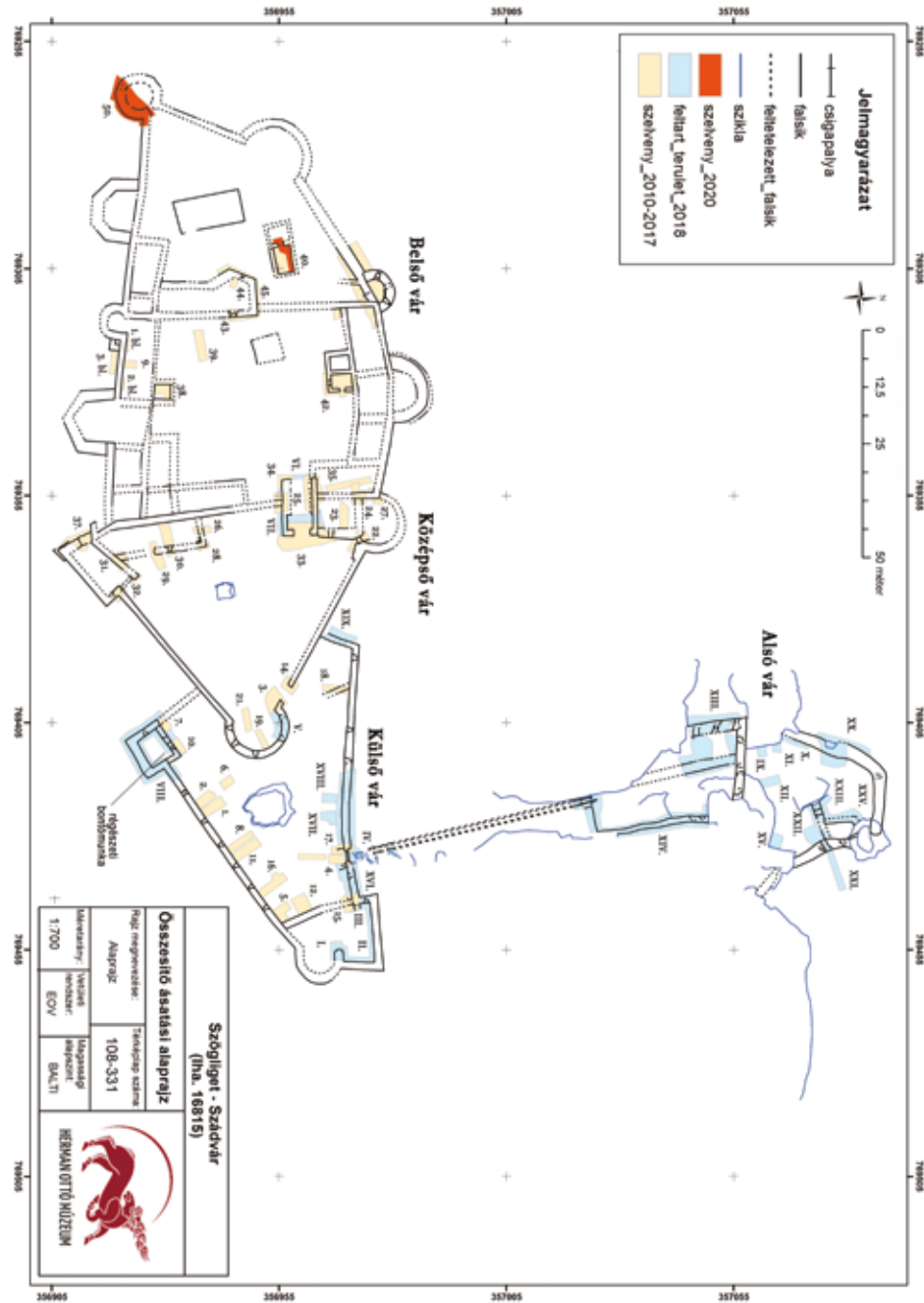
A Herman Ottó Múzeum 2020. április 22. és november 20. között végzett régészeti megfigyelést a Nemzeti Várprogram keretén belül megvalósult „A szögligeti Szádvár turisztikai-kulturális célú fejlesztése” elnevezésű projekt kivitelezési-építési munkáihoz kapcsolódóan **(1. kép)**.

2020. áprilisában az első megfigyelési terület a külső vár keleti végében található ún. Német bástya belsejében került kialakításra. Ez a munkaterület egybeesett a 2018. évi II. szelvényvel. Az itt nyitott új munkaárkok átlagosan 1 m szélesek voltak a bástyafalak belső síkjától mérve, illetve az eredeti talajszinthez képest 1,20–1,4 m-ig kerültek mélyítésre. A 2018. évi feltárási eredményeket megerősítve a területről igen gazdag 17. századi régészeti leletanyag (kerámia, kályhacsempe, fémtárgyak, állatcsont) került felszínre. A kivitelezés során a korábbi feltárásnál mélyebbre hatoló földmunkák során újabb, még ismeretlen rétegelválást, illetve új régészeti korú objektumokat, falakat nem figyeltünk meg.

A kivitelező munkásai a vár északi oldalában húzódó egykori felvonószervezet, az ún. Csiga felső, déli végében, a 2018. évi IV. szelvény területén, de azt kibővítve, mintegy 15–20 m hosszúságban megtisztították a sziklafelszín felületét. A helyenként töredezett felszín magasabbra emelkedő részein kb. 4–6 m hosszúságban és 25–30 cm szélességben, egymástól kb. 80 cm-re azonosíthatóak voltak a valószínűleg itt használt kocsik kerekei által koptatott, azaz mesterséges eredetű vájatok. A keréknyomok keleti oldalán, egy keskeny, átlag 30–40 cm szélességű, sziklába faragott lépcsősor elemei kerültek elő.

A kivitelezés során megtisztították a középső vár területén lévő ún. Porkoláb ház északi falát és északkeleti sarkát. Ezeket a területeket kutatóárkokkal már részlegesen vizsgáltuk (2014. évi 26. árok és 2015. évi 28. árok). A munkára azért került sor, mivel a belső vár keleti oldalán álló, helyenként 6–8 m magasságú ún. Porkoláb fal keleti oldalán a nyugati-északnyugati szélterhelés ellensúlyozására szükségessé vált a Porkoláb ház északi falának felfalazása. Az így megemelt falazat mintegy pilléreként funkcionálva támasztja a Porkoláb falat. A megfigyelés során dokumentáltuk a falak állapotát. Egyértelművé vált, hogy az épület utólagosan épült hozzá a Porkoláb fal keleti síkjához. Az északi fal közepén, már 2014-ben észlelt nyílást újra dokumentáltuk **(2. kép)**. Az ajtó északi küszöbe mintegy 30–40 cm-rel magasabban maradt meg, mint a másik, délre eső nyílás küszöbszintje. A helyiségbe így egy vagy két lépcsőfokot ereszkedve lehetett bejutni. Mindezt megerősíti az északkeleti sarok keleti oldalán található gerendafészek helyzete is, mely az alsó szint feletti födémhez tartozott.

Az alsóvár területén tett számos régészeti megfigyelés alkalmával (2020. április–május folyamán) a munkások folyamatosan dolgoztak a keleti gyalogkapu belső oldalán – azaz a várudvar területén – felhalmozódott, a felsővár irányából lecsúszott hatalmas mennyiségű omladékréteg eltávolításán. A 2018. évi XXII. szelvényben megfigyeltékhez hasonló, több rétegben elhelyezkedő nagyköves omladékréteg került kitermelésre. A megtisztított terület alját megközelítőleg a 2018. évi feltárással egyező gyalogkapuban és várudvari területen meghatározott földes járósínt magassága képezte. A megfigyelés során a folyamatos munkavégzés miatt magát a járósínt egybefüggően dokumentálni nem sikerült.

1. kép – Szögliget-Szádvár. A várban végzett feltárások összesítő alaprajza, 2010-2020

2. kép – Az ún. Porkoláb ház északi falában feltárt ajtó részlete

Az alsó várudvar területén lévő omladékréteg eltávolításával párhuzamosan itt a várfal külső oldalán lévő omladékréteg felső részét is elhordták az építészeti terveken meghatározott szintig. Ennek során mind a várfalak belső, mind külső oldala mentén több helyről is kulcslyuk alakú faragott lőrészekhez tartozó ép vagy töredékes köelemek kerültek felszínre. Összesen 5 db lőréshez tartozó követ szállítottunk be a Herman Ottó Múzeumba. Ezek a köelemek mind méretükben, mind anyagukban hasonlítanak a felsővár területének több más pontján meglévő *in situ* lőrészek köveihez.

Ugyancsak az alsóvárban a gyalogkaputól északra részlegesen feltárt épület (2018. évi XXV. szelvény) területéről a kivitelezők eltávolították az ott lévő két igen nagyméretű gyökeret. Ezt követően az utóbbiak helye és a keleti várfal belső síkja között kb. 60-80 cm-es szintsüllyesztést hajtottak végre az épület belsejében lévő feltöltési rétegekben, ezzel elérve a 2018-ban feltárt roncsolt falkorona szintjét. A feltöltés középső részén meghagyott kb. 1,5x1,5 m kiterjedésű tanúfalat dokumentáltuk. Ennek szerkezete, egynemű rétegződése (sötétbarna, apróköves) nem mutat eltérést a 2018-ban az épület északi részében kialakított metszetfalban tapasztaltakhoz képest.

2020. június folyamán a kivitelező megkezdte az alsóvár alsó várrészét délről lezáró, már magasabban kialakított, boltozatos átjáróval rendelkező falazat előkészítését az állagvédelmi munkákra. Feladatunk a boltozatos átjáró küszöb- és járósíntjének meghatározása volt. Első szakaszban meghatároztuk az északi küszöbszínt, illetve megtisztítottuk az átjáróban lévő omladék tetejét. Miután a munkások elvégezték az utóbbi nagyobb léptékű letermelését, megtisztítottuk a véglegesnek szánt felületet, illetve dokumentáláshoz a déli oldalon metszetfalat alakítottunk ki (3. kép). A boltozatos nyílás sarkain kőkeretre

3. kép – Az alsóvár északi boltozatos átjárója a feltárást követően

utaló fészkek nem kerültek elő, tehát a nyílást nem lehetett zárni, csak átjáróként funkcionált. Alját részben a természetes, de megmunkált sziklafelszín, részben arra dőngölt köves feltöltés képezte. Ennek szintje dél felé egyenletesen, az ún. Csiga nyomvonalának szintjéhez igazodva, emelkedik. A boltozatos átjáró oldalain falsík csak az alsó 80-120 cm magasságban maradt fenn.

A felsővár területén, a középső vár déli fala belső oldalán a kivitelező az építészeti terveknek megfelelő szintűsüllyesztést végzett. Ennek során mintegy 50-70 cm vastagságú, nagyköves falomladékot távolítottak el. A fal belső oldalához támaszkodó épületek nyoma nem került elő a földmunkák során. A fal belső oldalán négy, feltételezhetően a külső vár déli falában lévő lőrésekhez hasonló nyílás kontúrja került elő. Ezek kibontása nem történt meg.

A külső vár 2009-ben részlegesen már állagvédelemben részesített déli falának magasan álló nyugati részét újra megerősítették, és pótolták az itt lévő lőrés kulcslyuk alakú faragott keretét is. Ennek során megtisztították a részben kiromlott lőrés területét. A belső oldalán 90 cm, míg a külső oldalon 105 cm széles, enyhén homokóra-formát mutató lőrés alja enyhén kifelé lejt. Az egykori faragott kőkeret fészke egyértelműen meghatározható volt, teljes hossza 1,1 m, szélessége 25 cm. Helyszíni dokumentálást és egyeztetést követően megtörtént az újrafaragott kőelem behelyezése is.

A középső és a belső vár határán emelkedő egykori kaputorony környezetében 2015-ben végeztünk nagyobb léptékű feltárást. Az ekkor előkerült és dokumentált falak és a faragott kapukövek stabilizálása ugyancsak része volt a kivitelezési-építési programnak, hasonlóan a 2018. évi VI. és VII. szelvény területén feltárt falak állagvédelméhez.

4. kép – Az alsóvár északi boltozatos átjárója feletti lőrés maradványa

Ennek keretében a kaputorony belsejében a kivitelező újra kitisztította a belső falsíkokat, s a roncsolt faltetőket a megfelelő szintekig visszabontotta. A kéttraktusos kaputorony nyugati kétharmadában az egykori boltozatot tartó, 70-80 cm széles pillérek is részben kibontásra kerültek.

Az alsóvár területén az omladék elhordását követően megépített állványrendszerrel vizsgálni tudtuk a falkoronák tetején fennmaradt építészeti részleteket. A keleti várfalszakasz északi részén, az itt emelkedő sziklakúp szélétől 4 m-re, egy aszimmetrikus trapéz alaprajzú, észak-északkeleti irányú lőrés nyomai kerültek elő. A habarcszott aljú nyílás mérhető belső szélessége 1,20 m volt, külső széle elpusztult. Ettől délre, a keleti falban lévő gyalogkapu felett egy keleti irányba tájolt, majdnem párhuzamos falakkal rendelkező keskeny, csupán 40-60 cm széles másik lőrés nyomait dokumentáltuk. Az északi várfal keleti, mintegy 5-6 m hosszú szakaszát a kivitelező, annak állapotára hivatkozva, mintegy 1 m magasságban kitérésünk előtt visszabontotta, így itt megfigyeléseket nem tehattünk. Ugyanakkor ez utóbbi várfal nyugati, egyik legmagasabb pontján sikerült egy további lőrés kávéit azonosítani. Az enyhén aszimmetrikus alaprajzú nyílásnak mind külső, mind belső széle elpusztult, mérhető belső szélessége 80 cm.

Az alsóvár középső részén az előzőekben már említett boltozatos átjárót magában foglaló falnál az állványozást követően szintén vizsgálni tudtuk a faltetőket. A fal nyugati részén a 2018. évi feltárást során azonosítottunk egy lőrést, ezt a megfigyelés során újra kitisztítottuk. A fal közepén egy másik, szabályos, szimmetrikus homokóra alaprajzú nagyméretű lőrés kávéinak maradványai kerültek elő (4. kép). A déli oldalon 1,8 m szélességű, közepén 90 cm-re szűkülő nyílás északi része nagyobb mértékben elpusztult. A lőrés alja

ebben az esetben is habarcszott felületű. Itt a kivitelező a fal keleti szélén elhelyezkedő tuskó eltávolítása során egy újabb, e szakaszon immár a harmadik lőrés maradványait azonosította be. A habarcszott aljú nyílás keleti kávéja maradt csak fenn, mintegy 50-60 cm magasságban. A lőrés alakja hasonló a falazat nyugati végében lévő nyíláshoz, de annak a tükörképét képezi. A fennmaradt habarcszott felület nyugati kontúrja alapján méretei is hasonlóak lehettek. Helyreállítása ez alapján történt meg.

Az alsóvár felső várrészének nyugati falán, a boltozatos átjárót magában foglaló fal csatlakozási pontjánál egy újabb fa tuskójának eltávolítását követően tudtuk megtisztítani és dokumentálni az itt feltételezett, nyugati irányba néző lőrést. A szintén habarcszott aljú nyílás külső kiszérszethető szélessége 80 cm, míg belső, a meglévő falsíkok alapján mérhető szélessége 1,05 m. A lőrés alakja szabálytalan, alkalmazkodik a falsarkon lévő természetes sziklatömbhöz. Általánosságban elmondható, hogy a faltetőkön feltárt vagy megtisztított lőrések külső és belső kávéi a legtöbb esetben a falsíkokkal együtt elpusztultak, s az egykor itt állt kulcslyuk alakú lőréskeret-elemek kihullottak a helyükről.

A régészeti megfigyelés utolsó fázisaként az alsóvár keleti váruvarára tervezett esőbeálló oszlophelyeinek kialakított, 50x50 cm kiterjedésű és átlag 40 cm mélységű alapozási gödröknél végeztünk munkát. A munkagödrök metszetszfalaiban járószint nyomát nem észleltük, a szelvényfalak képét egységesen köves, törmelékes omladékréteg határozza meg.

Ugyanitt a már említett gyalogkapu északi oldalán húzódó, a 2018-as idényben, a XXIII. szelvényben részben feltárt falazat nyugati része a kivitelezés során, illetve a feltárás óta eltelt időszakban bekövetkező erózió hatására visszatöltődött. A helyszíni kooperáció során szóban, majd írásos formában is javaslatot tettünk, hogy az előzetes építészeti tervek szerint állagvédelemben részesíteni tervezett falazat visszatemetődött szakasza maradjon föld alatt.

Régészeti bontómunka

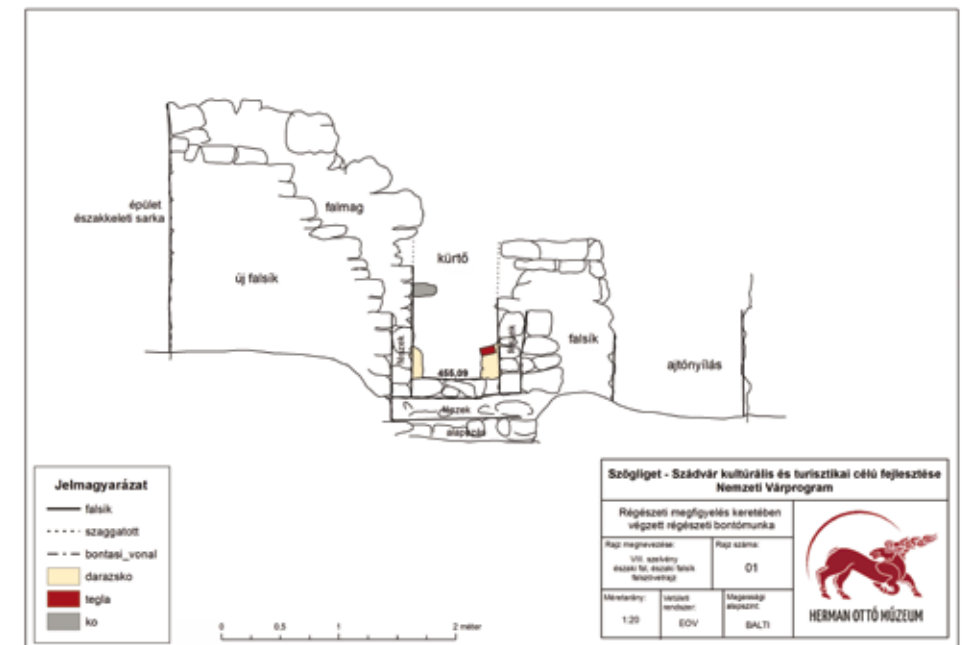
„Régészeti megfigyelés közbeni bontómunka”, azaz ásatás keretén belül történt meg a külső vár egykori főkapujától délre elhelyezkedő épület (2018. évi VIII. szelvény) északkeleti sarkában már korábban feltételezett kemence feltárása 2020. május/június fordulóján. Itt ugyanis 2011-ben, majd 2018-ban az északi fal keleti részén már előkerült egy tüzelőnyílás, de a mögötte elhelyezkedő területet mindeddig régészeti módszerekkel még nem vizsgáltuk.

Az egykori épület északkeleti sarkában lévő omladékréteg nagy részének eltávolítását követően egy nagyméretű fűtőberendezés maradványai kerültek elő. Az észak-déli irányban 2,9 m, míg kelet-nyugati irányban 2,2 m széles, nagyméretű objektumot a helyiség kialakításával egy időben építették meg. Ezt a főkapu melletti épületet – a korábbi külső várfalak északi lezárásával – az írott források tanúsága szerint a 17. század első harmadának végén emelheték, így a kemence is ekkora keltezhető.

Az épület északi falán átmenő nyílás (5-6. kép) külső oldalán egy átlag 20-25 cm átmérőjű kőkeret fészkeit tártuk fel. A helyiség falainak állagvédelme során a kivitelező munkásai az omladékban 4 darab élszedett kőkeret-elemet találtak meg, melyek feltételezhetően ezekhez a fészkekhez tartoztak. Ezen külső, azaz bebújónyílás belső mérete 75x70 cm lehetett. Felette a falmagban mintegy 1,2 m magasságig függőleges falsíkok részleteit figyeltük meg, ami arra utal, hogy itt egy füstelvezető kürtőt képezhettek ki. Ennek déli oldalán bontottunk ki egy újabb, 30 cm mélységű belső, azaz tüzelőnyílást,

5. kép – A felsővár főkapuja melletti épület északi falában kialakított tüzelőnyílás megmaradt részletei

6. kép – A felsővár főkapuja melletti épület északi fala külső síkjának felmérési rajza

10. kép – A kemence tüzelőfelületének átvágása

a kályha keleti, északi, és nyugati oldalán téglával egészítették ki, átlagosan egy téglányi (kb. 25 cm) szélességben. A beszakadt sütőfelület legmélyebb pontján az utolsó befűtés faszenes, hamus égéstermékét azonosítottuk.

A sütőfelület átvágása során megállapíthatjuk, hogy alatta egy vörösrre átégett agyagos, apróköves, téglatörmelékkel feltöltött alakították ki, mintegy 20-25 cm vastagságban. Mélyebben egy szintén keményre égett, masszív réteg felülete jelentkezett, mely feltételezhetően egy korábbi sütőfelülettel azonosítható (10. kép). Alatta hasonló jellegű feltöltést találtunk az egész kemenceépítmény alapjaként értelmezhető mészhabarcba rakott köves felületen. Ennek vizsgálata azonban már nem történt meg. A metszetre bontás során megállapíthatjuk, hogy az objektum déli falának alapozása közel 75 cm szélességű, azonban felmenő része, mely lezárta a dongaboltozat, azaz a tüztér hátsó részét, csak 35 cm széles volt.

A feltárás során a kályhát fedő omladékból és a sütőfelület alatti feltöltésből 17. századi kerámia- és kályhacsempe-töredékek, minimális állatcsont, üveg- és fémleletek kerültek elő.

A régészeti bontómunka lezárását követően helyszíni egyeztetést folytattunk a projekt vezető építész tervezőjével, és közös megegyezéssel a feltárt objektum elfedésében és egyben részleges bemutatásában egyeztünk meg. A megtalált régészeti emlékek alapfalait stabilizálták, azokat minimális magasságban megemelték. A sütőfelület területét geotextillel lefedték, laza anyaggal visszatöltötték, a csapadékvíz elvezetését ún. dörken lemez segítségével oldották meg. Mindezekre a belső fűtőnyílás alsó szintjével egy magasságban egy fagyálló téglafelület került. A belső fűtőnyílás téglathidalóját visszaépítették,

hasonlóképpen a külső, ún. bebújó nyílás kőkeretét és az egykori kürtöt is. Ennek során a feltárt töredékek méretei és jellegzetességei alapján új faragott kőelemek kerültek beépítésre.

Tervásatás

A Szádvárért Baráti Kör szervezésében és a Herman Ottó Múzeum szakmai irányítása mellett 2020. augusztus 3. és 7. között újabb, továbbra is csupán kis léptékű régészeti kutatást végeztünk a várban. Célunk a korábbi években megkezdett területek, épületegységek feltárásának folytatása, valamint ezek kiterjesztésével a belső vár alaprajzi elrendezésének és építéstörténetének további pontosítása volt.

A civil önkéntesekkel közösen két kutatási területet határoztunk meg. Egyrészt a belső vár nyugati felében elhelyezkedő ún. Rostélyos pince területén 2016-17-ben nyitott 40. szelvény kibővítését céloztuk meg. Másrészt ugyanitt a nyugati várrész délnyugati sarkán elhelyezkedő ún. Délnyugati bástya – valójában egy kerek torony – keleti felének feltárását kezdtük meg az 50. szelvényvel (1. kép).

A 40. szelvény területén, elsődlegesen a pince északi falával párhuzamosan alakítottunk ki egy, a tér keleti faláig tartó, 1x4 m kiterjedésű kutatási felületet. A tér utolsó, 17. századi járósíntjét egy sötétbarna, mészpertyes, masszív kemény réteg formájában átlagosan az eredeti terepszint alatt -1,10 m-en találtuk meg a szelvény egész felületén. Ezt egy, az épület pusztulásából származó, vastag, kétrétegű omladékréteg fedte. A felső 50-70 cm vastag részt barna földes, humuszos, nagyköves, gyökeres réteg alkotta, míg ez alatt egy fehér mészhabarcossal kevert, köves, porózus jellegű épületomladék jelentkezett.

A feltárás során szerettünk volna választ kapni arra a kérdésre, hogy a szelvényből a korábbi ásatási munkák során előkerült nagy mennyiségű kályhacsempe tartozhatott-e egy, a pincében állt kályhához. A bontás során most ugyancsak nagy mennyiségű, nagyrészt egységes jellegű kályhacsempe leletre bukkantunk. Ezek döntő többségét az omladékréteg alsó, fehér, meszes rétegében találtuk. Ugyanakkor a helyiség megtisztított padlószintjén mindaddig nem jelentkeztek egy cserépkályha alapozására utaló épített részletek vagy jelenségek. Így arra a feltételezésre jutottunk, hogy az eddig feltárt nagymennyiségű leletanyag talán az épület padlásán tárolt szétbontott cserépkályhából származhat.

Megtisztítottuk az omladékrétegtől a pincehelyiség északnyugati részét, valamint bejáratát és annak előterét is az átlagosan 20-30 cm vastagságú omladékrétegtől (11. kép). Megállapítottuk, hogy a pince nyugati lezárását képező falat utólagosan építették be a déli és az északi falak közé, s ennek szélessége csupán csak 50-60 cm. Az ebben található ajtótól nyugatra, közvetlenül a küszöb külső szélé mellett, a bejárat középtengelyében egy 20 cm átmérőjű és 60 cm mélységű oszlophely mélyedt az itt ugyancsak barna, mészpertyes, kemény járósíntbe. Feltártuk az ajtó mindkét kávját, azonosítottuk küszöbsíntjét. A trapéz alaprajzú nyílás nyugati, külső szélessége 1,20 m, míg belső, keleti szélessége 1 m. Küszöbét több, nagyobb méretű lapos kőből alakították ki. A kávak mindkét oldalán a legalsó falazóelemet egy, a fal teljes szélességét magában foglaló, 55-60 cm magasságú faragott forrásvízi mészkötőmb alkotja. Az ajtótok befogadására szolgáló fészkeket a keleti, belső oldalon alakították ki. Ezek keresztmetszete a déli oldalon 10x12 cm, míg az északi oldalon 10x14 cm lehetett. A belső oldalon a faragott kőelemek alján mindkét oldalon egy-egy vízszintes fészket is kialakítottak. Ez délen 22 cm, míg északon 14 cm hosszúságban fut be a falba (12. kép). Az ajtónyílás belső oldalán mérhetővé vált a pincét lezáró nyugati fal belső síkjainak hossza is, ez délen 1,22, északon 1,32 m-nek bizonyult.

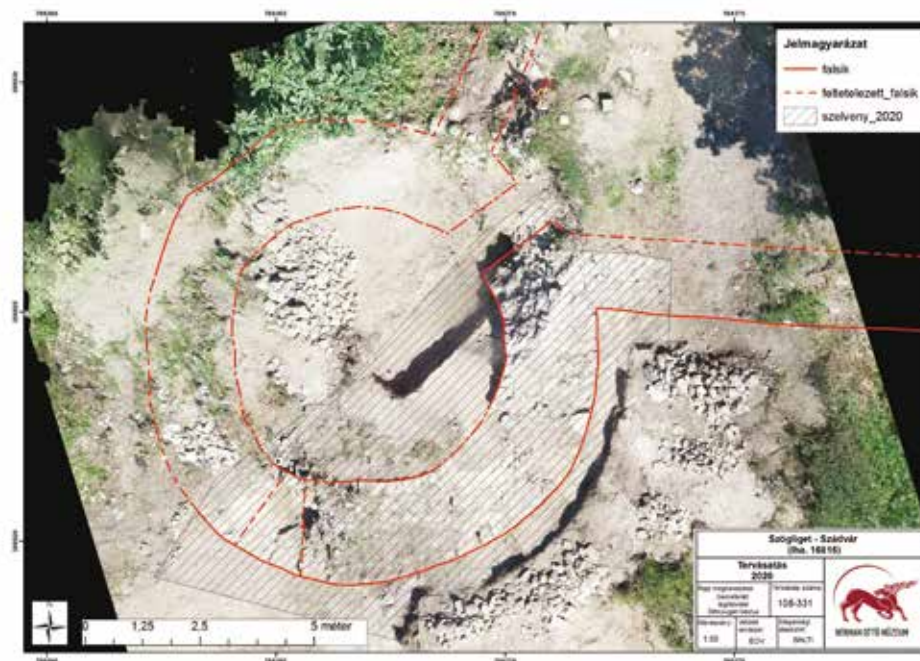
11. kép – 40. szelvény, a pince megtisztított járószintje nyugat felől

A pince északkeleti sarkában az említett járószintet átvágva egy 1x1 m-es területen további 70 cm-t mélyítettünk. Ennek során először az annak már leírt anyagával lényegében megegyező réteget bontottunk. Ebből a pince építését megelőző korok leletanyaga is előkerült, így minimális mennyiségben középkori, Árpád-kori kerámiaanyag. Alatta egy már más helyről is ismert vörösesbarna agyagos rétegben őskori leletanyagot is találtunk. A bontást egy világos színű réteg felszínének tetején fejeztük be.

Az 50. szelvény területén az itt elhelyezkedő, kerek alaprajzú torony területét egy megközelítőleg észak-déli tengely mentén osztottuk ketté, melynek északi vége az itt található vízszintes alappontra (HP kő) illeszkedik. (13. kép) A kijelölt terület keleti felében végeztünk kutatást. Ennek során az omladékréteg alól először kibontottuk a védőmű 2 m széles falának keleti és részben déli szakaszát. A keleti részen 70-100 cm, míg déli részen 30-50 cm magasságig kerültek elő a külső falsíkok a törmelék alól. Megtisztítottuk a kelet, illetve dél felé lepusztult falkoronákat is.

12. kép – 40. szelvény, a pince nyugati falának északi része kelet felől a bejárattal

13. kép – A Délnyugati bástyáról készített georeferált légifotó

14. kép – A Délnyugati bástya északi fala a feltárt nyílással

A toronytól keletre, mintegy 3,5 m hosszan feltártuk a belső vár nyugati traktusának külső, déli várfalát is. A külső falsík megtisztítását, örökségvédelmi okokból nem követte a faltetőn lévő növényzet eltávolítása. Egyértelműen megállapítható volt, hogy a saroktorony és a déli várfal egymással kötésben van, egy építési periódus eredménye.

A torony belsejének keleti felében egy mesterséges szintet alakítottunk ki a lepusztult belső falsík magasságában. Magát a belső falsíkot az északkeleti oldalon 2,5 m, délkeleten 1,8 m, míg a déli oldalon egy 80 cm hosszú szakaszon sikerült azonosítani. A keleti oldalon a falmag feltételezhetően mélyebbre pusztulhatott.

A déli oldalon a faltető tisztítása során egy igen rossz állapotban lévő nyílás – minden bizonnyal lőrés – áthidalásának részlete került elő a külső falsík mögött 1,6 m-re (14. kép). Az előtte lévő területen a kutatás során a lepusztult falmagban a nyugati kávája is érzékelhetővé vált, mintegy 20 cm-es magasságban. Keleti, bizonytalan vonalú kávája alapján alaprajza trapéz alakú lehetett, így külső szélessége 1,6 m-re tehető. Megmaradt mérhető

15. kép – A Délnyugati bástya északi fala a feltárt nyílással

magassága kb. 90 cm, szélessége kb. 70 cm. A rendkívül rossz állapotban lévő nyílást nem bontottuk ki, belsejét aladúcoltuk.

Ezt követően a védőmű északi részének feltárása közben egy megközelítőleg kelet-nyugati irányú, magasan álló fal aránylag vízszintes teteje és dél felé lepusztult tömbje került felszínre. A fal tetejétől mért -2 m-es mélységben egy boltívvél áthidalt nyílás felső, mintegy 50 cm magasságú része bukkant elő. (15. kép) Ennek keleti oldalán az épület fala falsíkban végződik, mely azonban nem függőleges, hanem a megmaradt áthidalás keleti ívét követi. A nyílás előterét egy, a nyugati metszethez igazodó 1x3,3 m kiterjedésű blokkal vizsgáltuk tovább. Ezt a kialakított bontási felszíntől mért átlag -70 cm-ig mélyítettük.

Megállapítottuk, hogy északi falban lévő nyílás belső oldalán az áthidalás *in situ*, mintegy 60 cm széles része maradt fenn. A nyílást kb. 50 cm szélességben tártuk fel, mivel azonban az omladékréteg nem folyt be mögé, így eredeti, mintegy 1,15 m-es szélessége is mérhető volt. (16. kép) A nyílás boltozata, mely talán egy, a torony alsó szintjére vezető

16. kép – A Délnyugati bástya északi falában feltárt nyílás

ajtót foglalhatott magába, a 2 m szélességű falazat teljes keresztmetszetén áthaladt. Északi oldalán kézzel kitapintható volt az ajtó keretét egykor magában foglaló kb. 20–25 cm szélességű függőleges, vakolt fészkek nyoma is. Itt, azaz már a mai várudvar területén váltakozva sötét és világos színű mészszemcsés, apróköves feltöltési rétegek alkotta feltöltés volt érzékelhető.

Mindkét kutatási területen közepes mennyiségű, elsősorban 17. századi kerámia, kályhacsempe, fém és állatcsont leletanyag került elő.¹

1 A fotók Gál Viktor felvételei, a rajzok Nagy S. József munkái

ELŐZETES JELENTÉS A VISEGRÁD, SIBRIK-DOMB TERÜLETÉN 2019-2020 FOLYAMÁN VÉGZETT TERVÁSATÁSRÓL

Előzmények

A Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma 2013-ban indította újra kutatásait a mai várostól mintegy 2 km-re lévő Sibrik-dombon, a római kori tábor és középkori ispáni központ területén. 2013–2014 folyamán a három évvel korábban készült talajradaros felmérés alapján kerültek kijelölésre a hitelesítő ásatás kutatóárkai, majd 2015-ben a nagyobb felületű szelvények is.¹ 2017 óta az 1974-ben felállított szelvényrendszerhez kapcsolódva folyik a szisztematikus kutatás² (1. kép). 2018-ban a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézetével kötött együttműködési megállapodás keretében, majd 2019-ben a Várkapitányság Nonprofit Zrt. jóvoltából készültek újabb geofizikai felmérések a lelőhelyen.³ A feltárás a Mátyás Király Múzeum tervásatásaként, a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és a Szegedi Tudományegyetem régészhallgatóinak részvételével zajlik. Emellett budapesti, szentendrei, szombathelyi középiskolás diákok és évek óta visszajáró önkéntesek segítik a munkánkat.

Kutatástörténet

A lelőhely régészeti kutatása 1951–1952-ben kezdődött meg Soproni Sándor vezetésével, majd 1970–1976 között Soproni Sándor és Szőke Mátyás irányításával folytatódott. Fény derült az erődítmény méreteire, főfalainak elhelyezkedésére, valamint több kiugró torony helyére is. A rétegtani viszonyok és a leletanyag alapján három római és három középkori építési periódust különítettek el, építését Kr. u. 320–330 közé, míg elhagyását a tatárjárás időszakára tették. Az erődítmény belterületén, közvetlenül a főfalakhoz csatlakozva három római kori kőépületet, délkeleten kissé beljebb egy középkori palotát is feltártak.⁴ Ennek ellenére az erőd területének beépítettsége még alig ismert. A 2013–2018 között végzett feltárások eredményeként egy római kori falazott ciszterna, egy többosztatú ház egy helyisége, egy cölöpfal 8–9. századi leleteket rejtő alapárka és egy nemesfémolvasztó kemence, továbbá egy kora középkori templomépület, számos 9–13. századi objektum, köztük egy 13. század első felére datálható pénzverőhely került napvilágra⁵ (8. kép).

Ezek az eredmények arra utalnak, hogy a római erődben már a 8–9. század fordulójától számolhatunk valamilyen szintű megtelepedéssel, és valószínűsíthető, hogy ettől kezdve folyamatos használatban volt a 13. század közepéig. A beépítettség és a kontinuitás problémája még számos kérdést vet fel, amelyre a lelőhely további kutatásával kaphatunk választ.

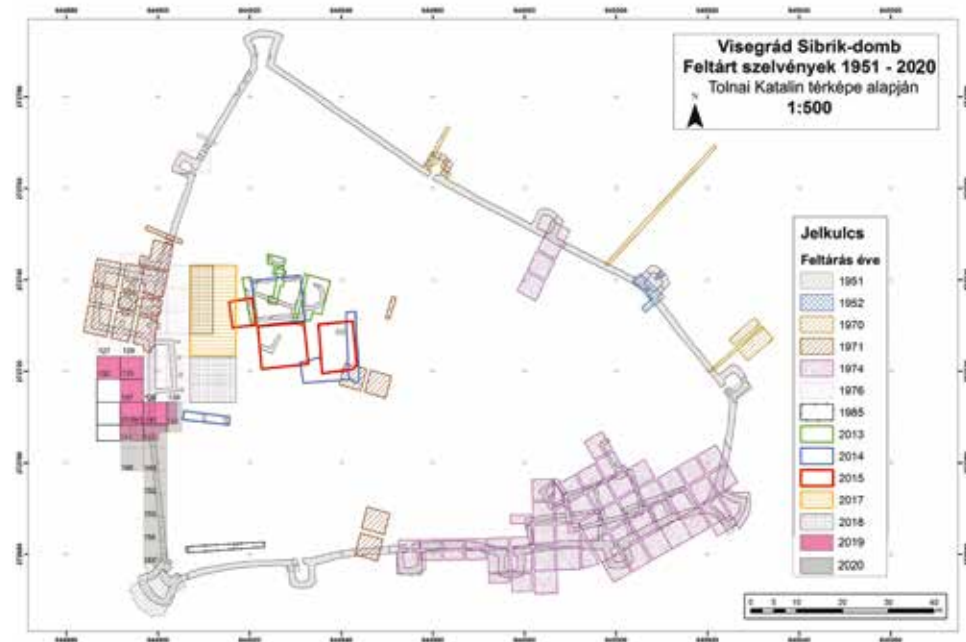
1 BUZÁS ET AL. 2017, 193–203.

2 BORUZS – MERVA – SZABÓ 2018; BORUZS – MERVA – SZABÓ 2019.

3 BORUZS 2020, 24–25.

4 Bővebb kutatástörténet és részletes szakirodalmi hivatkozás: BUZÁS ET AL. 2017.

5 A feltárt objektumok feldolgozásának legújabb eredményei: MERVA 2017; UJSZÁSZI – TÓTH 2019–2020.

1. kép – A Sibrik-dombi erőd területe a feltárt szelvényekkel

A 2019–2020. évi feltárás eredményei

A nagy területű erőd szisztematikus vizsgálatának folytatására 2019-ben a lelőhely délnyugati szélén, az 1970-es években feltárt területtől délre nyitottuk meg a szelvényeinket. Az volt a célunk, hogy a napjainkban is látható, műemlékileg konzervált, római kori négyzetes toronytól délre, a táborfalán kívül fekvő területen tereprendezést végezzünk, a régebbi ásások földdepóit fémdetektorral átvizsgáljuk, valamint a táborfalat és külső erődítményeit feltárjuk (2. kép). A feltárandó terület déli határát a rekonstrukciós alaprajzon szereplő U-alakú torony elhelyezkedéséhez igazítottuk, azonban hamar kiderült, hogy a római torony a korábban feltételezett helytől délebbre található. A jelölt helyen kváderekből épített, 1 m széles falszakasz került napvilágra. 2019-ben a rendelkezésre álló területen két, egymásra épült torony részlete mutatkozott, amelyeknek teljes feltárását 2020-ban fejeztük be (3. kép).

Római kor

A feltárás során tisztázódott, hogy a nyugati táborfal déli szakaszának közepén helyezkedett el a római kori, U-alakú külső torony, amely a táborfallal egy időben épült. Ezt az alapozás kötésben lévő kövei bizonyítják. A római torony alapozása 70 cm mély, 140 cm szélességű, az alapozási kiugrás a torony belsejében figyelhető meg. A toronybelsőben a 15–20 cm vastagságú, római korhoz köthető réteg bontása során két jó állapotú, Kr. u. 300 és 305 között vert Sacra Moneta hátlapos érme került napvilágra. A torony 90 cm széles felmenő fala 2 kősor magasságig őrződött meg. A toronytól északra 90 cm mély, 250 cm széles, árokszerű jelenség figyelhető meg, amely római kori építési törmelékekkel volt feltöltve. A jelenség pontosabb meghatározásához további kutatás szükséges.

2. kép – Drónfotó a 2020-ban feltárt területről

3. kép – Az U-alakú római és a téglalap alakú középkori torony feltárása 2020-ban

Az erőd falon belül napvilágra került az 1976–77-ben feltárt római kori tornácos épület („D” épület) második helyisége. (4. kép) Az erődítmény rekonstrukciós rajzain négy oszlophellyel és déli zárófallal ábrázolt épületről kiderült, hogy többszattú és akár 30 m hosszú is lehetett. Az eddigi tudásunk alapján 3 helyiségre tagolt épület mindegyik termében padló alatt futó, K–Ny-i irányú, kövezett csatorna és tapasztott agyagpadló található. Középső helyiségének ajtónyílása éppen a most és az 1976–77-ben feltárt területek határán helyezkedett el. A déli helyiség É–D-i falszakasza nem került feltárássra, a déli zárófal feltételezhető helyén falmaradványt nem találtunk.

Kora középkor

Az erődítmény délnyugati részén, közvetlenül az újkori bolygatás alatt egy kemence maradványát figyeltük meg, amelynek oldalfalához tapadva két darab, együtt kb. 10 g súlyú aranyolvadékot találtunk. A kemence betöltésében más leletanyag nem volt. Tágabb környezetéből olvadékok, vesszőlenyomatos paticsdarabok, valamint 9. század első felére keltezhető kerámiatöredékek kerültek elő nagy számban.

Árpád-kor

Tudományos szempontból jelentős felfedezésnek számít a 9x5 m oldalhosszúságú, sarkain és a nyugati fal közepén lizénával erősített középkori (11. század végi – 12. századi) kiugró torony (3. kép). A torony építéskor a római erőd fal 10–12 m hosszú szakaszát

4. kép – A tornácos római épület 2020-ban feltárt falszakasza

részben elbontották, hogy a toronyfal és az erőd fal közötti kapcsolatot kialakíthassák. A torony belsejében a táborfalat megköpenyezték: egy kőszorral szélesebbre építették, így a táborfal 140–145 cm, míg a torony falai 100–105 cm szélesek voltak. A toronyfalak 90–100 cm mély alapozási árkának készítésekor vesszőlenyomatos paticsdarabokat, valamint római kori tetőomladékot tartalmazó rétegeket vágtak át (5. kép). A torony osztofalának és déli falának kialakításához a 4. században épült U-alakú tornyot használták fel, amelynek falazatát részben visszabontották. A lizénás torony helyi jelentőségét az adja, hogy a lelőhelyen eddig a Szent László király érméjével keltezett pusztulási rétegeket követően komolyabb építkezéstről nem rendelkezünk információval. Elképzelhető, hogy a 11. század második felében – végén leégett és használhatatlanná vált, római kori alapokon nyugvó, nyugati négyzetes lakótorony helyett építették. Magyarországi viszonylatban is egyedülálló, Buzás Gergely kutatásai alapján legközelebbi párhuzamai Németországban és Franciaországban láthatók.

Valószínűleg ugyanehhez a középkori periódushoz köthető az erőd délnyugati sarkánál mintegy 4 m hosszan feltárt, kváderkövekből készült 1 m széles falszakasz, amely a római

5. kép – A lizénás torony északi falának alapozása

6. kép – A középkori torony déli falától délre emelt, kötőanyag nélküli támfal

7. kép – 2019-2020 folyamán napvilágra került római kori bronztárgyak

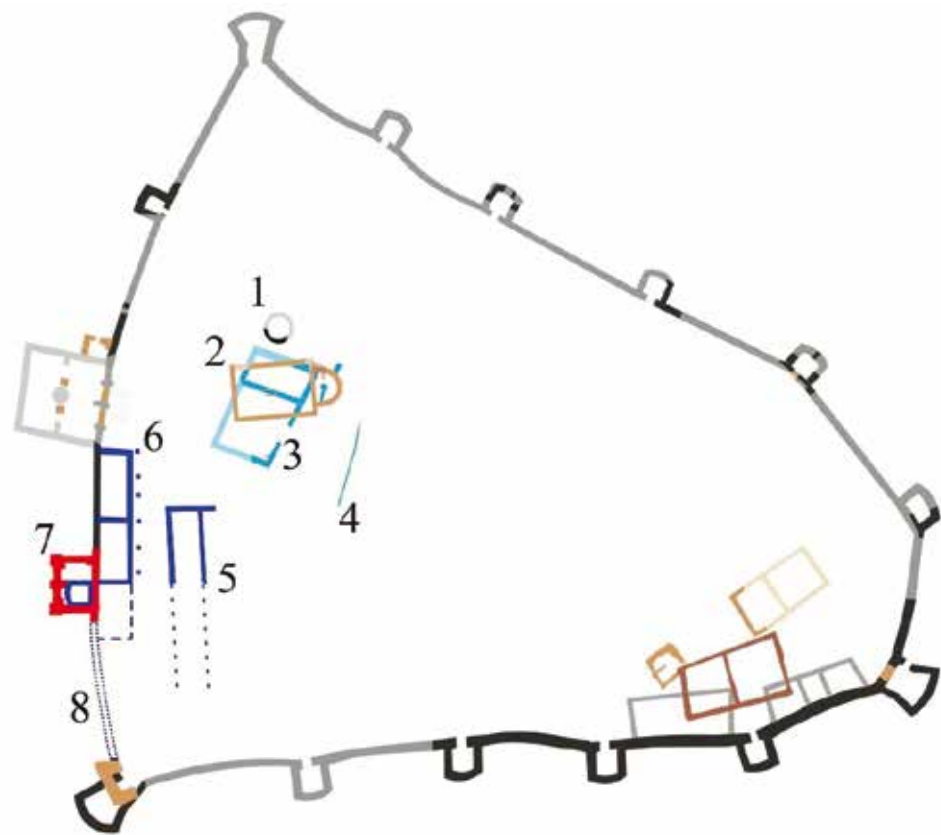
táborfalhoz hegyesszögben csatlakozhatott. A falszakasz funkciójának meghatározásához, az erődfalhoz való viszonyának kiderítéséhez még további kutatás szükséges.

Az erőd belterületén, a várfaltól kb. 2 m-re egy középkori (talán 12–13. századi) talpgerendás, földfelszínre épített ház maradványát sikerült megfigyelni, amely a szántott réteg alatt 5–10 cm-rel jelentkezett. A sárga agyagos járósínt 30–40 cm széles alapozási árkokkal rendelkező építményhez csak minimális leletanyagot köthetünk.

A vizsgált terület nagy részén, a középkori torony déli falának csatlakozásától délre, a középkori és újkori építkezések miatt az erődfalat egészen az alapozási árok aljáig elbontották és habarcsörmelékkel, kisebb kövekkel, téglatöredékekkel töltötték fel. Ezen a szakaszon a táborfal vonala felett a 18–19. században kötőanyag nélküli kövekből támfalat emeltek (6. kép).

A leletanyag

A 2019–2020 folyamán végzett feltárás során jelentős mennyiségben került napvilágra kézikorongon készült kerámia-töredék. Az erőd délnyugati részén elsősorban a 9. század első felére keltezhető kerámiaanyag utal a korszakhoz köthető nagyobb objektumra. Emellett a 4. századi korongolt és kézzel formált római edények aránya is számottevő – köszönhetően a táborfalon belüli épület feltárásának. Az edények között elsősorban a fazekak, tálak és korsók fordulnak elő nagy számban. A fémkereső állandó használatának köszönhetően mintegy 450 db római kori bronz érem mellett négy középkori ezüst érem

8. kép – A Sibrik-dombi erőd területének vázlatos alaprajza a délnyugati részen feltárt jelenségekkel és rekonstruálható falszakaszokkal (Buzás Gergely rekonstrukciós rajza alapján). 1: római kori ciszterna, 2: kora Árpád-kori templom, 3: alapozási árkokkal jelentkező építmény, 4: cölöpfal alapárka, 5: római kori, többsztrató ház, 6: római kori, tornácós épület („D” épület), 7: a római kori U-alakú torony felhasználásával kialakított lizénás, középkori torony, 8: az erődfal alapozási árkanak vonala.

is napvilágra került. A kisebb-nagyobb bronztöredékek közül kiemelkedő egy áttört avar szíjvég, két kora római fibula, egy habarcsrögbe ragadt teljesen ép hagymafejes fibula, két amfora alakú szíjvég (7. kép), valamint egy balta alakú bronz csüngő. A vastárgyak között három, a 13. század első felére datálható késtokmervítő-töredék, egy nagy méretű fűrő és a különböző méretű és típusú (kés)pengék érdemelnek említést. A korábbi évekhez képest nőtt a bélyeges téglák száma, összesen 6 töredék származik az omladékos rétegekből, illetve a táborfal melletti épületből. Ezek Terentius dux és Quadriburg bélyeget hordoznak. A felhalmozott kőomladékból emellett számos őrlőkőtöredéket, két kőmozsár töredékét és másodlagosan felhasznált faragott kőveket is találtunk.

Összefoglalás és további tervek

A 2013–2018 között az erőd belterületén folytatott ásatások tudományos eredményeit követően 2019–2020 folyamán fény derült arra, hogy a védművek kutatása is fontos adatokat szolgáltat az építmény történetéhez. Az elmúlt két év során mind a római kori, mind a kora középkori, mind az Árpád-kori ismereteinket jelentősen bővítettük. Sikerült a délnyugati front mintegy 30 m-es szakaszán a táborfal vonalát megfigyelni, valamint a hozzá csatlakozó római és középkori kiugró tornyokat feltárni (8. kép). Ezenkívül a táborfal belső oldalához csatlakozó, római kori tornácós ház újabb helyiségét is dokumentáltuk. A délnyugati saroktorony közelében rögzítettük egy feltehetően a 9. századra datálható kemence maradványait, valamint a körülötte lévő egykorú, illetve későbbi jelenségeket, így egy kváderekből épült falszakaszt is.

A feltárt falszakaszokat a munkálatok befejeztével geotextiles takarással és megfelelő vastagságú földréteggel védtük meg az időjárástól és a további bolygatástól. Ezzel a korábbi évek gyakorlatát követjük, mert a Sibrik-domb egész évben látogatható, nyitott és őrzés nélküli terület, ahol elengedhetetlen és szükséges levonuláskor az eredeti állapot és a balesetmentes környezet biztosítása. A módszer használata indokolt részben a természetvédelmi előírások miatt és azért is, mivel az épített örökség előírásoknak megfelelő bemutatását jelenleg nem látjuk biztosítottnak.

Természetesen 2021-ben is szeretnénk folytatni az erődítmény szisztematikus kutatását. Csatlakozva az elmúlt években feltárt szelvényekhez, ezúttal a délnyugati saroktorony környékének jelenségeit tisztáznánk. Ezzel egy időben folytatjuk a már napvilágra került töredékek restaurálását, illetve a leletanyag értékelését, feldolgozását. Célunk, hogy az elért eredményeket minél előbb be is mutathassuk az érdeklődő közönségnek.

IRODALOM

BORUZS 2020

Boruzs K.: Visegrád kora és középső császárkori emlékei. Visegrád Régészeti Monográfiái 7. Visegrád 2020.

BORUZS – MERVA – SZABÓ 2018

Boruzs Katalin – Merva Szabina – Szabó Balázs Sándor: Előzetes jelentés a Visegrád, Sibrik-dombon 2017-ben végzett tervásatásról. *Archaeologia – Altum Castrum Online* (2018) <http://archeologia.hu/content/archeologia/492/boruzs-merva-szabo-sibrik-2.pdf> (utolsó letöltés: 2021. június 10.)

BORUZS – MERVA – SZABÓ 2019

Boruzs Katalin – Merva Szabina – Szabó Balázs Sándor: Előzetes jelentés a Visegrád, Sibrik-dombon 2018-ban végzett tervásatásról. <https://www.visegradmuzeum.hu/elozetes-jelentes-a-visegrad-sibrik-dombon-2018-ban-vegzett-tervasatasrol> (utolsó letöltés: 2021. június 10.)

BUZÁS ET AL. 2017

Buzás Gergely – Boruzs Katalin – Merva Szabina – Tolnai Katalin: Régészeti kutatások a visegrádi Sibrik-dombon. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2017 193–236.

MERVA 2017

Merva Szabina: 8–9. századi ötvöskemence Visegrád, Sibrik-dombról. *Magyar Régészet Online Magazin* (2017 tél) http://files.archaeolingua.hu/2017T/Merva_H17T.pdf (utolsó letöltés: 2021. június 10.)

UJSZÁSZI – TÓTH 2019-2020

Ujszászi Róbert – Tóth Szilárd: Adatok a CNH 272-es lemezpénz keltezéséhez és lehetséges keletkezéstörténetéhez. *Numizmatikai Közlöny* 2019-2020 (előkészületben)

TANULMÁNYOK

JOSIP VIŠNJIĆ	A Horváth Restaurálási Intézei régészeti kutatásai, illetve állagmegóvási-helyreállítási munkálatai Isztria középkori váraink és erődítményein 5
NAGY SZABOLCS BALÁZS	Erődítések a várpalotai vár keleti külső oldalán az 1566. évi ostromig. A 2020-ban végzett régészeti feltárások tanulságai..... 39
HEGYI DÓRA	Reneszánsz kőfaragványok Füzér várából..... 76

KUTATÁSI JELENTÉSEK

MOLNÁR ISTVÁN	Rövid beszámoló az egykori kaposvári várnál 2020-ban végzett feltárásról..... 100
RINGER ISTVÁN–GIBER MIHÁLY–MAJER ZSÓFIA VERONIKA	Régészeti kutatások és építési munkák a sátoraljaújhelyi várban 2018-2020 között..... 112
MOLNÁR CSILLA–LÖFFLER ZSUZSANNA	Kutatási jelentés a szegedi vár „három pincéjéről” 129
GÁL VIKTOR	Szadvár 2020. évi régészeti kutatásának eredményei 133
BORUZS KATALIN	Előzetes jelentés a Visegrád, Sibrik-domb területén 2019-2020 folyamán végzett tervásatásról..... 149

